

**Η ΚΟΡΙΝΘΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΜΥΚΗΝΑΪΚΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΩΝ
ΩΣ ΤΟ ΠΕΡΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΩΝ ΚΥΨΕΛΙΔΩΝ**

**Μεταπτυχιακή εργασία της
Φωτεινής Αναστασίου Μπαλλά**

**Επιβλέποντες Καθηγητές
Νικόλαος Σταμπολίδης - Νικόλαος Φαράκλας
Αθανάσιος Καλπαξής**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2003

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίδες
Πρόλογος	3
Εισαγωγή	4-7
Τρωϊκός Πόλεμος	8-9
Η πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων	9-20
Σχηματισμός των "Δωριέων"	20-21
Προσπάθειες εισβολής στην Πελοπόννησο	22-24
Η Πελοπόννησος κατά την ύστερη ΥΕΙΠΓ	24-26
ΚΟΡΙΝΘΙΑ	27-81
Η Κορινθία μετά την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων	27-30
Η Κορινθία κατά τη βασιλεία των Βακχιαδών	30-33
Η Κορινθία κατά την τυραννίδα των Κυψελιδών	33-39
Η κατοίκηση στην Κορινθία	39-59
Νεκροταφεία και μεμονωμένες ταφές στην Κορινθία	59-64
Ιερά και χώροι λατρείας στην Κορινθία	64-72
Το οδικό πλέγμα στην Κορινθία	72-79
Η ανθρώπινη παρουσία στην Κορινθία	79-81
ΚΛΕΩΝΑΙΑ	82-89
Ιστορικά δεδομένα της Κλεωναίας	82-83
Η κατοίκηση στην Κλεωναία	83-84
Ιερά και χώροι λατρείας στην Κλεωναία	85-87
Το οδικό πλέγμα στην Κλεωναία	88-89
ΦΛΕΙΑΣΙΑ	90-99
Ιστορικά δεδομένα της Φλειασίας	90-91

Η κατοίκηση στη Φλειασία	91-94
Ιερά και χώροι λατρείας στη Φλειασία	94-96
Το οδικό πλέγμα στη Φλειασία	96-99
ΣΙΚΥΩΝΙΑ	100-126
Ιστορικά δεδομένα της Σικυωνίας	100-110
Η κατοίκηση στη Σικυωνία	110-114
Νεκροταφεία και μεμονωμένες ταφές στη Σικυωνία	114-116
Ιερά και χώροι λατρείας στη Σικυωνία	116-123
Το οδικό πλέγμα στη Σικυωνία	123-126
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	127-132
Ιστορικά δεδομένα	127-130
Αρχιτεκτονική	130-131
Ταφικά έθιμα	131-132
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	133-134
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	135-136
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	137-179
Πίνακες	I-IV
Χάρτες	1-13
Σχέδια	I-XI

Πρόλογος

Η παρούσα μελέτη κατατίθεται ως διπλωματική εργασία του Α΄ Κύκλου Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Ρεθύμνου. Κύριος λόγος επιλογής του συγκεκριμένου θέματος ήταν η προσπάθεια καταγραφής των όσων συνέβησαν στην περιοχή της Κορινθίας από την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων έως και το τέλος της διακυβέρνησης των Κυψελιδών, θέμα που ορίστηκε κατόπιν συζήτησεως με τον καθ. Ν. Σταμπολίδη. Ωστόσο η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί χωρίς τις πολύτιμες συζητήσεις με τον καθ. Ν. Φαράκλα και τις επισημάνσεις του καθ. Αθ. Καλπαξή, οι οποίοι γνωρίζοντας την περιοχή με βοήθησαν να αποφύγω τις παρανοήσεις και να αναζητήσω τα σημεία εκείνα, από όπου θα μπορούσαν να εκπορευτούν συμπεράσματα.

Οφείλω επίσης να ευχαριστήσω την αναπλ. καθ. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κα. Κ. Λιάμπη, για τις παρατηρήσεις της επί ιστορικών θεμάτων και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, όπως προέκυψαν από την ανάγνωση του χειρογράφου. Σημαντική ήταν και η συμβολή του λέκτορα Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Γ.Ι. Λώλου, ο οποίος με τις πρόσφατες επιφανειακές έρευνές του στην περιοχή της Σικυωνίας, στις οποίες κατά διαστήματα συμμετείχα, και με τις παρατηρήσεις επί του χειρογράφου, μου έδωσε τη δυνατότητα να έχω μία πιο άμεση επαφή με το υπό εξέταση αντικείμενο. Παράλληλα ευχαριστώ θερμά την Επίτιμη Διευθύντρια του ΥΠΠΟ κα. Ε. Σπαθάρη (τέως Έφορο της Δ΄ ΕΠΚΑ Ναυπλίου), η οποία προσφέροντάς μου εργασία για μεγάλο χρονικό διάστημα στο Μουσείο Σικυώνος, μου έδωσε ουσιαστικά τη δυνατότητα να βρίσκομαι κοντά στο αντικείμενο της μελέτης μου. Εξίσου πολύτιμη ήταν και η συμπαράσταση της Δρ. Κλ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου και των συναδέλφων, συνεργατών και συνοδοιπόρων μου στα εδάφη της Κορινθίας, αρχαιολόγων Β. Παπαθανασίου και Β. Τασίνου, που με ευγένεια και διάθεση προσωπικού χρόνου ασχολήθηκαν με την εργασία μου, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για την εξεταζόμενη περιοχή. Η παρούσα εργασία θα ήταν αδύνατο να εκπονηθεί αν δεν είχα την αμέριστη στήριξη του πατέρα μου, στη μνήμη του οποίου αφιερώνεται, και της μητέρας μου που στέκεται αγόγγυστος συμπαραστάτης στις προσπάθειές μου.

Αρχαία Σικυών, Νοέμβριος 2002

Εισαγωγή

Η περιοχή της ΒΑ Πελοποννήσου με τη βαθμιδωτή ανάπτυξη του εδάφους της, προσφέρει τη δυνατότητα μίας ευχάριστης περιήγησης είτε κατά μήκος των παράλιων θέσεων είτε προχωρώντας νότια έως τις μαλακές κλιτείς των ορεινών όγκων της. Τα ποτάμια που διασχίζουν κάθετα τα χώματά της δεν εμποδίζουν πάντα το πέρασμα στην απέναντι όχθη, ενώ ταυτόχρονα παρέχουν μία ανάσα ξεκούρασης και ανασυγκρότησης των δυνάμεων, πριν από μία νέα αναζήτηση. Τούτος ο τόπος χαρακτηρίζεται από απίστευτη ευφορία και χαρίζει απλόχερα στους κατοίκους τους καρπούς του, απαιτώντας και την ασίγαστη επιθυμία για συνεχή δημιουργία. Είναι ίσως ένα από τα πιο ιδανικά τοπία για περιήγηση είτε με απλή διάθεση εξερεύνησης είτε σε μία πιο οργανωμένη προσπάθεια αναζήτησης του παρελθόντος.

Με παλαιότερους οδηγούς τον Στράβωνα που περιηγήθηκε την Πελοπόννησο τον 1^ο αι. π.Χ., και τον Πausανία που πρέπει να πέρασε από την Αργολιδοκορινθία λίγο μετά τα μέσα του 2^{ου} μ.Χ. αι., δίνεται μία πρώτη εικόνα του τόπου, όπως τον γνώρισαν. Ωστόσο δεν παραβλέπονται οι μαρτυρίες των Ομήρου, Ηροδότου, Θουκυδίδη, Ξενοφώντα, Αριστοτέλη, Πλουτάρχου, καθώς και άλλων αρχαίων συγγραφέων, που αναφέρουν στοιχεία για την περιοχή που μελετάται.

Ιδιαίτερα πολύτιμη είναι η βοήθεια που παρέχουν οι νεότεροι περιηγητές του τόπου. Ο W. Gell με τα οδοιπορικά του στην Ελλάδα και στο Μωριά, τα οποία εκδόθηκαν από το 1810 έως το 1823, ακολούθησε τα βήματα του Πausανία και του Στράβωνα. Ο F.C. Rouqueville, ως γάλλος διπλωματικός υπάλληλος διαπιστευμένος στα Γιάννενα, ταξίδεψε στην Ελλάδα από τις αρχές του 19^{ου} αι. και στα 1826-1827 παρουσίασε τις εντυπώσεις του. Πιο επιστημονικές προσεγγίσεις του τόπου παρέχονται από το έργο του άγγλου E.A. Dodwell (1819) και του γάλλου αρχιτέκτονα Blouet (1831-1838), από όπου αντλούνται πληροφορίες για τη γεωγραφία όσων περιοχών επισκέφτηκαν και τη μορφή των σωζόμενων αρχαίων μνημείων. Αρκετά εξειδικευμένη είναι επίσης η μελέτη του M.E. Pouillon Boblaye για την τοπογραφία και την αρχαιολογία του Μωριά (1835). Ωστόσο λεπτομερέστερη είναι η αναφορά στην αρχαία τοπογραφία της περιοχής, που παρέχεται στο τρίτομο έργο του άγγλου συνταγματάρχη W.M. Leake (1830) και σε ένα συμπληρω-

ματικό τόμο του ιδίου για την Πελοπόννησο, που εκδόθηκε το 1846. Η γερμανική σχολή εκπροσωπείται από τον αρχαιολόγο L. Ross σε έναν τόμο με τα ταξίδια του στην Πελοπόννησο (1841), και από τον ιστορικό και αρχαιολόγο E. Curtius, που δημοσίευσε δύο τόμους με την ιστορική και γεωγραφική προσέγγιση της χερσονήσου (1851 και 1852). Τέλος, στην τοπογραφική έρευνα συνέδραμε σημαντικά και ο C. Bursian με ειδική αναφορά στην περιοχή (1868-1872).

Από τα τέλη του 19^{ου} αι. πλουτίστηκε ακόμα περισσότερο η βιβλιογραφία σχετικά με το ΒΑ τμήμα της Πελοποννήσου. Ο Αντ. Μηλιαράκης έγραψε για την πολιτική γεωγραφία της αρχαίας και νέας Αργολίδας και Κορινθίας (1886), ενώ την ίδια εποχή ξεκίνησε η ανασκαφική δραστηριότητα στο νομό Κορινθίας. Στις μέρες μας οι ανασκαφές και οι επιφανειακές έρευνες έχουν περιοριστεί στην Αρχαία Κόρινθο, την Ισθμία και το Φλιούντα, ενώ άλλες θέσεις, όπως η Περαχώρα και η Σικυώνα, έχουν ουσιαστικά εγκαταλειφθεί. Μία πρώτη εμπειριστατωμένη σύγχρονη προσπάθεια προσέγγισης της τοπογραφικής μελέτης της Κορινθίας επιχειρήθηκε στη σειρά «Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής», από όπου εκδόθηκε το έργο των Μ. Σακελλαρίου και Ν. Φαράκλα, *Κορινθία και Κλεωναία* (1971) και τα έργα του Ν. Φαράκλα, *Σικυωνία* (1971) και *Φλειασία* (1972). Ακολούθησε η μελέτη του Ν. Παπαχατζή στο έργο του *Πανσανία Ελλάδος Περιήγησις*, του οποίου ο σχετικός τόμος για την Κορινθία εκδόθηκε το 1976, η ιστορική μελέτη της Α. Griffin για τη Σικυώνα (1982), το οδοιπορικό του Ι.Α. Πίκουλα στην Κόρινθο, το Άργος και την Αρκαδία, όπου παρατήρησε λείψανα του οδικού δικτύου και άμυνας αυτών των περιοχών (1995) και τέλος η υπό έκδοση διδακτορική διατριβή του Γ.Ι. Λώλου με θέμα την τοπογραφία της Σικυωνίας, με παρουσίαση του οδικού πλέγματος και των οχυρωματικών έργων της περιοχής.

Θέμα εξέτασης της παρούσας μελέτης είναι η περιοχή της Κορινθίας από την ύστερη ΥΕΠΠ2 έως και τα μέσα (ή το β' μισό) του 6^{ου} αι. π.Χ. Με το γεωγραφικό όρο *Κορινθία* περιλαμβάνονται τα κράτη της Κορινθίας, της Κλεωναίας, της Φλειασίας και της Σικυωνίας (**Χάρτης 1**). Στη σύγχρονη Κορινθία ανήκουν επίσης η περιοχή της Στυμφαλίας, του Φενεού και η περιοχή δυτικά του Ξυλοκάστρου έως τα Μαύρα Λιθάρια, αλλά δεν συμπεριελήφθηκαν, καθώς στην αρχαιότητα ανήκαν στην Αρκαδία και την Αχαΰα. Αν και η

χρονική περίοδος, στην οποία εκτείνεται η έρευνα, φαίνεται να είναι ιδιαίτερα μεγάλη και δύσκολο να δαμασθεί στα στενά πλαίσια μίας μελέτης, ωστόσο περιορίζεται αρκετά από την έλλειψη επαρκών ανασκαφικών δεδομένων στην περιοχή της Κλεωναίας, της Σικυωνίας και της Φλειασίας. Αντίθετα το δυτικό τμήμα της Κορινθίας, λόγω των πολυετών ανασκαφών σε συγκεκριμένες θέσεις, παρέχει αρκετές πληροφορίες που μπορούν να φωτίσουν σε επαρκή βαθμό την κατάσταση που επικράτησε στην ευρύτερη περιοχή, όταν άρχισαν οι Μυκήνες να χάνουν τον κυρίαρχο ρόλο τους, οδηγώντας τα γειτονικά κράτη στην ανάγκη μίας αυτόνομης πορείας.

Από αυτή την εργασία απουσιάζει η προσωπική παρατήρηση, καθώς δεν πραγματοποιήθηκε αυτοψία σε όλες τις περιοχές που περιλαμβάνει, εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις που αφορούν στην περιοχή της Σικυωνίας. Κύριος βοηθός ήταν η βιβλιογραφία, μέσα από την οποία αναζητήθηκε η χωρογραφική οριοθέτηση της ευρύτερης περιοχής της Κορινθίας, η συγκέντρωση των θέσεων και των ιστορικών δεδομένων και τέλος η διατύπωση κάποιων συμπερασμάτων σχετικά με τα όσα φαίνεται να κυριάρχησαν στην οικιστική αρχιτεκτονική, τη ναοδομία, τα ταφικά έθιμα και ίσως τους τρόπους με τους οποίους επικοινωνούσαν οι κάτοικοί της.

Προκειμένου να κατανοήσουμε τί επικρατούσε στην Κορινθία κατά τα τέλη του 13^{ου} αι. π.Χ. γίνεται καταρχήν αναφορά στις συνθήκες που φαίνεται ότι κυριαρχούσαν στον ελλαδικό χώρο μετά το τέλος του Τρωικού πολέμου. Σύμφωνα με όλα τα δεδομένα σε αυτό το χρονικό σημείο πρέπει να αναζητηθεί η απαρχή της κατάρρευσης των μυκηναϊκών βασιλείων. Ακολουθεί η ανάλυση των μύθων της εισβολής/καθόδου των Δωριέων και της επιστροφής των Ηρακλειδών, καθώς σε αυτούς αποδίδεται η κατάλυση της μυκηναϊκής δύναμης. Σκοπός αυτής της ιδιαίτερης αναφοράς είναι η κατανόηση των όσων συνέβησαν σε αυτή την ταραγμένη περίοδο έως και το τέλος των αναστατώσεων στα μέσα του 10ου αι. π.Χ.

Στη συνέχεια φαίνεται πως στο μεγαλύτερο τμήμα της Ελλάδας αμβλύθηκαν οι δυσκολίες και άρχισαν να διαφαίνονται οι πρώτες οργανωμένες προσπάθειες ανασυγκρότησης. Στη ΒΑ Πελοπόννησο τα αποτελέσματα είναι ιδιαίτερα εμφανή, καθώς δημιουργήθηκαν οι κατάλληλες συνθήκες για την επέκταση των οικισμών και τη γένεση εκείνων των κοινωνικών δομών που οδήγησαν στην εμφάνιση της πόλης. Προκειμένου να κατα-

νοήσουμε τί συνέβη σε αυτή την περιοχή, συσχετίστηκαν οι θέσεις που έχουν παρατηρηθεί από επιφανειακές έρευνες με τα τελευταία ανασκαφικά δεδομένα, όπως συλλέχθηκαν από τις αναφορές σε ελληνόγλωσσα και ξενόγλωσσα περιοδικά. Η παρούσα μελέτη ολοκληρώνεται με τον προβληματισμό σχετικά με τη γένεση και το τέλος της τυραννίδας. Σύμφωνα με τις νεότερες ιστορικές μελέτες αυτό το πολίτευμα εμφανίστηκε στα 620 π.Χ. περίπου και όχι στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ., όπως πιστευόταν παλαιότερα.

Παρά τις αρχικές ελπίδες δεν ήταν ιδιαίτερα εύκολο να προκύψουν ασφαλή συμπεράσματα, καθώς η απουσία ικανών ανασκαφικών στοιχείων στην ευρύτερη περιοχή δεν αφήνει πολλά περιθώρια. Νήξεις μόνο μπορούν να γίνουν και κυρίως για την περιοχή της αρχαίας Κορίνθου και όσων θέσεων την περιβάλλουν. Για τα υπόλοιπα αυτόνομα κράτη μένει ακόμα πολύς δρόμος, αφού λείπουν δεδομένα τόσο από τις επιφανειακές έρευνες και από τη μελέτη ανασκαφικού υλικού που έχει ξεχαστεί στις αποθήκες των μουσείων.

Τρωικός Πόλεμος

Ο Τρωικός πόλεμος αποτέλεσε για τον Θουκυδίδη ορόσημο χρονολόγησης για μεταγενέστερα γεγονότα, όπως ο ξεριζωμός των Βοιωτών και η κατάληψη της Πελοποννήσου από τους "Δωριείς" και τους Ηρακλείδες.¹ Ωστόσο ήδη από την αρχαιότητα υπήρξε διάσταση απόψεων σχετικά με το χρόνο διεξαγωγής του Τρωικού Πολέμου, οδηγώντας σε διχογνωμία τους νεότερους μελετητές που ασχολήθηκαν τόσο με τη χρονολόγηση αυτής της εκστρατείας όσο και της λεγόμενης "δωρικής εισβολής".²

Ο Wace συμφώνησε με τα χρονολογικά στοιχεία που ανέφερε ο Ερατοσθένης και λαμβάνοντας υπόψη τη γραπτή παράδοση του Θουκυδίδη ότι η "δωρική εισβολή" πραγματοποιήθηκε 80 χρόνια μετά τον Τρωικό πόλεμο, τοποθέτησε την πτώση των Μυκηνών το 1104 π.Χ. περίπου.³ Στα ίδια χρονικά πλαίσια κινήθηκε ο Forsdyke, που αναφέρθηκε

¹Θουκ.

i.12.1-3:

«Θωκυδίδης ἔφη τὸν Τρωικὸν πόλεμον ἠρξάναι πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιβολῆς ἑξήκοντα ἔτη. ὡς γὰρ ἔπειθ' ἠρξάναι τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ἡμεῖς δὲ τὴν πτώσιν τῶν Μυκηνῶν ἀποδοτέον εἶναι τὴν ἑξήκοντα ἐτηστικὴν ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, οὕτως ἔστιν ἀποδοτέον τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ὅθεν ἀποδοτέον τὸν Τρωικὸν πόλεμον ἑξήκοντα ἔτη πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιβολῆς. οὗτος γὰρ ὁ χρόνος ἀποδοτέος ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου ἐξ ἀνάγκης ἐστίν, ὅτι τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἑξήκοντα ἐτηστικὴν ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου ἀποδοτέον εἶναι τὴν πτώσιν τῶν Μυκηνῶν, ὅθεν ἀποδοτέον τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ὅθεν ἀποδοτέον τὸν Τρωικὸν πόλεμον ἑξήκοντα ἔτη πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιβολῆς. ὡς γὰρ ἔπειθ' ἠρξάναι τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ἡμεῖς δὲ τὴν πτώσιν τῶν Μυκηνῶν ἀποδοτέον εἶναι τὴν ἑξήκοντα ἐτηστικὴν ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, οὕτως ἔστιν ἀποδοτέον τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ὅθεν ἀποδοτέον τὸν Τρωικὸν πόλεμον ἑξήκοντα ἔτη πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιβολῆς.»

²Ο Forsdyke (*Greece*, 28, 30-31, 62) αναφέρει ενδεικτικά την άποψη αρχαίων συγγραφέων για το πότε συνέβη η πτώση της Τροίας και με βάση υπολογισμούς σχετικά με τις γενεαλογίες καταλήγει σε σχετικές χρονολογήσεις που αφορούν στο γεγονός. Για παράδειγμα κατά τον Δούρι τον Σάμιο (4ος αι. π.Χ.) ο πόλεμος διεξήχθηκε το 1334 π.Χ., κατά τον Έφορο (4ος αι. π.Χ.) το 1135 π.Χ., σύμφωνα με το Πάριο Χρονικό (±264/263 π.Χ.) το 1209 π.Χ. και κατά τον Ερατοσθένη (3ος αι. π.Χ.) το 1183 π.Χ.

³Θουκ.

i.12.3:

«Ἐξήκοντα ἔτη πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιβολῆς ἠρξάναι τὸν Τρωικὸν πόλεμον. ὡς γὰρ ἔπειθ' ἠρξάναι τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ἡμεῖς δὲ τὴν πτώσιν τῶν Μυκηνῶν ἀποδοτέον εἶναι τὴν ἑξήκοντα ἐτηστικὴν ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, οὕτως ἔστιν ἀποδοτέον τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ὅθεν ἀποδοτέον τὸν Τρωικὸν πόλεμον ἑξήκοντα ἔτη πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιβολῆς. ὡς γὰρ ἔπειθ' ἠρξάναι τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ἡμεῖς δὲ τὴν πτώσιν τῶν Μυκηνῶν ἀποδοτέον εἶναι τὴν ἑξήκοντα ἐτηστικὴν ἀπὸ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, οὕτως ἔστιν ἀποδοτέον τὴν δωρικὴν ἐπιβολὴν ὀκτώκοντα ἔτη πρὸ τῆς πτώσεως τῶν Μυκηνῶν, ὅθεν ἀποδοτέον τὸν Τρωικὸν πόλεμον ἑξήκοντα ἔτη πρὸ τῆς δωρικῆς ἐπιβολῆς.»

σε "επιστροφή των Ηρακλειδών" κατά την εποχή του Τεισαμενού, γιου του Ορέστη, δηλαδή 2 γενεές μετά την πτώση της Τροίας (το 1103 π.Χ).¹ Η χρονολόγηση πτώσης της Τροίας στα 1200 π.Χ. υποστηρίχθηκε και σε νεότερες μελέτες.²

Αντίθετα ο Broneer χρονολόγησε τη "δωρική εισβολή" στο 1200 π.Χ., οπότε σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα η Πελοπόννησος δέχτηκε μεγάλες καταστροφές.³ Ο μελετητής ακολουθώντας τη γραπτή παράδοση του Θουκυδίδη για εισβολή 80 χρόνια μετά τον Τρωικό πόλεμο, τοποθέτησε τον τελευταίο το 1280 π.Χ. Θεώρησε ως εσφαλμένες τις εκτιμήσεις του Ερατοσθένη για τη διεξαγωγή της εκστρατείας, επισημαίνοντας πως ήταν αδύνατο πόλεις που δεν μπόρεσαν να αποφύγουν την καταστροφή τους το 1200 π.Χ., να διοργάνωσαν δέκα χρόνια αργότερα (1192-1183 π.Χ.) μία υπερπόντια εκστρατεία.⁴ Με την άποψη του Broneer για την καταστροφή της Τροίας VIIa συμφώνησε ο Blegen, χρονολογώντας την μεταξύ του 1270 και του 1260 π.Χ., ενώ ο Desborough την τοποθέτησε μεταξύ 1250 και 1230 π.Χ.⁵

Η πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων

Η περίοδος από την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων έως τα πρώτα ορατά σημάδια μίας αισθητά αναπτυσσόμενης οικονομίας χαρακτηρίστηκε από την παλαιότερη βιβλιο-

□□○ ①○ ◆★ 𐀓★ ◆☞◆□☞ ①❖□ ①○ ①☞☞ ①□ 𐀓☞&𐀓□○ ①◆□②◆ 𐀓◆◆☞○☞☞ 𐀓☞□𐀓○□ ◆𐀓 ①𐀓☞□𐀓☞☞◆↓ 𐀓◆𐀓𐀓 𐀓☞○ 𐀓☞☞☞☞☞ 𐀓☞☞ 𐀓☞&𐀓□○☞○☞☞◆□○ 𐀓◆◆□○» Wace, "History", 89.

¹Forsdyke, *Greece*, 11. Για το μελετητή η κάθε γενιά ισοδυναμεί με 40 χρόνια και επομένως μεσολάβησαν 80 χρόνια μεταξύ της πτώσης της Τροίας και της δωρικής εισβολής.

²Stubbings, "Recession", 350 · Hammond, *Migrations*. 130.

³Broneer, "Athens", 16-17.

⁴Με αυτή τη χρονολόγηση συμφωνεί και ο Bérard, ο οποίος τοποθετεί τον πόλεμο το 1280-1270 π.Χ. και την επιστροφή των Ηρακλειδών στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. Στα ίδια χρονικά πλαίσια κινήθηκε και ο Schachermeyr, κατά τον οποίο η Τροία VI καταστράφηκε από σεισμό και καταλήφθηκε από τους Έλληνες, καθώς πιστεύει ότι ο Δούρειος Ίππος ήταν μεταφορική παράδοση του σεισμού, φυσικό φαινόμενο που συνδέεται με τον Ποσειδώνα. Αντίθετα η Τροία VIIa, που καταστράφηκε το 1200 π.Χ. περίπου, επλήγη από βαρβάρους.

⁵Blegen, *Mycenaean Age*, 28 · *LMTS*, 249.

γραφία ως "Σκοτεινοί Χρόνοι". Είναι άξιο παρατήρησης ότι δύο από τις πιο βασικές πραγματείες που αναφέρθηκαν σε αυτή την περίοδο περιείχαν στον τίτλο τους τον ανωτέρω προσδιορισμό, παγιώνοντας μία συγκεκριμένη άποψη για τις εξελίξεις που την χαρακτήρισαν.¹ Ωστόσο διαφοροποιήθηκαν ως προς το χρονικό διάστημα που κάλυπταν, καθώς ο Snodgrass το προσδιόρισε από τον 11ο έως τον 8ο αι. π.Χ., ο Kirk από το 1125 έως το 1050 π.Χ., ο Desborough από το 1125 έως το 900 π.Χ., ενώ ο Drexler χαρακτήρισε ως Γεωμετρική εποχή το διάστημα από τον 11ο έως τον 8ο αι. π.Χ.²

Επικράτησε επίσης η άποψη ότι κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής μειώθηκε ο πληθυσμός, το βιοτικό επίπεδο παρουσίασε σημαντική πτώση, οι τέχνες και οι ιδιαίτερες δεξιότητες είτε περιορίστηκαν σημαντικά είτε εξαφανίστηκαν, ενώ διακόπηκαν οι επαφές εντός και εκτός Αιγαίου.³ Η βαθμιαία απώλεια της πολιτιστικής ομοιογένειας και η ανάπτυξη της τοπικής αυτονομίας στα μυκηναϊκά βασίλεια προσδιορίστηκαν στο δεύτερο μισό του 13ου και στις αρχές του 12ου αι. π.Χ.⁴ Σύμφωνα με μία θεωρία συνδεόταν με την παρουσία εισβολέων από το βορρά το 1240 π.Χ., με αποτέλεσμα την απότομη διακοπή της θαλάσσιας επικοινωνίας των Μυκηνών με την Ανατολή, την κατάρρευση του εξαγωγικού εμπορίου και την απομόνωση των αποικιών.⁵ Ωστόσο οι νεότερες μελέτες απέδειξαν ότι η περίοδος μετά την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων παρουσίασε στοιχεία εξάντλησης, χωρίς όμως δραματικές επιπτώσεις.

¹Snodgrass, A.M., *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* Edinburgh 1971 · Desborough, V.R.d'A., *The Greek Dark Ages.* London 1972.

²Kirk, "Homeric Poems", 25 · GDA · Drexler, *Griechische Baukunst.*

³DAG, 2 και 28. Η αρχή της εποχής του Σιδήρου τοποθετήθηκε στον 11ο αι. π.Χ.

⁴Daniel, "Dorian Invasion", 108-109. Θεωρεί ότι η ομηρική διήγηση για την αρπαγή της Ελένης και την εκστρατεία στην Τροία συμφωνούν με τις κλωνισμένες συνθήκες του 1200 π.Χ., ενώ οι δυσκολίες επιστροφής του Οδυσσέα και των άλλων Αχαιών απεικονίζει το χάος που επικράτησε στις μυκηναϊκές πόλεις μετά τη δωρική εισβολή.

⁵Ο Nilsson ("Griechenland", 263) αναφέρει ότι το κλίμα διάλυσης που επικρατούσε στο μυκηναϊκό ελλαδικό χώρο, κατά τη διάρκεια της εισβολής των Δωριέων και των ερχομένων από τη ΒΔ Ελλάδα, ματαίωσε την όποια αντίσταση. Οι επικοινωνίες είχαν σταματήσει και οι Φοίνικες κυριαρχούσαν στη θάλασσα και το εμπόριο. Εξαιτίας δε αυτής της παρακμής αναπτύχθηκε ιδιαίτερα ο τοπικισμός.

Κατά τον Wace το 1210 π.Χ. υπήρξε μόνο *πολιτική διακοπή*, οφειλόμενη σε εμφύλια σύρραξη μεταξύ των αδελφών Θυέστη και Ατρέα για τη διαδοχή του θρόνου.¹ Σε αυτά τα γεγονότα αποδόθηκε η πυρπόληση των κτηρίων έξω από την ακρόπολη των Μυκηνών και η λεηλασία των βασιλικών τάφων. Αντίθετα ερμήνευσε την πυρκαγιά στην ακρόπολη και το ανάκτορο των Μυκηνών, όπως και σε όλα τα μυκηναϊκά ανάκτορα το 1104 π.Χ., ως αποτέλεσμα του ερχομού των Δωριέων ή της "επιστροφής των Ηρακλειδών". Επεσήμανε όμως ότι η εμφάνισή τους δεν οδήγησε σε βαθιά πολιτική ή πολιτιστική επανάσταση, καθώς οι εισβολείς προέρχονταν από το ελληνικό απόθεμα. Σύμφωνα με άλλη άποψη ο "Νηών Κατάλογος" περιείχε στοιχεία της δωρικής εισβολής, ενώ η κατάρρευση των ανακτόρων το 1125 π.Χ. αποδόθηκε σε εσωτερικές έχθρες ή οικονομική δυσπραγία.²

Ωστόσο παραβλέφθηκε ότι όσοι επέστρεψαν από τον Τρωικό πόλεμο ήταν αρκετά εξαντλημένοι στρατιωτικά, ώστε να εμπλακούν σε εμφύλιες συρράξεις.³ Σύμφωνα με νεότερες μελέτες, τα όσα συνέβησαν αυτή την περίοδο οφείλονταν σε εισβολή, που κράτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα, και οδήγησε σε εκτεταμένες ερημώσεις οικισμών και στη μη ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων πόλεων.⁴ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα μεταξύ 1200 και 1150 π.Χ. να μειωθεί ο πληθυσμός, να υπάρξουν μετακινήσεις και να κατακερματιστεί η κεντρική εξουσία.⁵ Παρατηρήθηκε όμως ότι οι ερημωμένες περιοχές δεν καταλήφθηκαν από τους εισβολείς, ενώ επιβίωσαν έθιμα σχετικά με τη ζωή, το θάνατο και τη λατρεία. Στην Αργολίδα για περίπου 100 χρόνια (1150-1075/1050 π.Χ.) δεν άλλαξε ο τρόπος ζωής, ενώ διατηρήθηκαν οι δεσμοί με άλλα τμήματα του μυκηναϊκού κόσμου που δεν καταστράφηκαν. Παράλληλα απορρίφθηκε παλαιότερη άποψη για εξάλειψη του εξαγωγικού εμπορίου, καθώς διατη-

¹Wace, "History", 92-93. Ο Όμηρος και ο Θουκυδίδης ανέφεραν εμφύλιες διαμάχες από βασιλικούς ήρωες μετά την επιστροφή από την Τροία, ενώ όπως προέκυψε από τα αρχαιολογικά δεδομένα πριν το τέλος της ΥΕΙΙΒ (1200 π.Χ.) υπήρξαν καταστροφές στην περιοχή των Μυκηνών: Ομ. *Οδ.*, α. 11κ.ε. · Πρβλ. Θουκ. *ι.* 12.1-3.

²Kirk, "Homeric Poems", 25.

³*LMTS*, 250.

⁴Wace, "History", 92 · Broneer, "Mycenaean Fountain", 426 · ιδίου, "Dorian Invasion", 113 · ιδίου, "Athens", 16.

⁵Broneer, "Athens", 16-18 · *LMTS*, 224-226, 230, 250.

ρήθηκε ο θαλάσσιος έλεγχος στο κεντρικό και νότιο Αιγαίο, όπως υποδηλώνει η παρουσία ΥΕΙΠΓ κεραμικής στην Κύπρο και την Κιλικία.¹ Σύμφωνα με άλλη άποψη είναι πιθανόν το τείχος του Ισθμού να υπαινίσσεται κάποια επιδρομή από ξηράς, αλλά χωρίς να διευκρινίζεται αν έγινε εντός ή εκτός του μυκηναϊκού κόσμου.² Αποκλείστηκε η μαζική μετανάστευση με εκκίνηση από περιοχή εκτός Ελλάδας από τον πρώιμο 12ο αι. έως και τα μέσα του 11ου αι. π.Χ. (1200-1050 π.Χ.), ενώ από το 1025 έως το 950 π.Χ. υπήρξε μία περίοδος απομόνωσης.

Λόγω της επανεξέτασης των καταστροφών στα μυκηναϊκά κέντρα διαφοροποιήθηκαν οι απόψεις σχετικά με τις χρονολογήσεις των οχυρωματικών έργων. Παλαιότερα το τείχος της Τίρυνθας, των Μυκηνών και της Αθήνας χρονολογούνταν στον 12ο αι. π.Χ.³ Σύμφωνα με νεότερη άποψη εκείνη την εποχή τα μυκηναϊκά κέντρα βρίσκονταν ήδη σε πορεία παρακμής, οπότε η κατασκευή του τείχους των Μυκηνών και της Τίρυνθας τοποθετήθηκε στο β' μισό του 14ου αι. (1350-1300 π.Χ.) και οι προσθήκες στην οχύρωση της Αθήνας στα τέλη του 13ου αι. π.Χ.⁴ Κατά τον Broneer η Πελοπόννησος οχυρώθηκε μεταξύ Τρωικού πολέμου (1280-1270 π.Χ.) και "δωρικής εισβολής" (1200 π.Χ.) και η Αθήνα στο β' μισό του 13ου αι. π.Χ.⁵ Στα ίδια χρονικά πλαίσια (δεύτερο μισό του 13ου αι. π.Χ.) χρονολόγησαν οι Desborough και Hammond την ενίσχυση της οχύρωσης των Μυκηνών και την κατασκευή του τείχους του Ισθμού.⁶ Ωστόσο ο Broneer παρατήρησε ότι εξαιτίας του μικρού χρονικού διαστήματος που μεσολάβησε μεταξύ της εκστρατείας στην Ασία και των οχυρωματικών επεμβάσεων, αποδυναμώθηκε ο μυκηναϊκός κόσμος,

¹Wace, "History", 91. Η κεραμική "ρυθμού Σιτοβολώνα" που βρέθηκε στην Κύπρο και στην Κρήτη, ερμηνεύθηκε ως άφιξη πληθυσμού από την κυρίως Ελλάδα.

²DAG, 247, 298, 311, 312, 313-314, 323.

³Daniel, "Dorian Invasion", 108-109.

⁴Wace, "History", 91-92.

⁵ Broneer, "Athens", 17-18· Broneer, "Corinthian Isthmus", 82. Το τείχος του Ισθμού φέρει διπλή γραμμή από ογκόλιθους ακανόνιστου σχήματος με εσωτερικό γέμισμα από μικρές πέτρες και χώμα (πάχος: 2.00 έως 3.50 μέτρα περίπου).

⁶Desborough - Hammond, "End of Mycenaean Civilization", 3-4· Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662. Ο Stubbings ("Mycenaean Civilization", 13-14) χρονολογεί την πτώση της Τροίας και την οχύρωση του Ισθμού στην ΥΕΙΠΒ, οπότε θεωρεί ότι αρχίζει και η παρακμή. Η νέα οχύρωση συνδέθηκε με την πρώτη και ανεπιτυχή προσπάθεια των Ηρακλειδών με τον Ύλλο να εισβάλουν στην Πελοπόννησο.

με αποτέλεσμα η Πελοπόννησος να υποστεί μεγάλες καταστροφές κατά τη διάρκεια της εισβολής, ενώ στην Αθήνα, αν και απεφεύχθησαν οι καταστροφές, εγκαταλείφθηκαν οι οικίες στη ΒΑ κλιτύ της Ακρόπολης.

Κατά μία άποψη το ± 1280 π.Χ. οικογένειες ευγενών Θηβαίων και Ηρακλείδες κινήθηκαν προς τα βόρεια (στη νότια Θεσσαλία και την περιοχή της Φθιώτιδας) και έγιναν αρχηγοί των Δωριέων που κατοικούσαν εκεί από το ± 1320 π.Χ., ωθώντας τους στη συνέχεια βορειότερα στην Ιστιαιώτιδα, περιοχή μεταξύ Όσσας και Ολύμπου.¹ Μετά την πρώτη ανεπιτυχή προσπάθεια των Δωριέων το ± 1260 π.Χ. να εισβάλουν στην Πελοπόννησο μέσω Ισθμού με αρχηγό των Ύλλο, οδηγήθηκαν προς τα βόρεια και δυτικά, στη Μακεδονία και την Πίνδο, παράλληλα με την πτώση της Τροίας (± 1250 π.Χ.). Ακολούθησε η αποδυνάμωση της "αχαϊκής ομοσπονδίας", οπότε οι Δωριείς ανακατέλαβαν το ± 1220 π.Χ. την περιοχή της Όσσας και του Ολύμπου και ίσως μετακινήθηκαν στην περιοχή της Δρυοπίδας. Κατά το μελετητή οι Δωριείς ήταν Μυκηναίοι ή "περιθωριακοί" Μυκηναίοι, καθώς ο πολιτισμός της Πελοποννήσου παρέμεινε μυκηναϊκός μετά τη δωρική εισβολή.² Αναζητώντας την αιτία που οδήγησε στο χαρακτηρισμό του διαστήματος αυτού ως "Σκοτεινούς Χρόνους", παρατήρησε ότι η αποδυνάμωση που τους χαρακτήριζε δεν οφείλονταν σε πολέμους, αλλά σε καταστρεπτικούς λοιμούς.

Ο Broneer υποστήριξε ότι η δωρική εισβολή αποτέλεσε τμήμα μίας μεγαλύτερης κίνησης που συνέβη το ± 1210 π.Χ. και η οποία επηρέασε την ανατολική Μεσόγειο.³ Στα πλαίσια αυτής της κίνησης συνέβη η κατάρρευση του βασιλείου των Χιτιτών, η διείσδυση των εισβολέων σε Συρία και Παλαιστίνη και η άφιξή τους στην Αίγυπτο, όπου ηττήθηκαν από τον Ραμσή III.⁴ Οι Desborough και Hammond θεώρησαν ότι οι Δωριείς ξεκίνησαν από τη ΒΔ Ελλάδα, κινούμενοι είτε προς όλη την κεντρική Ελλάδα είτε διασπασμένοι σε δύο τμήματα, από τα οποία το ένα κινήθηκε προς τη Φωκίδα και τη Βοιωτία και το άλλο προς την Πελοπόννησο, καθώς στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. έγιναν καταστροφές στην κεντρική και νότια Ελλάδα, με μόνη εξαίρεση τα νησιά του Αιγαίου και τη

¹Nixon, *Dorians*, xiv-xviii, 116, 117, 147-150.

²Πρβλ. Mylonas, "Troy", 378, 380. Οι Μυκηναίοι συνέχιζαν να κατέχουν τα κέντρα τους και μετά την εισβολή.

³Broneer, "Athens", 17-18.

⁴Daniel, "Dorian Invasion", 108.

Θεσσαλία.¹ Υποστήριξαν ότι οι καταστροφές δεν οφείλονταν σε εσωτερική αναστάτωση, καθώς έγιναν ταυτόχρονα και ερημώθηκαν πολλές θέσεις, με αποτέλεσμα τη διάσπαση της κεντρικής πολιτικής δύναμης και τη φυγή σε ασφαλέστερες περιοχές.² Ο Desborough σημείωσε ότι εισήχθηκαν νέα στοιχεία στην κεντρική Ελλάδα, αλλά ότι βασιζόνταν σε παλαιότερα, όπως η απλοποίηση στη διακόσμηση των αγγείων και η εμφάνιση του υπομυκηναϊκού ρυθμού σε Αργολίδα, Ηλεία, Κόρινθο, Αθήνα, νεκροταφείο Σαλαμίνας και Λευκαντί.³ Ειδικότερα η Αργολίδα και η Κορινθία πρέπει να επεβίωσαν της καταστροφής διατηρώντας το μυκηναϊκό τους χαρακτήρα και τις επαφές με όσους κατέφυγαν στην Αχαΐα, την Αττική και τις ανεπηρέαστες περιοχές του Αιγαίου.⁴ Στοιχείο ενίσχυσης αυτής της άποψης είναι ο "Πυκνός Ρυθμός" στην κεραμική που αρχικά είχε αποδοθεί στους νεοφερμένους, αλλά σχετίζεται με τον προηγούμενο κεραμικό ρυθμό, καθώς δημιουργήθηκε στην Αργολίδα κατά την ΥΕΙΙΙΓ και εξαπλώθηκε ευρέως σε αυτές τις περιοχές, ενώ ο απλούστερος ρυθμός του Σιτοβολώνα ξεχάσθηκε.⁵ Όμως οι καταστροφές οδήγησαν σε

¹Desborough - Hammond, "End of Mycenaean Civilization", 35-37· Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662. Ανέφεραν ότι στην αρχιτεκτονική, την κεραμική, τα ταφικά έθιμα, τα κοσμήματα και τα όπλα υπήρξαν αλλαγές, που σηματοδότησαν την εισροή νέων στοιχείων στη νότια Ελλάδα.

²Κατά τον Desborough ("End of Mycenaean Civilization", 660) οι καταστροφές των μυκηναϊκών κέντρων ήταν τόσο εκτεταμένες και σχεδόν ταυτόχρονες, με επακόλουθο τη γενική ερήμωση των θέσεων, επομένως απορρίπτεται η πιθανότητα των εσωτερικών αναστατώσεων και των φυσικών αιτιών (π.χ. ξηρασία, κατά Carpenter), λόγω έλλειψης αρχαιολογικών δεδομένων.

³Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 664-665, 670-671. Η διατήρηση στοιχείων της μυκηναϊκής κεραμικής στους επόμενους ρυθμούς σε Αργολίδα, Ιθάκη, Κορινθία, Αττική, ίσως Θεσσαλία και Νάξο, δεν πρέπει να οφείλεται μόνο σε απογόνους των Μυκηναίων, αλλά και σε αφομοίωση της τέχνης από τους νεόφερτους.

⁴Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 662-663.

⁵Ο Desborough (*LMTS*, 36) αναφέρει πως η διατήρηση των θαλαμωτών τάφων στην Αργολίδα με ΥΕΙΙΙΓ κεραμική σημαίνει επιβίωση του μυκηναϊκού τρόπου ζωής, ενώ η όποια εξαίρεση δεν σημαίνει αναγκαστικά την παρουσία νέων παρείσακτων στοιχείων. Γενικά η ΥΕΙΙΙΓ κεραμική στο πρωιμότερο στάδιο υποδηλώνει ανόρθωση από την καταστροφή, ενώ στο τελικό στάδιο την αποσύνθεση του μυκηναϊκού πολιτισμού, οπότε οι μυκηναϊκοί οικισμοί είτε ερήμωσαν ολοκληρωτικά ή τμηματικά, είτε καταστράφηκαν ή συνέβη κάτι άλλο. Παλαιότερα ο Desborough ("Protogeometric") αναφέρθηκε στην υπομυκηναϊκή κεραμική ονομάζοντάς την πρωτογεωμετρική.

αδυναμία και απώλεια συνοχής, με αποτέλεσμα το κέντρο του μυκηναϊκού κόσμου να μετατοπιστεί στο Αιγαίο.

Η άφιξη των Δωριέων στον ελλαδικό χώρο είχε συνδεθεί παλαιότερα με διάφορους νεωτερισμούς.¹ Ωστόσο πιο πρόσφατες μελέτες απέδειξαν ότι δεν ευσταθεί η απόδοση στους εισβολείς της εισαγωγής του σιδήρου, της πρωτογεωμετρικής κεραμικής, του ξίφους Naue II, της εφεύρεσης της πόρπης και της εισαγωγής νέων τύπων ταφών και ταφικών εθίμων. Σύμφωνα με τον Broneer, τα διάφορα νεωτερικά στοιχεία πρέπει να ανιχνευθούν σε πηγές πρωιμότερες των Δωριέων, ενώ οι τελευταίοι "ευθύνονταν" μόνο για κάποιες αλλαγές στην αρχή της εποχής του Σιδήρου.² Σε αντίθετη περίπτωση θα είχαν αφήσει στο βορρά ένα πιο μόνιμο πολιτισμό.

Η κοιτίδα των Δωριέων αναζητήθηκε με βάση την κεραμική, που χαρακτηρίστηκε "πρωτογεωμετρική", και διατυπώθηκε η άποψη ότι προέρχονταν από τη βόρεια Ελλάδα και ειδικότερα από την Ήπειρο και το δυτικό τμήμα της Πίνδου.³ Ωστόσο ο Milojevic παρατήρησε ότι ο γεωμετρικός ρυθμός άνθισε μετά την καταστροφή των Μυκηνών, της Τίρυνθας και άλλων περιοχών από τους Δωριείς.⁴ Ο Coulson παρατήρησε ότι κατά την ΥΕΠΠγ υπήρξαν αλλαγές στα σχήματα των αγγείων και τη διακόσμησή τους, οδηγώντας στη δημιουργία του υπομυκηναϊκού κεραμικού ρυθμού, διαφωνώντας με το χαρακτηρισμό του ως "πρωτογεωμετρικού".⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι αν και υπήρξαν σε ορισμένες περιοχές σημαντικές αλλαγές στην επιλογή των θέσεων κατοίκησης ή στις συνήθειες που ήταν συνυφασμένες με τη ζωή ή το θάνατο, ωστόσο διατηρήθηκαν ιδιαίτερα στοιχεία του παρελθόντος. Για παράδειγμα στη Θεσσαλία συνεχίστηκε η χρήση θολωτών τάφων, αν και δεν συνοδεύονταν πλέον από μυκηναϊκά αντικείμενα, ενώ οι κιβωτιόσχημοι τάφοι του νεκροταφείου της Σαλαμίνας και του Κεραμεικού, που ανήκουν στην ΥΕΠΠγ, συνο-

¹Wade-Gery, "The Dorians", 524-525 · Heurtley, "Prehistoric Site", 192-194.

²Broneer, "Mycenaean Fountain", 427.

³Heurtley, "Prehistoric Site", 192-194. Η αδυναμία εντοπισμού θέσεων αιτιολογήθηκε από το νομαδικό τρόπο ζωής των εισβολέων. Skeat, *Dorians*, 35. Κατά τον Furtwängler οι Δωριείς εισέβαλαν στην Ελλάδα τον 12ο ή 11ο αι. π.Χ. και χαρακτηρίστηκαν ως φορείς του γεωμετρικού ρυθμού.

⁴Milojevic, "Wanderung", 13-14. Υποστήριξε ότι ο υπομυκηναϊκός και ο γεωμετρικός ρυθμός αποτέλεσαν την έκφραση δύο διαφορετικών κόσμων.

⁵Coulson, *Dark Ages*.

δεύονταν από "πρωτογεωμετρική" κεραμική.¹ Κατά τον Kilian ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός "εισήχθηκε" στην Αθήνα το ±1050 π.Χ., ενώ η πρωτογεωμετρική εποχή άρχισε το ±1025 π.Χ.²

Ο Desborough υποστήριξε ότι ο θολωτός τάφος υπήρξε θύμα του πρώτου κύματος καταστροφών το ±1200 π.Χ. και ότι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι απλοί λάκκοι ή οι ταφές σε πίθους αντιπροσώπευαν ένα κατώτερο κοινωνικό στρώμα που εξελίχθηκε σε φορέα νέου πολιτισμού. Ειδικότερα θεώρησε τη μονή ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο ως ενδεικτικό στοιχείο νεοφερμένων από την Ήπειρο, όπου κυριαρχούσε ως ταφικό έθιμο, το οποίο επέβαλαν σε όσους Μυκηναίους επιβίωσαν.³ Σε αυτή την αναστάτωση απέδωσε την ισχυρή πολιτιστική διακοπή, επισημαίνοντας την απουσία αντικειμένων συριακής ή αιγυπτιακής προέλευσης στο τέλος της ΥΕΙΙΓ, αν και παρατήρησε ότι διατηρήθηκαν οι επαφές με την Κύπρο.⁴

Ωστόσο ο Kilian απέρριψε την άποψη του Desborough, ενώ ο Snodgrass θεώρησε τον κιβωτιόσχημο τάφο και τις μονές ταφές ως αναζωπύρωση προμυκηναϊκού εθίμου.⁵ Διαρκής χρήση κιβωτιόσχημων τάφων παρατηρήθηκε στη Λευκάδα (ΠΕΙΙ-ΜΕ), την Ήπειρο και κεντρική Αλβανία (ΥΕ), την κοιλάδα του Αλιάκμονα (Σέσκλο, Ιωλκό, Αγριλιά κατά την ΜΕ-ΥΕ), τις Κυκλάδες και την ενδοχώρα.⁶ Η επικράτησή τους αποδόθηκε στην παρακμή του μυκηναϊκού τρόπου ζωής, οπότε χρειάζονταν απλούστερους και φθηνότερους τύπους τάφων. Η κεραμική που συνόδευε τους κιβωτιόσχημους τάφους στο νεκροταφείο της Σαλαμίνας και στον αθηναϊκό Κεραμεικό αποδόθηκε τελικά στον "υπομυκηναϊκό" ρυθμό, συγγενικό προς το ρυθμό του Σιτοβολώνα της ΥΕΙΙΓ, του

¹Skeat, *Dorians*, 4, 11, 22-29. Για τον πρωτογεωμετρικό ρυθμό (τεχνοτροπία των ομόκεντρων κύκλων) ο Skeat παρατήρησε ότι ήλθε από βόρεια με μεταναστευτικό πληθυσμό και εντοπίστηκε στην ενδοχώρα, αποκλείοντας την πιθανότητα διαθαλάσσιας κίνησης, καθώς απουσιάζουν οι εισαγωγές από νότια.

²Kilian, "Συμβολή", 148-158

³*LMTS*, 34 και 37· Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662.

⁴*LMTS*, 52 και 54.

⁵Kilian, "Συμβολή", 148-158· *DAG*, 184, 186-187. Επικαλέσθηκε την άποψη του Sandars ("Last Mycenaean", 261) ότι οι κιβωτιόσχημοι τάφοι δεν κατάγονταν από τα Βαλκάνια και όπως υποστήριξε και ο Deshayes (*Deiras* 250, υποσ. 2), οι κιβωτιόσχημοι τάφοι αποτέλεσαν ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του "υποστρώματος" των κατοίκων της προ-μυκηναϊκής Ελλάδας.

⁶Hammond, *Migrations*. 148.

οποίου υπήρξε εξέλιξη και ο οποίος διατηρήθηκε στις Μυκήνες και μετά την καταστροφή της Σιταποθήκης το ±1150 π.Χ.¹ Στην Αργολίδα ο κιβωτιόσχημος τάφος εμφανίστηκε λιγότερο συντονισμένα στα τέλη της ΥΕΙΙΙΓ, επομένως δεν υπήρξε "κύμα χρηστών κιβωτιόσχημων τάφων" την εποχή της τελικής καταστροφής του μυκηναϊκού πολιτισμού. Στην Αχαΐα, την Ηλεία και τη Μεσσηνία οι κιβωτιόσχημοι τάφοι και οι ταφές σε πίθους χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική και τη γεωμετρική εποχή, οπότε είναι πιθανόν σε αυτές τις θέσεις να εμφανίστηκε κάποια άλλη ομάδα. Κατά τον Snodgrass οι χρήστες των κιβωτιόσχημων τάφων είτε ήταν επανεμφανιζόμενοι παλαιότεροι κάτοικοι, είτε μετανάστες από άλλα τμήματα της Ελλάδας, είτε Δωριείς, Βοιωτοί και Θεσσαλοί εισβολείς, προερχόμενοι από το ελληνικό απόθεμα. Επομένως η αλλαγή δεν προήλθε από κοινωνική ή πολιτική επανάσταση, καθώς ο αιγαιακός κόσμος υπέστη ένα νέο κύμα αναστατώσεων, ενώ κάτι ανάλογο δεν πρέπει να συνέβη σε Κύπρο και Κρήτη, όπου δεν εμφανίστηκε ο κιβωτιόσχημος τάφος.

Αρχικά το έθιμο της καύσης είχε συνδεθεί με την εμφάνιση των Δωριέων, αλλά ήδη ο Desborough ανέφερε ότι εισήχθη στο Αιγαίο πιθανόν από την Ανατολή κατά την ύστερη ΥΕΙΙΙΓ.² Ο Snodgrass παρατήρησε ότι η καύση εκτεινόταν σε όλο τον ελλαδικό χώρο. Τα πρωιμότερα παραδείγματα προέρχονταν από τους τύμβους της Ηπείρου, εμφανίστηκε σποραδικά στους μυκηναϊκούς χρόνους, αλλά καθιερώθηκε κατά την ΥΕΙΙΙΓ, ενώ αντίθετα στην Κορινθία και την Αργολίδα, που συνδέονταν με τις αναστατώσεις της περιόδου, εμφανίστηκε μόλις στο τέλος της Γεωμετρικής εποχής.³ Νεότερες απόψεις ενίσχυσαν αυτά τα δεδομένα, καθώς επισημάνθηκε η ανάπτυξη του εθίμου της καύσης στην Ανατολή, όπου δεν παρουσιάστηκαν σημαντικές μετακινήσεις πληθυσμού.⁴ Στον ελλαδικό χώρο συνηθίζονταν στη νεολιθική Θεσσαλία και Αργολίδα, κατά την εποχή του Χαλκού υπήρχε σποραδική χρήση τους, κυρίως στο ανατολικό Αιγαίο, ενώ επανεμφανίστηκε σε μεγάλο βαθμό στην ΥΕΙΙΙΓ εποχή και σε θαλαμωτούς τάφους με κεραμική υπομυκηναϊκού ρυθμού στην Περατή.

¹DAG, 314-317.

²LMTS, 71.

³DAG, 190, 266-268, 323.

⁴Hägg, "Submycenaean Cremation Burials", 207. Πρβλ. Deshayes, *Deiras*, 246· Coulson, *Dark Ages*.

Η προέλευση του σιδήρου επίσης συνδέονταν με την εισβολή των Δωριέων.¹ Ωστόσο ο Hammond παρατήρησε ότι η επεξεργασία του σιδήρου ήταν γνωστή ήδη στη Μακεδονία και από εκεί εισήχθηκε στο νοτιότερο ελλαδικό χώρο (τάφοι Τίρυνθας και Αθήνας, 10ος αι. π.Χ.).² Ο Desborough υποστήριξε την προέλευσή του από τα ανατολικά, όπως και ο Coulson, που υπενθύμισε την εμφάνισή του ήδη σε ύστερους μυκηναϊκούς τάφους στην Αττική και την Αργολίδα.³

Ο Desborough ανέφερε ότι το ξίφος τύπου Naue II, η βιολόσχημη πόρπη, που εξαφανίστηκε στις αρχές της Πρωτογεωμετρικής εποχής, και η επιμήκης χάλκινη περόνη εισήχθησαν από βόρεια, όπου υπήρχε πιο ψυχρός καιρός, ενώ η τοξωτή πόρπη ίσως αποτέλεσε ενδομυκηναϊκή εξέλιξη της βιολόσχημης πόρπης στο τελευταίο μισό της ΥΕΙΙΓ.⁴ Ο Snodgrass θεώρησε την πόρπη ως στοιχείο εισβολής, απορρίπτοντας την καθιέρωση λόγω αλλαγής των κλιματολογικών συνθηκών.⁵ Αντίθετα απέδωσε αιγαιακή προέλευση στο ξίφος τύπου Naue II, σημειώνοντας την παράλληλη ανάπτυξή του και στην Κεντρική Ευρώπη. Νεότερες μελέτες επιβεβαίωσαν ότι οι πόρπες και τα ξίφη χρησιμοποιούνταν ήδη από τους Μυκηναίους και η ομοιότητά τους με αντίστοιχα από τη βόρεια Ιταλία και την κεντρική Ευρώπη οφειλόταν είτε σε εμπορικές σχέσεις είτε στην παράλληλη ανάπτυξη σε Αιγαίο και κεντρική Ευρώπη.⁶

Ο Betancourt επιβεβαίωσε τη μείωση θέσεων στην Πελοπόννησο από τα τέλη της ΥΕΙΙΒ και σε όλη τη διάρκεια της ΥΕΙΙΓ, αν και κάποιες θέσεις επανακατοικήθηκαν κατά την ίδια περίοδο.⁷ Ωστόσο παρατήρησε ότι υπήρξε προσφυγικό κύμα σε Αχαΐα και Κεφαλλονιά, δηλαδή προς την κατεύθυνση από την οποία θεωρούνταν ότι ήρθαν οι εισβολείς, υποστηρίζοντας ότι η καταστροφή παράκτιων περιοχών υποδηλώνει επιδρομή από ναυτικές δυνάμεις, παρά από νομάδες.⁸ Απέδωσε γενικά την κατάλυση του ανακτο-

¹Skeat, *Dorians*, 35.

²Hammond, "Dorian Invasion", 169.

³Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 664-665, 670-671 · Coulson, *Dark Ages*.

⁴*LMTS*, 53-54 · Desborough, "End of Mycenaean Civilization", 660 και 662.

⁵*DAG*, 309-310.

⁶Coulson, *Dark Ages*.

⁷Betancourt, "Greek Bronze Age", 40-41, 45.

⁸Πρβλ. *DAG*, 312.

ρικού συστήματος στο διάσπαρτο πληθυσμό, την ανεπάρκεια της γραφειοκρατίας και την ευπάθεια της οικονομίας, απορρίπτοντας θεωρίες για επιδημίες, εμπορικές καταστροφές, σεισμούς και κλιματολογικές αλλαγές, καθώς δεν εξηγούσαν τις πληθυσμιακές μετακινήσεις στην Ελλάδα.¹

Ο Kilian ενδυνάμωσε την άποψη του Betancourt για ενδομυκηναϊκή-ελληνική εξέλιξη, με κύρια στοιχεία τη μείωση του πληθυσμού, την ανάπτυξη της γεωργίας και την υπερφόρτωση της ανακτορικής οικονομίας.² Υποστήριξε δε ότι κάποιες φυσικές καταστροφές που συνέβησαν το ± 1200 π.Χ. επιβάρυναν το ανακτορικό σύστημα, οδηγώντας σε κατάλυση οχυρώσεων και οικισμών. Θεώρησε τους Δωριείς και όσους κινήθηκαν από τα ΒΔ είτε ως εργατικό δυναμικό, είτε ως μισθοφόρους, που καθιερώθηκαν στο υστερομυκηναϊκό υπόστρωμα, ενώ κάποιες κοινωνικές τάξεις παρήκμασαν, όπως φαίνεται από την εγκατάλειψη των θαλαμωτών τάφων.³ Δεν αποδέχτηκε την άποψη του Desborough, ότι η παρουσία των Δωριέων συνδεόταν με την εγκατάλειψη πολλών μυκηναϊκών θέσεων στα τέλη της ΥΕΙΙΓ και την εμφάνιση ταφών με κεραμική υπομυκηναϊκού ρυθμού σε μυκηναϊκούς οικισμούς, καθώς νεότερες έρευνες έδειξαν ότι και κατά τη μυκηναϊκή εποχή γίνονταν ταφές εντός των οικισμών.⁴ Στην κεραμική ο υπομυκηναϊκός ρυθμός αποτελούνταν από συνδυασμό διακοσμητικών θεμάτων της μυκηναϊκής εποχής με νέα, ενώ δεν άλλαξαν τα σχήματα των οικιακών σκευών και στην κοροπλαστική διατηρήθηκε η πότνια με τα υψωμένα χέρια. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η απουσία ταφών με όπλα στις αρχές της ΥΕΙΙΓ φάσης, όπως συνέβαινε σε περιόδους αλλαγής ή μετάβασης σε νέα κοινωνική δομή. Είναι πιθανόν οι Δωριείς να εγκαταστάθηκαν ειρηνικά και να εκμυκηναΐστηκαν, όπως παρατηρείται στη διατροφή και τον καλλωπισμό. Παρατήρησε ότι ο αστικός τρόπος ζωής αντικαταστάθηκε από την κατοίκηση σε αγροκτήματα με οικίες ορθογώνιας κάτοψης που το ένα άκρο απέληγε σε αψίδα, αποδίδοντας τα νέα στοιχεία στους νεόφερτους. Αντίθετα ο Coulson δεν συνέδεσε την αμειδίωτη οικία με σαμαρωτή στέγη με τον ερχομό των Δωριέων, καθώς αυτός ο τύπος οικίας είχε εμφανιστεί στην Ελ-

¹Carpenter, *Discontinuity*· *DAG*, 303-304, υποσ. 3.

²Kilian, "Συμβολή", 148-158.

³Κατά τον Kilian πρόκειται για τους πρώτους Δωριείς που εμφανίστηκαν στην ΥΕΙΙΒ₂

⁴*LMTS*, 259.

λάδα κατά την ΠΕ και ΜΕ εποχή και επανεμφανίστηκε τον 11ο αι. π.Χ.¹ Κατά τον Fagerström πρόκειται για αυτόχθονη ανάπτυξη λόγω κοινωνικών αναγκών και οικονομικών αλλαγών, ενώ κατά άλλη άποψη ίσως να πρόκειται για απλή αναβίωση.²

Σχηματισμός των "Δωριέων"

Σύμφωνα με τον Τυρταίο οι Ηρακλείδες και οι Δωριείς ξεκίνησαν από κοινού από τη Δωρίδα, ενώ κατά τον Πίνδαρο ήρθαν μαζί από την Πίνδο, αποτελούμενοι από τους Υλλείς που κατάγονταν από τον Ηρακλή, και από τους Δυμάνες και Πάμφυλους που κατάγονταν από τον Αιγιμίο.³ Ο Ηρόδοτος ανέφερε ότι οι Δωριείς κατοικούσαν στη Φθιώτιδα την εποχή του Δευκαλίωνα, πριν αποτελέσουν διακριτή ομάδα.⁴ Με αρχηγό τον Δώρο μετακινήθηκαν στα βόρεια της Θεσσαλίας, κάτω από την Όσσα και τον Όλυμπο. Λίγο πριν από τον Τρωικό πόλεμο μέσω Ιστιαιώτιδας μετακινήθηκαν στην Πίνδο, όπου ονομάστηκαν "Μακεδνοί", μετά στη Δωρίδα, κάτω από την Οίτη (τη Δρυοπίδα), και από εκεί στην Πελοπόννησο, όπου ονομάστηκαν "Δωριείς". Αν και στην ιστορία του Αιγιμίου ο Ηρόδοτος παραδίδει ότι η Δωρίδα ήταν ο τελευταίος σταθμός πριν την Πελοπόννησο, στην ιστορία του Έχεμου ανέφερε ότι παρέμειναν στον Ισθμό και μετά από 100 έτη οδηγήθηκαν από τους τρεις γιους του Αριστόμαχου στην Πελοπόννησο, καταλαμβάνοντας το Άργος, τη Σπάρτη και τη Μεσσηνία.⁵ Ο Wade-Gery συνδέοντας τις δύο ιστορίες κατέληξε ότι οι Ηρακλείδες περίμεναν στα σύνορα της Πελοποννήσου να ενωθούν με τους Δωριείς και να τους επαναφέρουν νικηφόρα.⁶

Κατά τον Hammond με το γενικό όνομα "Δωριείς" ο Ηρόδοτος εννοούσε ένα από τα πολλά φύλα, σχηματισμένο από νομάδες, που συνδέονταν με τη "δωρική εισβολή", και διαφορετικό από το παρακλάδι με το οποίο ασχολήθηκε ο Θουκυδίδης. Παρατήρησε ότι μετά από μία μακρά περίοδο αναστατώσεων οι "Δωριείς" διακρίθηκαν σε Υλλείς, Δυμά-

¹Coulson, *Dark Ages*.

²Fagerström,

³Τυρτ. *απόσπ.* 2· Πινδ. *Πυθιονίκαι*, I.65. Ο Αιγιμίος ήταν βασιλιάς της βόρειας Θεσσαλίας.

⁴Ηροδ. i. 56.

⁵Ηροδ. ix. 26-27.

⁶Wade-Gery, "The Dorians", 526-527.

νες και Πάμφυλους, από τους οποίους οι Υλλείς με αρχηγό τον Ύλλο έφθασαν στον Ισθμό, ενώ οι Δυμάνες αντιπροσώπευαν το δυτικό τμήμα των "Δωριέων" που πέρασε μέσω Ρίου. Σχεδόν ταυτόχρονα με τους τελευταίους έφθασε στην Ηλεία, μέσω Αιτωλίας, ένας ανώνυμος λαός.¹

Ο Skeat δέχτηκε πως οι Δωριείς πρωτοεμφανίστηκαν στα βουνά της Πίνδου, επισημαίνοντας ότι επί Τυρταίου διαμορφώθηκε η άποψη πως "μητρόπολη των Δωριέων" ήταν η Δωρίδα.² Ανέφερε ότι οι Δωριείς με αρχηγό τον Αιγιμίο συνεπλάκησαν με τους Λαπίθες και ζήτησαν τη βοήθεια του Ηρακλή, προσφέροντάς του ως αντάλλαγμα το 1/3 του δωρικού βασιλείου. Ο Ηρακλής συμφώνησε και εκδίωξε τους Λαπίθες σκοτώνοντας το βασιλιά τους Κόρωνο. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αιγιμιού εγκαταστάθηκαν ως Δωριείς στη ΝΔ Θεσσαλία. Η καταστροφή οικισμών και η επιλογή νέων θέσεων με φυσική οχύρωση υποδηλώνει ότι δεν υπήρξε ειρηνική μετάβαση.

Ο Milojevic επεσήμανε ότι οι καταστροφές στα Βαλκάνια και την Ανατολή ήταν σύγχρονες και ότι οι εισβολείς πρέπει να προέρχονταν από βόρεια (Μακεδονία-Θράκη-Ελλησποντος), καθώς υπήρξε καταστροφή οικισμών ακόμα και κατά την άνθιση του μυκηναϊκού πολιτισμού, φέρνοντας μαζί τους πόρπες, αιχμές δοράτων, κεραμική κ.ά.³ Αρχικά τον 13ο αι. έφθασαν μόνο στη Μακεδονία, μετά προχώρησαν νότια και με την πάροδο του χρόνου εξουθένωσαν το μυκηναϊκό κόσμο με χρόνιους αγώνες. Τον 11ο αι. ένα δεύτερο κύμα, προερχόμενο από τον ιλυρικό και το βορειοανατολικό χώρο, έδωσε το τελειωτικό κτύπημα στα απομεινάρια του μυκηναϊκού κόσμου. Τον 9ο-8ο αι. μεγάλες ομάδες από Ιλυριούς μετανάστευσαν από τη Βοσνία και τη Μακεδονία προς την Ελλάδα. Οι Δωριείς ή οι ΒΔ Έλληνες πρέπει να ανήκαν στους φορείς του δεύτερου τμήματος που ήταν καθαρά θρακικό.

¹Hammond, "Dorian Invasion", 151, 156, 164. Ο μελετητής επεσήμανε ότι η "δωρική" διάλεκτος χωρίστηκε σε δύο τμήματα, σε αυτό της ΒΔ Ελλάδας που κάλυπτε την Ηλεία και την Αιτωλία και στο δωρικό που κάλυπτε τη Λακωνία, την Αργολίδα, την Κορινθία και τη Μεγαρίδα.

²Skeat, *Dorians*, 4, 11, 53, 55-56. Πρβλ. Τυρτ. *απόσπ.* 2.

³Milojevic, "Wanderung", 14-15. Πρβλ. Heurtley, "Vardar?ftsa", 57. Heurtley, "Prehistoric Site", 192-194. Στα τέλη της εποχής του Χαλκού αφήχθηκαν εισβολείς στη Μακεδονία από την περιοχή του Δούναβη, ωθώντας τα θεσσαλικά-μακεδονικά φύλα στη βόρεια Θεσσαλία.

Προσπάθειες εισβολής στην Πελοπόννησο

Η αναστάτωση που επικράτησε στον ελλαδικό χώρο ορίστηκε ως "δωρική εισβολή", "κάθοδος των Δωριέων" και "επιστροφή των Ηρακλειδών".¹ Θεωρήθηκε ότι στο τέλος της εποχής του Χαλκού συνέβη μία ευρύτερη κίνηση λαών από το βορρά, στα πλαίσια της οποίας ανήκει και το ελληνικό τμήμα.² Οι εισβολείς ονομάστηκαν Δωριείς, συνδέθηκαν με τον Ηρακλή και αναφέρθηκε ότι διείσδυσαν βαθμιαία στα μυκηναϊκά εδάφη.³ Διατυπώθηκε η άποψη ότι στα τέλη της ΥΕΠΓ (1075 π.Χ.) κάποιοι εισβολείς πέρασαν, μέσω της κεντρικής Ελλάδας, στην Ήπειρο ή τη δυτική Θεσσαλία, και την Πρωτογεωμετρική εποχή κάποιοι άλλοι ερχόμενοι από τη ΒΔ Ελλάδα, αφού διέσχισαν το δυτικό τμήμα του Κορινθιακού, έφθασαν στην Πελοπόννησο. Συγκρούστηκαν με τον εγγονό του Αγαμέμνονα, τον Τεισαμενό, με αποτέλεσμα να δοθεί το τελικό κτύπημα στην αχαϊκή δύναμη της Πελοποννήσου και στην κυρίως Ελλάδα, χωρίς όμως να εισβάλουν στην Αθήνα. Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρήθηκε ότι υπήρξε συγχώνευση πληθυσμού και πολιτισμού.

Σύμφωνα με μία άποψη το ±1192 π.Χ. κάποιοι περιθωριακοί Μυκηναίοι-"Δωριείς" και οι σύμμαχοί τους, με την ονομασία "Λαοί της Θάλασσας", επιτέθηκαν στην Αίγυπτο, όπου νικήθηκαν από τον Ραμσή ΙΙΙ.⁴ Κατά την επιστροφή τους επιτέθηκαν στην Κρήτη και την Πύλο και στη συνέχεια με τη βοήθεια των Ηρακλειδών, μέσω Βοιωτίας και Κο-

¹"Δωρική εισβολή": Wace, "Crete and Mycenae", 466-467. Κατά το μελετητή συνέβη το 1104 π.Χ. περίπου και ξεκίνησε από τη Μακεδονία, σημαίνοντας τη βίαιη καταστροφή του μινυειου-μυκηναϊκού πολιτισμού. Ανέφερε ότι η δωρική διάλεκτος αποτελούσε ανάμειξη της γλώσσας των εισβολέων με την αιολική (;) διάλεκτο του προδωρικού στοιχείου. Μυλωνάς, "Προϊστορικοί κάτοικοι", 4, 28. "Επιστροφή των Ηρακλειδών": Broneer, "Mycenaean Fountain", 426· ιδίου, "Dorian Invasion", 113· Miltner, "Wanderung", 62-63.

²Daniel, "Dorian Invasion", 107.

³*LMTS*, 72, 234, 246-247, 255, 260. Ο Desborough υποστήριξε ότι οι εισβολείς ήρθαν από τη ΒΔ Ελλάδα, επειδή βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι στην Αχαΐα, την Ηλεία και τη Μεσσηνία, άποψη που έχει απορρίφθει, σχετικά με την προέλευση αυτού του τύπου τάφου. Θεώρησε ότι οι εισβολείς, είτε μέσω Φωκίδας, Βοιωτίας και Ισθμού έφθασαν στην Αργολίδα, τη Λακωνία και τη Μεσσηνία, είτε ήρθαν από τη ΒΔ Ελλάδα, χωρίς μακεδονική προέλευση.

⁴Nixon, *Dorians*, 116, 117, 121, 123, 147-150· Πρβλ. *LMTS*, 215κ.ε.

Η ΥΕΙΠΓ εποχή χαρακτηρίζεται από έντονες αλλαγές και γεγονότα που οδήγησαν σε μεγάλες ανακατατάξεις. Αυτό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στα όσα προηγήθηκαν κατά τον 13^ο αι. π.Χ. και όχι μόνο στα όσα συνέβησαν τον επόμενο αιώνα, με αποκορύφωμα τις εισβολές που εξουθένωσαν το μυκηναϊκό κόσμο. Συγκεκριμένα, οι Μυκηναίοι έχοντας ήδη επιβαρυνθεί από την εκστρατεία στην Τροία (± 1280 π.Χ.), προχώρησαν στο β' μισό του 13^{ου} αι. π.Χ. σε ενίσχυση των οχυρώσεων, όπως στις Μυκήνες, και στην κατασκευή τείχους στον Ισθμό από το φόβο κάποιων ορατών εξωτερικών κινδύνων. Το ± 1210 π.Χ. παρατηρήθηκαν οι πρώτες αναστατώσεις και καταστροφές στα ανάκτορα, ενώ κατά τη διάρκεια του 12^{ου} αι. π.Χ. πρέπει να ακολούθησε μία μακρόχρονη σειρά εισβολών που οδήγησε σε εκτεταμένες ερημώσεις και εγκατάλειψη των κατεστραμμένων θέσεων (**Χάρτες 2 και 3**). Την ίδια περίοδο επικράτησε στην ανατολική Μεσόγειο ένα γενικευμένο κλίμα αναστατώσεων, που προκλήθηκε από τους αποκαλούμενους "Λαούς της Θάλασσας".

Ωστόσο οι νεοφερμένοι δεν πρέπει να ευθύνονταν εξολοκλήρου για τους κλυδωνισμούς που οδήγησαν στην κατάλυση των μυκηναϊκών ανακτόρων. Σε αυτή τη διαπίστωση οδηγούν δεδομένα, όπως η εγκατάλειψη σε μεγάλο βαθμό περιοχών που κατέλαβαν, αλλά και η διατήρηση παλαιότερων εθίμων που σχετίζονταν με τη ζωή και το θάνατο. Η έρευνα έχει αποδείξει πως όσα θεωρούνταν ως νεωτερισμοί των εισβολέων, είτε ήταν ήδη γνωστά στους Μυκηναίους, είτε εισήχθηκαν από περιοχές άλλες από αυτές που προέρχονταν τα νέα φύλα ή ήταν απλά εσωτερικές εξελίξεις. Οι εισβολείς ήταν βουκόλοι, χαρακτηριζόμενοι από ημινομαδικό τρόπο ζωής, και ίσως προέρχονταν από ένα ελληνικό απόθεμα που είχε επιβιώσει στις παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου. Επομένως δεν ήταν σε θέση να ανατρέψουν με μιας ό,τι επικρατούσε για αιώνες. Άλλωστε οι εμπορικές επαφές του μυκηναϊκού κόσμου με τον εξωτερικό περίγυρο δεν πρέπει να διακόπηκαν ακαριαία, καθώς σε περιοχές όπως η Κύπρος και η Κιλικία βρέθηκαν αγαθά ΥΕΙΠΓ εποχής, προερχόμενα από τον ελλαδικό χώρο. Σε αυτά τα πλαίσια άλλαξε και η αντίληψη για το χαρακτηρισμό του διαστήματος από το 1125 έως και τα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ., οπότε καταλύθηκαν τα μυκηναϊκά βασίλεια. Δεν πρόκειται για "υπομυκηναϊκή" εποχή, αλλά για πρωτογεωμετρική. Ο χαρακτηρισμός "υπομυκηναϊκός" μπορεί να αποδοθεί μόνο στο

κεραμικό ρυθμό που αναπτύχθηκε στα υπολείμματα του μυκηναϊκού κόσμου, τον “Πυκνό”.

Τα βαθύτερα αίτια αυτής της αναστάτωσης πρέπει να προέρχονταν από ένα συγκερασμό γεγονότων, αποτελούμενων τόσο από εξωτερικές αναστατώσεις, όσο και από εσωτερικά αίτια που οδήγησαν στην κατάρρευση ενός ήδη παρακμάζοντος συστήματος. Πρόκειται πιθανόν για εμφύλιες συρράξεις που σε συνδυασμό με κάποια οικονομική δυσπραγία και δυσμενείς καιρικές συνθήκες, προκάλεσαν την εξουθένωση των μυκηναϊκών βασιλείων και τη σταδιακή υποχώρηση της δύναμής τους στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ.

Αυτά τα γεγονότα είχαν ως κύριο επακόλουθο τη συρρίκνωση των εμπορικών δραστηριοτήτων και τη μείωση των θέσεων από το 1025 έως το 950 π.Χ. Παράλληλα αναπτύχθηκε ιδιαιτέρως η γεωργία. Η ΒΑ Πελοπόννησος με τις εύφορες και ευρύχωρες πεδιάδες πρέπει να εκμεταλλεύθηκε τις ευνοϊκές συνθήκες που της παρέχονταν και σταδιακά προχώρησε στην ανάπτυξή της. Πρέπει να είχαν καταλαγιάσει πλέον οι συνθήκες αντίθεσης και βαθμιαία έως τα μέσα του 10ου αι. ίσως δημιουργήθηκαν οι απαραίτητες συνθήκες για την επέκταση των υπαρχόντων οικισμών, τη δημιουργία νέων και την ανάπτυξη της μνημειώδους και οικιστικής αρχιτεκτονικής του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ. Παράλληλα καθιερώθηκαν τα έθιμα ταφής (και όχι καύσης των νεκρών) και οι τύποι τάφων, ενώ προκειμένου να καλυφθούν οι αναπτυσσόμενες ανάγκες επικοινωνίας πρέπει να βελτιώθηκε το οδικό πλέγμα.

ΚΟΡΙΝΘΙΑ

Η Κορινθία μετά την πτώση των μυκηναϊκών βασιλείων

Κατά το β' μισό του 13^{ου} αι. π.Χ. πρέπει να διαφάνηκαν οι πρώτες ενδείξεις ανησυχίας για την ασφάλεια της περιοχής της Κορινθίας, οπότε και χρονολογείται η κατασκευή του τείχους στον Ισθμό.¹ Τα ίχνη του τείχους διατηρούνται νότια του ιερού της Ισθμίας και έχει υποτεθεί ότι στρέφονταν ΒΔ, προς το χώρο όπου μεταγενέστερα δημιουργήθηκε το ιερό, ενώ στη συνέχεια στρέφονταν προς την κατεύθυνση του Κορινθιακού κόλπου.² Στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. με την καταστροφή του οικισμού των Ζυγουριών στην περιοχή της Κλεωναίας και την εγκατάλειψη της θέσης της νέας Κορίνθου στην περιοχή της Κορινθίας άρχισαν να διαφαίνονται οι πρώτες ενδείξεις αναστάτωσης. Ωστόσο συνεχίστηκε η κατοίκηση στη Γωνιά, στη θέση Κοράκου, στην αρχαία Κόρινθο και στην Ισθμία, ενώ η νέα Κόρινθος επανακατοικήθηκε πιθανόν από το ±1125 π.Χ. (**Χάρτης 3**). Αυτή την εποχή θεωρείται ότι υπήρξε ένα κύμα αναστατώσεων που άρχισε να επεκτείνεται, αλλά πρέπει να κράτησε για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η εμφάνιση των "Λαών της θάλασσας" πρέπει να είχε επιφέρει μεγάλες αναστατώσεις στις επαφές των μυκηναϊκών κέντρων με την ανατολική Μεσόγειο, επηρεάζοντας την έκταση των εμπορικών δραστη-

¹Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.10 (C.372).

²Broneer, "Excavations, 1957-1958", 334κ.ε.· Broneer, "Cyclopean Wall", 346-362, Pls 80-84· Broneer, "Cyclopean Wall, *Addendum*", 25-35, Pls 3, 4· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 29-31, υποσ. 4.

ριοτήτων. Οι συνθήκες αυτές σε συνδυασμό με την εμφάνιση νέων φύλων που ωθούνταν προς τα νότια από τις βόρειες και βορειοδυτικές παρυφές του μυκηναϊκού κόσμου και διάφορες εσωτερικές αναταραχές, άλλαξαν σταδιακά την εικόνα διαρκούς άνθησης των ανακτορικών κέντρων.

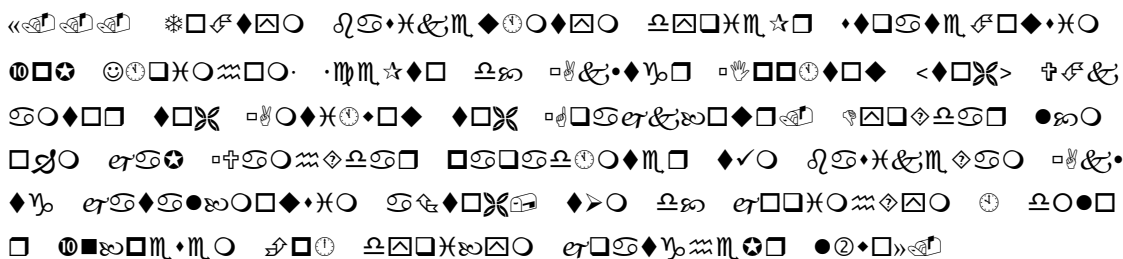
Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη οι Δωριείς εισέβαλαν στην Κορινθία από το Άργος, έχοντας ως πρώτο έρεισμα το Σολύγειο λόφο.¹ Αρχηγός των Δωριέων ήταν ο Αλήτης, ο γιος του Ιππότη, στον οποίο παρέδωσαν την εξουσία οι δύο τελευταίοι βασιλείς της Κορίνθου, ο Δωρίδας και ο Υανθίδας.² Νεότεροι μελετητές έχουν υποστηρίξει την άποψη πως οι «Δωριείς» διαπεραιώθηκαν στην Κόρινθο ερχόμενοι από το Μαλιακό κόλπο, ενώ οι Λαπίθες που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στη Γονούσσα συνέπραξαν με τους εισβολείς στην κατάληψη της Κορινθίας.³ Τα πρώτα ισχυρά στοιχεία αναστατώσεων εμφανίστηκαν το ±1075 π.Χ., καθώς παραθαλάσσιοι οικισμοί είτε καταστράφηκαν, όπως της θέσης Κοράκου, είτε εγκαταλείφθηκαν, όπως η νέα Κόρινθος και το Ηραίο.⁴ Την ίδια εποχή οικισμοί πάνω σε λόφο με εποπτεία προς τη θάλασσα καταστράφηκαν, όπως η Γωνιά, ή εγκαταλείφθηκαν, όπως η Αγία Κυριακή. Αντίθετα η αρχαία Κόρινθος και η Ισθμία φαίνεται πως επιβίωσαν και με το πέρασμα του χρόνου εξελίχθηκαν σε σημαντικές οικιστικές και λατρευτικές θέσεις.

Η περιοχή της Κορινθίας αρχικά πρέπει να διοικούνταν από το δωρικό Άργος, αλλά αργότερα αποσπάστηκε από αυτό και μετατράπηκε σε ανεξάρτητη δωρική επικράτεια. Η

¹Θουκ., iv.42.2.:

«

²Πaus., Eλλ. Περιήγ. ii.4.3:

«

³Σακελλαρίου, "Ανασύνταξη", 19.

⁴Η θέση ονομάστηκε Ηραίο μετά την ίδρυση του ιερού της Ήρας το ±800 π.Χ. από τους Αργείους.

περιοχή στα όρια με τη Μεγαρίδα αποτέλεσε πεδίο αντιπαράθεσης ήδη από τα μέσα του 10ου αι. π.Χ. Το τμήμα των «Δωριέων» που είχε εγκατασταθεί στην Κόρινθο, συμπράττοντας με τους συγγενείς τους από το Άργος, κινήθηκαν προς τα εδάφη της περιοχής που έκτοτε αποτέλεσε τη Μεγαρίδα με τελική κατεύθυνση την Αττική, όπου τελικά αναχαιτίστηκαν.¹ Την περίοδο της σύγκρουσης η περιοχή του Ηραίου, του Πείραιου και μεγάλο τμήμα των Γερανείων και των παραλίων ως τον Κρομμυώνα δεν ανήκαν στο νεοσύστατο κράτος της Κορίνθου. Οι «Δωριείς» κατέλαβαν την περιοχή και ίδρυσαν με έδρα τα Μέγααρα το κράτος της Μεγαρίδας. Οι Κορίνθιοι απέσπασαν την περιοχή του Ηραίου το ±900 π.Χ, αλλά σύντομα οι Αργείοι και οι Μεγαρείς συνασπίστηκαν και νίκησαν τους Κορίνθιους, με αποτέλεσμα το ±850 π.Χ. οι Μεγαρείς να προσαρτήσουν την περιοχή του Ηραίου, της Περαχώρας και τμήμα των Γερανείων και των παραλίων ως και τον Κρομμυώνα, ενώ το ±800 π.Χ. οι Αργείοι ίδρυσαν το ναό της Ήρας στη θέση που πλέον μετονομάστηκε σε Ηραίο.² Το ±740 π.Χ. οι Κορίνθιοι προσάρτησαν την Περαχώρα και έκτισαν το ναό της Ήρας Λιμενίας, ενώ το ±735 π.Χ. κυριάρχησαν στην ευρύτερη περιοχή και υπέταξαν τους Μεγαρείς.³ Λίγο μετά το 720 π.Χ. οι Μεγαρείς τα ανέκτησαν με αρχηγό τον Όρσιππο, νικητή των Ολυμπιακών αγώνων.⁴ Ωστόσο στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. οι Κορίνθιοι επικράτησαν στην Περαία και την Ηραία, περιλαμβανομένης της Οινόης στον Κορινθιακό κόλπο και της Κρομμυωνίας στον Σαρωνικό, και έκτισαν ως ευχαριστήριο στον Ισθμό ένα ναό αφιερωμένο στον Ποσειδώνα.⁵

Τα σύνορα μεταξύ Κορινθίας και Επιδαυρίας πρέπει να βρίσκονταν βόρεια του Κόρφου, στο ακρωτήριο Σπείραιον.⁶ Γειτνιάζε επίσης με το βορειοανατολικό τμήμα της

¹Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. xxiv, 21-22.

²*Perachora*. I. 33· Dunbabin, “History of Corinth”, 64· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia-Cleoniaea*. 49.

³Hammond, “The Peloponnese”, *CAH* III.3. 334· Hammond, *History*. 107.

⁴Πλουτ. *Ελληνικά Ζητήματα*, 17.295D. Είναι πιθανόν ο Πλούταρχος να αναφέρεται στην περίοδο μεταξύ 700 και 570/560 π.Χ. Πρβλ. Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleoniaea*. 61· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 22, 25.

⁵Σχόλια στον Πλούτ., Ευθύδ., 292ε· Σχόλια στον Πίνδ., Νέμ., 7.105· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH* III.3. 334. Έχει εκφραστεί η άποψη ότι τα όρια Κορινθίας και Μεγαρίδας οριστικοποιήθηκαν το 570/560 π.Χ: Sakellariou - Faraklas, *Corinthia-Cleoniaea*. 49.

⁶Θουκ.

viii.10.3:

σίας τους.¹ Κύριο στοιχείο της δυναστείας των Βακχιαδών ήταν ότι διόριζαν μέσα από την οικογένειά τους έναν ισόβιο βασιλέα. Διέθεταν ακίνητη περιουσία στη μητρόπολη και τις αποικίες και υπηρετούσαν στο στρατό ως ιππείς και ως αρχηγοί βαριά οπλισμένων ανδρών. Το ±748/747 π.Χ. δολοφονήθηκε ο βασιλιάς της Κορίνθου Τελέστης από συγγενή του για άγνωστα αίτια. Τα μέλη του βασιλεύοντος κλάδου αντικατέστησαν τη διαδοχική βασιλεία με την αιρετή ετήσια αρχή του πρυτάνεως, περιερχόμενη στους ίδιους που ήταν και εκλέκτορες.² Η δυναστεία των Βακχιαδών αποφάσιζε για τα κοινά, εξέλεγε άρχοντες, διαχειριζόταν το δημόσιο χρήμα και διατηρούσε την ενδογαμία.³ Όταν αυξήθηκε αρκετά ο αριθμός των ενδεών και προέκυψε ένταση των αξιώσεων για αναδασμό της γης, ο Βακχιάδης Φείδων έδωσε λύσεις ως "νομοθέτης".⁴ Παγιοποίησε τον αριθμό των πολιτών, των οικογενειών και των κλήρων, χωρίς αναδασμό της γης και με έλεγχο των γεννήσεων.

¹Ηροδ. v.92· Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.20 (C. 378)· Διόδ. Σικ. vii., απόσπ. 9· Πρβλ. Αριστ. *Πολιτικά*, 1256b 12 και 1274a 13· Will, *Korinthiaka*. 295κ.ε· Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.3. 336· Hammond, *History*. 143· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 72, υποσ. 4.

²Πaus.

Ελλάδος

Περιήγησις,

ii.4.4: «...». Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 102, υποσ. 53.

³Σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (v.92) οι Βακχιάδες επέτρεπαν μόνο τις ενδογαμίες, με εξαίρεση το γάμο της Βακχιάδος Λάβδας που παντρεύτηκε το Λαπίθη Ηετίωνα. Οι Λαπίθες ήταν εγκατεστημένοι στο δήμο της Πέτρας, μετά τη βοήθεια που παρείχαν στους "Δωριείς" που εισέβαλαν στην Κόρινθο. Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.3. 344.

⁴Αριστ. *Πολιτικά*, 1265b.12 και 1274a.31· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 116, υποσ. 21· Hammond, *History*. 107, 144. Ο Βακχιάδης Φιλόλαος, που έδρασε το ±730 π.Χ. και νομοθέτησε στη Θήβα, προσπάθησε να διατηρήσει εκεί σταθερό τον αριθμό των κλήρων.

και με Ηλείους, κατοικήθηκε η απέναντι ακτή, ιδρύοντας τις Συρακούσες, που έμελλε να αποβεί σπουδαίο πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο. Ωστόσο ένα τμήμα των αποίκων με αρχηγό τον Βακχιάδη Χερσικράτη δεν έφθασαν ως την Ορτυγία, καθώς αποβιβάστηκε στην Κέρκυρα. Τη θέση είχαν αποικήσει ήδη Ερετριείς, τους οποίους έδιωξαν οι Κορίνθιοι και ίδρυσαν δική τους αποικία.¹ Οι μελετητές τοποθέτησαν την ίδρυση της Κέρκυρας από τους Κορίνθιους το ±733 π.Χ., ωστόσο η κεραμική που βρέθηκε χρονολογείται στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 8^{ου} αι. π.Χ.² Το ±700 π.Χ. η Κόρινθος επωφελήθηκε από το αναπτυσσόμενο εμπόριο με τη Δύση και ίδρυσε αποικίες στο Μολύκρειο, τη Μαρώνεια, τη Χαλκίδα και πιθανόν τους Οινιάδες.³

Η Κόρινθος είχε θαλάσσια υπεροχή, καθώς διακρίθηκε στη ναυπήγηση πλοίων, προκειμένου να καλύψει τις δικές της ανάγκες, αλλά και άλλων πόλεων.⁴ Σημαντική ήταν η συμβολή της επίσης στην εξέλιξη από το γεωμετρικό στον ανατολίζοντα ρυθμό, όχι μόνο με την ενίσχυση των κεραμικών εργαστηρίων, αλλά και με την εξαγωγή πρωτοκορινθιακής κεραμικής σε αγορές στη δύση και κάποιες στην ανατολή, επηρεάζοντας το ρυθμό που αναπτύχθηκε στη Ρόδο.¹

¹Στράβ. *Γεωγραφικά*, vi.269· Πλουτ. *Ελλην. Ζητήμ.* xi· Graham, "Colonial Expansion", 105, 131.

²Graham, "Colonial Expansion", 105· Hammond, "Illyris", 269. Στην Παλαιόπολη της Κέρκυρας βρέθηκε υπογεωμετρική και πρωτοκορινθιακή κεραμική του τελευταίου τρίτου του 8^{ου} αι. π.Χ. και λεπτή κορινθιακή και αττική κεραμική του 7^{ου} αι. π.Χ.· Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.3. 335· Hammond, *History*. 120.

³Hammond, *History*. 116. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες η ίδρυση των Οινιάδων ως αποικία της αρχαίας Κόρινθου αμφισβητείται. Πρβλ. Kolonas - Faisst, "Akropole", 571, υποσ. 19· Σερμπέτη, *Οινιάδες*. 29, υποσ. 43.

⁴Όταν η Κέρκυρα κινήθηκε εναντίον της μητρόπολής της, διεξήχθη η πρώτη γνωστή έως τώρα ναυμαχία (±664 ή ±660 π.Χ.): Ηροδ. iii.52· Θουκ. i.13.4· Νικόλ. Δαμασκ. *FGrHist*. 90, απόσπ. 59· Graham, *Colony*. 30κ.ε., 146· Graham, "Colonial Expansion", 131· Hammond, "Illyris", 269· Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.3. 342. Θουκ. i.13.2-5: Ο κορίνθιος ναυπηγός Αμεινοκλής κατασκεύασε τέσσερα πολεμικά πλοία για τις ανάγκες της Σάμου (±704 π.Χ.).

Η Κορινθία κατά την τυραννίδα των Κυψελιδών

Κατά καιρούς διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις σχετικά με τη διαδοχή της εξουσίας στην Κόρινθο. Το τέλος της βασιλείας των Βακχιαδών χρονολογούνταν παλαιότερα το ±657 π.Χ.² Σύμφωνα με αυτή την άποψη ο Κύψελος ανέλαβε την εξουσία το 657/656 ή το 655 π.Χ. Μετά το θάνατό του το 628/627 τον διαδέχτηκε ο γιος του Περίανδρος, ο οποίος κυβέρνησε έως το 587/586 και η δυναστεία έκλεισε με τη διακυβέρνηση του Ψαμμήτιχου το 584/583 π.Χ. Κατά άλλη άποψη ο Περίανδρος διαδέχτηκε τον Κύψελο το 625 και κυβέρνησε έως το 583 π.Χ. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες ο Κύψελος ανέτρεψε τους Βακχιάδες το 620 και ο Περίανδρος διετέλεσε τύραννος από το 590 έως το 550 π.Χ.³ Με αυτή την χρονολόγηση ίσως εξηγείται η οικονομική κρίση που ξέσπασε στην Κόρινθο στο β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.⁴ Παράλληλα μαρτυρείται ότι ο αργεῖος Φεΐδων, ο οποίος έδρασε στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ., προσπάθησε να βοηθήσει τους Βακχιάδες, αλλά πέθανε σε μία εμφύλια σύρραξη στην Κόρινθο, προκειμένου να υποστηρίξει τους φίλους του.⁵ Η διαμάχη οδήγησε στην πτώση των Βακχιαδών και στην ανάδειξη των Κυψελιδών.

Οι Κυψελίδες κυβέρνησαν για περίπου 70 χρόνια, γεγονός που οφειλόταν στο ότι σέβονταν τους νόμους, ήταν μετριοπαθείς, προήγαγαν τα συμφέροντα του λαού και διεξήγαγαν με επιτυχία τις πολεμικές συγκρούσεις.⁶ Παράλληλα διατήρησαν και επέκτειναν την αποικιακή δραστηριότητα των προκατόχων τους, καθώς ο έλεγχος της περιοχής της Ηπείρου, της Ιλλυρίας και της Μακεδονίας ήταν ζωτικής σημασίας. Από αυτές τις αποι-

¹Βοκοτοπούλου, “Βίτσα Ζαγορίου”, 333-334, Πίν. 310· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 335. Στην Αμβρακία βρέθηκε κορινθιακή γεωμετρική κεραμική του α' μισού του 8^{ου} αι. π.Χ., λίγο μεταγενέστερη της κορινθιακής κεραμικής που πρωτοεμφανίστηκε στην Ιθάκη.

²Will, *Korinthiaka*. 363-440· Berve, *Tyrannis*. II. 11, 521, 527· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 344· Hammond, *History*. 146.

³Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 70, υποσ. 34· Parker, “Kypselidenchronologie”, 385-417.

⁴Σακελλαρίου, “Ακμή”, 226. Από το 600 π.Χ. υπήρξε ποιοτική παρακμή της κεραμικής, το 575 π.Χ. περιορίστηκαν οι πωλήσεις αγγείων σε όλες τις αγορές και το 550 π.Χ. εξαφανίστηκαν, αν και στις Συρακούσες διατηρήθηκαν για 20 χρόνια ακόμα.

⁵Σακελλαρίου, “Ακμή”, 223· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 338, 344.

⁶Αριστ. *Πολιτικά*, 1315b. 13-30. Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3.346-347· Hammond, *History*. 126, 128, 129.

κίες έπαιρναν άργυρο, χαλκό, ναυπηγίσιμη ξυλεία, δέρματα, έριον, γαλακτοκομικά προϊόντα και κρέας. Σημαντική ήταν η ενδυνάμωση του εμπορίου, καθώς κορινθιακή κεραμική που χρονολογείται το ±610 π.Χ. βρέθηκε στη Ναύκρατι, όπως και στη Ρόδο που χρονολογείται από τα τέλη του 7^{ου} αι. και τις αρχές του 6^{ου} αι. Ιδιαίτερη σημασία έδιναν στην επαφή με τα πανελλήνια ιερά, στα οποία φρόντιζαν να καταθέτουν τμήμα των εσόδων τους με τη μορφή αναθημάτων, όπως η χρυσή φιάλη που έφερε χαραγμένη την επιγραφή ΚΥΨΕΛΙΔΑΙ ΑΝΕΘΕΝ ΕΞ ΕΡΑΚΛΕΙΑΣ και χρονολογείται στον ύστερο 7^ο / πρώιμο 6^ο αι. π.Χ.¹

Γενικά η τυραννίδα στην αρχαιότητα δεν αποτέλεσε ένα σύστημα μακράς διαρκείας που διέκοψε την έννομη διακυβέρνηση.² Αντίθετα θεωρούνταν ως εξουσία που είχε εξασφαλίσει την εύνοια των Δελφών και της Ολυμπίας, καθώς οι επιτυχίες που κατάφεραν οι τύραννοι στον εμπορικό και στρατιωτικό τομέα θεωρούνταν ως θεϊκό σημάδι.³ Η ποιηση άνθησε στις αυλές των τυράννων, καθώς για παράδειγμα στην Κόρινθο έδρασε ο Αρίων ο Λέσβιος, όπου εφεύρε το διθύραμβο (ωδή προς τιμή του Διονύσου) κατά τον ύστερο 7^ο αι. π.Χ. Εξωραΐσαν τις πόλεις με την εκτέλεση σημαντικών δημόσιων έργων, ίδρυσαν ή επανίδρυσαν σημαντικές εορτές και αγώνες, εξαίροντας τη λατρεία του δωδεκάθεου και ιδιαίτέρως του Διονύσου.

Ο Κύψελος ήταν γιος του Ηετίωνα (απογόνου του βασιλικού οίκου των Λαπιθών) και της Λάβδας (από το γένος των Βακχιαδών).⁴ Οι Βακχιάδες τον εξέλεξαν πολέμαρχο,

¹Η φιάλη βρέθηκε στην όχθη του ποταμού Αλφειού στην Ολυμπία και εκτίθεται στο Μουσείο Καλών Τεχνών της Βοστώνης (αρ. κατ. 21.1843). Ανατέθηκε από τους Κυψελίδες που εστάλησαν να αποικήσουν τη ΒΔ παραλία της ηπειρωτικής Ελλάδας. Jeffery, *Local Scripts*. 127-128· Hermann, Olympia. 90, εικ. 56 και 237, υποσ. 348· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 347.

²Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 348, 358.

³Ο Ηρόδοτος (ν.92.5) αναφέρει ότι ο Κύψελος συμβουλευτήκε το μαντείο των Δελφών για το μέλλον της εξουσίας του. Η απάντηση ήταν πως τόσο ο ίδιος όσο και τα παιδιά του θα ευτυχούσαν, όχι όμως και τα παιδιά των παιδιών του.

⁴Hammond, *History*. 146.

αξίωμα που του επέτρεπε να δικάζει και να επιβάλλει πρόστιμα, από την αποπλήρωση των οποίων δικαιούνταν μέρισμα. Ωστόσο κράτησε μετριοπαθή στάση, αποκτώντας φίλους, με τους οποίους συγκρότησε μία “εταιρεία” και τέλεσε το πραξικόπημα εναντίον της δυναστείας. Όταν ανέλαβε την εξουσία, οι περισσότεροι από τους φυγάδες Βακχιάδες (όσοι δηλαδή δεν σκοτώθηκαν ή εξορίστηκαν), κατέφυγαν στην Κέρκυρα και οι υπόλοιποι στη Σπάρτη, στη Μακεδονία, στην Καρία και στην Ετρουρία.¹ Οι αρχαίοι συγγραφείς διατύπωσαν την άποψη ότι οι τύραννοι στράφηκαν στην ίδρυση αποικιών, προκειμένου να μεταφέρουν ανεπιθύμητα στοιχεία από τον πληθυσμό της πόλης.² Σύμφωνα όμως με νεότερους μελετητές η Κόρινθος επιθυμούσε να ελέγχει το πέρασμα για τον άργυρο στην περιοχή της Ιλλυρίας.³ Η ίδρυση αποικιών από την Αδριατική ακτή έως την Ποτείδαια της Χαλκιδικής είναι πιθανόν να εξασφάλιζε την πρόσβαση στην περιοχή από ανατολή και δύση, αλλά δεν υπάρχουν αποδείξεις για αυτές τις υποθέσεις.

Η αποικία των Κερκυραίων Επίδαμνος ιδρύθηκε το ±625 π.Χ. από τον κορίνθιο Φάλιο.⁴ Στην αποίκηση συμμετείχαν εκτός από τους Κερκυραίους και Βακχιάδες που εγκατέλειψαν την Κόρινθο, κατά και μετά την ανατροπή τους από τον Κύψελο, στοιχείο που ενισχύει τη χρονολόγηση ανάληψης της εξουσίας από τους Κυψελίδες το ±620 π.Χ. Αποικιακές αποστολές, αποτελούμενες κυρίως από Βακχιάδες, οργανώθηκαν επίσης στη Λευκάδα με αποστολή 1000 αποίκων, το Ανακτόριο και την Αμβρακία, υπό την ηγεσία των γιων του Κύψελου, Πυλάδη, Εχιάδη και Γόργου αντίστοιχα και πιθανόν με τη βοήθεια των Κερκυραίων.⁵ Στο Ανακτόριο οι πρωιμότεροι τάφοι που έχουν ανασκαφεί, απέ-

¹Στράβ. *Γεωγραφικά*, ν.2,2· viii.6.20 (C. 378). Αναφέρεται ότι ο Δημάρατος, που καταγόταν από το γένος των Βακχιαδών και κυβέρνησε την Κόρινθο, μετά από κάποιους στασιασμούς δραπέτευσε από την Κόρινθο. Όταν ο Δημάρατος εκδιώχθηκε από τον Κύψελο, ως επικεφαλής αποίκων κατέφυγε στην Ετρουρία, όπου αργότερα έγινε βασιλιάς της Ταρκυνίας.

²Νικόλ. Δαμασκ., *FGrHist* 90 απόσπ. 57.7.

³Beaumont, “Greek Influence”, 181-184· May, *Damastion*. viiik.ε., 2κ.ε.· Graham, “Colonial Expansion”, 133.

⁴Θουκ. i.24.1-2· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 347· Hammond, *History*. 112.

⁵Στράβ. *Γεωγραφικά*, κ.452· Ψευδοσκύμνος, 453κ.ε.· Νικόλ. Δαμασκ. *FGrHist* 90 απόσπ. 57.7· Graham, *Colony*. 128-130· Graham, “Colonial Expansion”, 131-132. Ο Hammond (“Illyris”, 270) αναφέρει ότι η Λευκάδα, το Ανακτόριο και η Αμβρακία ιδρύθηκαν το ±625 π.Χ., στα τέλη της τυραννίδας του Κύψελου. Hammond, *History*. 114, 116, 146.

δωσαν κεραμική από το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ., χρονολόγηση που φαίνεται να συμφωνεί με τη διακυβέρνηση του Κύψελου στα τέλη του 7^{ου}/αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.¹

(Χάρτης 9)

Κύρια χαρακτηριστικά της πολιτικής του Κύψελου ήταν η επιβολή φορολογίας εισοδήματος, η διανομή των περιουσιών των νεκρών και φυγάδων Βακχιαδών σε ακτήμονες και η ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας. Αξιοσημείωτα επίσης ήταν τα αναθήματα του Κύψελου στο ιερό της Ολυμπίας, όπως παραδίδεται από τους αρχαίους συγγραφείς, και τα οποία αντανακλούν την οικονομική ευρωστία της Κορίνθου. Πρόκειται για ένα χρυσό, σφυρήλατο άγαλμα του Διός και μία λάρνακα.²

Ο Περιάνδρος διαδέχτηκε στην εξουσία τον πατέρα του Κύψελο.³ Κύρια στοιχεία της πολιτικής του ήταν ότι έθιξε επιφανειακά τους εύπορους, απαγόρευσε την περιφορά αργόσχολων στην αγορά και την εγκατάσταση αγροτών στο άστυ.⁴ Η Κόρινθος είχε αναπτυχθεί πλέον σε σημαντικό βιοτεχνικό κέντρο και επειδή απέβλεπε στην εξασφάλιση εμμίσθων εργασιών σε θήτες, απαγόρευσε την αγορά νέων δούλων.⁵ Ίδρυσε τη "βουλή των εσχάτων", δηλαδή μία επιτροπή που ήλεγχε αν οι δαπάνες των πολιτών ήταν σύμμετρες με τα εισοδήματά τους.⁶ Αναφέρεται επίσης ότι έριξε στη θάλασσα τις μαστροπούς της Κορίνθου. Από τα μεγάλα τεχνικά έργα που ανέλαβε ήταν η σχεδίαση της διάνοιξης του Ισθμού και ίσως η κατασκευή του Διόλκου.⁷ Επί Περιάνδρου ιδρύθηκε η αποικία της Κορίνθου Απολλωνία στην Ιλλυρία (±600 π.Χ.), με αποστολή 200 αποίκων.⁸ Επίσης ίδρυσε την Ποτειδαία της Χαλκιδικής (±600 π.Χ.), στον Ισθμό της Παλλήνης, με οικιστή

¹ Δάκαρης, "Ανακτόριον", 77-88.

² Άγαλμα Διός: Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.3.30 (C. 353)· viii.6.20 (C. 378). Λάρνακα Κύψελου: Ηροδ. v.92b.1· Διογ. Λαέρ., i.94.1· Πανσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.4.4 και v.18.7-8· Πλάτ. *Φαίδρος*, 236b·

³ Hammond, *History*. 146-147.

⁴ Νικ. Δαμασκ., *FGrH* απόσπ. 59· *FHG* 2, απόσπ. 213 (Ηρακλείδης Ποντικός, 5)· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 124, υποσ. 39.

⁵ Ηρακλείδης Ποντικός, απόσπ. v.2· Νικ. Δαμασκ., *FGrH* απόσπ. 59· Πρβλ. Τίμαιος, απόσπ. 48· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 123-124, υποσ. 37.

⁶ Αριστ. *Αθηναίων Πολιτεία*, 16.5· Ιππίας Ερυθραίος, απόσπ. iv.431· Ηρακλείδης Ποντικός, απόσπ. ii.213· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 123, υποσ. 36.

⁷ Διογ. Λαέρτ., i.99· Νικ. Δαμασκ., *FGrH* 90, απόσπ. 58.

⁸ Hammond, *History*. 114.

το νόθο γιο του Ευαγόρα, καθώς η αποικία προσφερόταν για διείσδυση στη Μακεδονία.¹

(Χάρτης 9)

Μετά το θάνατο της γυναίκας του, που προκλήθηκε από τον ίδιο, ο γιος του Λυκόφρων κατέφυγε στον παππού του Προκλή, τύραννο της Επιδαύρου, με την υποστήριξη του οποίου προσπάθησε να εγκατασταθεί σε μία περιοχή της Κορινθίας, παραμεθόρια

της Επιδαυρίας.² Ο Περίανδρος εξεστράτευσε εναντίον του πεθερού του, και αφού τον αιχμαλώτισε, προσάρτησε την χώρα του στη δική του επικράτεια. Ο Περίανδρος νίκησε τους Κερκυραίους και τοποθέτησε φρουρά στην πόλη με διοικητή το γιο του Νικόλαο. Οι Κερκυραίοι επαναστάτησαν και σκότωσαν τον Νικόλαο, ο Περίανδρος τους κατέβαλε με βίαιο τρόπο και όρισε κυβερνήτη τον ανηψιό του Ψαμμήτιχο.³ Ήταν φίλος με τους Αθηναίους και ως διαιτητής τους δικαίωσε στη διαφορά τους με τους Μυτιληναίους για το Σίγειο και πάντρεψε την αδελφή του με έναν αθηναίο αριστοκράτη από το γένος των Φιλαϊδών.⁴ Αναφέρεται επίσης ότι η Κόρινθος την εποχή του Περίανδρου ενεπλάκη στο Μιλησιακό Πόλεμο, προκειμένου να υπάρξει ειρήνευση μεταξύ Μιλήτου και Λυδίας.⁵ Ο πόλεμος ξεκίνησε όταν βασιλιάς των Λυδών ήταν ο Σαδυάτης και τερματίστηκε επί βασιλείας Αλυάττη. Τύραννος της Μιλήτου ήταν ο Θρασύβουλος που κυβέρνησε στα τέλη του 7^{ου} / αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.⁶

¹Θουκ. i.56.2· Νικόλ. Δαμασκ. *FGrHist* 90 απόσπ. 59· Graham, “Colonial Expansion”, 118· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 347· Hammond, *History*. 116.

²Ηροδ. v.92. Ο Περίανδρος κακοποίησε το νεκρό σώμα της γυναίκας του Μέλισσας (ή Λυσίκλης)

³Το όνομα του τελευταίου οφειλόταν στις φιλικές σχέσεις του Περίανδρου με τον Ψαμμήτιχο Β' της Αιγύπτου (593-588 π.Χ.).

⁴Ηροδ. v.95· Αριστ. *Ρητορική*, i.15· Στράβ. *Γεωγραφικά*, xiii.1.38· Hammond, “The Peloponnese”, *CAH²* III.3. 348· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 273, υποσ. 32.

⁵Ηροδ. i.20 και 23.

⁶Σακελλαρίου, “Ακμή”, 246· Υψηλάντης, “Μιλησιακός Πόλεμος”, 256-261. Στο άρθρο ο Μιλησιακός πόλεμος χρονολογείται το 624-612/611 π.Χ.

Μετά το θάνατο του Περιάνδρου, καθώς δεν ζούσε πλέον κανείς από τους γιους του, ανέλαβε την εξουσία ο Ψαμμήτιχος, αλλά για βραχύ χρονικό διάστημα (περίπου 3 χρόνια).¹ Η Σπάρτη από τα μέσα του 6^{ου} αι. άρχισε να ασκεί έμμεσο έλεγχο στον Κόρινθο, όπως και σε άλλα κράτη. Ο ανηψιός του Περιάνδρου ανετράπη το ±547 π.Χ., σύμφωνα με την επικρατέστερη χρονολόγηση, οπότε και τελείωσε με βίαιο τρόπο η δυναστεία των Κυψελιδών. Το σώμα του Ψαμμήτιχου έμεινε άταφο, τα οστά των προκατόχων και συγγενών του ρίχτηκαν έξω από τα μνήματά τους, ενώ τα σπίτια των Κυψελιδών γκρεμίστηκαν και οι περιουσίες τους δημεύτηκαν.² Μετά την πτώση των Κυψελιδών επικράτησε ένα μετριοπαθές ολιγαρχικό καθεστώς, όπου την εξουσία ασκούσε μία *γερουσία* ογδόντα μελών.³ Καθεμία από τις οκτώ φυλές της Κορίνθου εξέλεγε δέκα βουλευτές, ένας από τους οποίους γινόταν *πρόβουλος*, επομένως υπήρχαν εβδομήντα δύο απλά μέλη της βουλής και οκτώ πρόβουλοι. Οι πρόβουλοι αποτελούσαν επιτροπή της βουλής που διηύθυνε τις εργασίες της.

Κατά τη διάρκεια της τυραννίας των Κυψελιδών οι κορινθιακές αποικίες είχαν αναπτύξει φιλικές σχέσεις με τους ντόπιους στην Ήπειρο και στην Ιλλυρία.⁴ Στη Δωδώνη βρέθηκαν χάλκινα αγαλμάτια και χάλκινα αγγεία κορινθιακών εργαστηρίων του 6^{ου} αι. π.Χ. Δείγματα κορινθιακής μεταλλουργίας βρέθηκαν στη Βίτσα, στην Απολλωνία, στην Κεντρική Αλβανία, στην Τρεμπένιστα (6^{ος} αι. π.Χ.), κοντά στη λίμνη Οχρίδα, στο Τέτοβο και στη νότια Γιουγκοσλαβία (Novi Pazar).

Η κατοίκηση στην Κορινθία

Η **αρχαία Κόρινθος** συνέχισε την κατοικείται χωρίς διακοπή, όταν πέρασε στα χέρια των "Δωριέων" και ο οικισμός της πρωτογεωμετρικής και της γεωμετρικής εποχής εξελί-

¹Hammond, *History*. 147, 167.

²Νικ. Δαμασκ. *FGrH* 90, απόσπ. 60.

³Νικ. Δαμασκ. *FGrH* 90, απόσπ. 60,9· Διόδ. Σικ. xvi.65.6-8· Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.3. 354-355, 356· Glotz, *Ελληνική «Πόλις»*. 98, υποσ. 25.

⁴Βοκοτοπούλου, *Πρόχοι*· Boardman, *Greek Overseas*. 237· Graham, "Colonial Expansion", 133· Hammond, "Illyris", 271· Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.3. 335.

χθηκε σε οχυρωμένο οικισμό κατά την αρχαϊκή εποχή.¹ Αρχικά ο οικισμός ίσως περιοριζόταν στο ανώτερο πλάτωμα, βόρεια του Ακροκορίνθου, ενώ στη συνέχεια επεκτάθηκε, αποτελούμενος από δύο μεγάλες οικιστικές θέσεις (μεταγενέστερη ρωμαϊκή αγορά, Συνοικία Κεραμέων) και από μικρότερες κώμες στα περίχωρα.

Κατά την ύστερη ΥΕΙΠΓ2 περίοδο (±1125-1075/1050 π.Χ.), οπότε χρονολογείται το διάστημα των συνεχών αναστατώσεων στο ΒΑ τμήμα της Κορινθίας, παρατηρείται συρρίκνωση των οικιστικών θέσεων, οι οποίες στο τέλος της περιόδου φαίνεται πως περιορίστηκαν μόνο σε αυτές της αρχαϊας Κορίνθου και της Ισθμίας (**Χάρτης 4**). Οι υπόλοιπες θέσεις που επιβίωσαν από τις πρώτες σημαντικές καταστροφές στην περιοχή κατά το ±1200 π.Χ., διατηρήθηκαν έως το ±1075 π.Χ. Ίσως τότε συνέβη μία τελευταία σημαντική αναστάτωση, με αποτέλεσμα άλλες θέσεις να καταστραφούν (Γωνιά, Κοράκου) και άλλες να εγκαταλειφθούν (Αγία Κυριακή, Ηραίο). Στην Κορινθία φαίνεται πως ακολούθησε μάλλον μία περίοδος ανασυγκρότησης, παρά παρακμής και “Σκοτεινών Χρόνων”, όπως

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 27, 50-58 και Appendix II. 18-19· Richardson, "Report, 1896-1897", 110-112· Richardson, "Excavations, 1896", 455-480· Richardson, "Terracotta Figurines", 206-222· Richardson, "Excavations, 1898", 233-236, 499-501· Richardson, "Report, 1898-1899", 682-686· Richardson, "Pirene", 204-239· Richardson, "Fountain of Glauke", 458-475· Richardson, "Report, 1899-1900", 22-26· Weller, "Opus Incertum", 341-342· Richardson, "Report, 1900-1901", 27-31· Richardson, "Fountain", 306-320· Richardson, "Report, 1901-1902", 19-23· Heermance, "Excavations, 1903", 350· Richardson, "Report, 1902-1903", 19· Heermance, "Excavations, 1904", 433-441· Heermance, "Report, 1903-1904", 23-26· Shear, "Colour", 330-332· Carpenter, "Topography. I", 345-360· Newhall, "Corinthian Kerameikos", 1-30· Swindler, "Terracotta Altar", 512-520· Washburn, "Excavations, 1905", 17-20· Robinson, "Terra-cottas", 159-173· Cooley, "American Excavations", 52· Hill, "Report, 1906-1907", 19-21· Robinson, "Corinth", 67-68· Gardiner, "Sculptures", 304-321· Wheeler, "Corinth, 1914", 92-93· Leaf - Blegen, "Corinth", 151-163· Shear, "Excavations, 1925", 381-397· Hill, "Excavations, 1925", 44-48· Broneer, "Area", 49-57· Shear, "Excavations, 1926", 444-463· Hill, "Excavations, 1926", 70-79· Meritt, "Excavations, 1927", 450-461· Broneer, "Excavations, 1928", 447-473· Shear, "Excavations, 1928", 474-495· Shear, "Excavations, 1930", 403-431· Broneer, "Excavations, 1934", 53-7· Morgan, "Excavations, 1935-1936", 466-484· Morgan, "Excavations, 1937", 362-370· Morgan, "Excavations, 1938", 255-267· *AI 1* (1915) Παράρτημα 65-67· Brueckner, "Ανασκαφαί", 55-57· Robinson, "Excavations, (1961)", 61-63· Robinson, "Excavations, (1965)", 144-145· Robinson, "Excavations, (1966)", 133-141· Williams, "Excavations, (1967)", 184-185· Dörpfeld, "Tempel", 297-308· Richardson, "Head", 451-460· Hill, "Report, 1909-1910", 271· Wheeler, "Annual Report" 134· Wheeler, "Annual Report, 1913-1914", 29-30.

πιστευόταν παλαιότερα. Η διαπίστωση ότι συνέχισαν την παρουσία τους μόνο η αρχαία Κόρινθος και η Ισθμία ίσως οφείλεται και στο ότι δεν έχει διεξαχθεί επισταμένη ανασκαφική έρευνα και σε άλλες θέσεις της περιοχής, καθώς και στην καταστροφή από την εντατική καλλιέργεια της κορινθιακής γης σε όλη τη διάρκεια του 20ου αι. ως τις μέρες μας.

Η κατοίκηση στην αρχαία Κόρινθο κατά την ύστερη ΥΕIIIγ2 εποχή φαίνεται πως περιορίστηκε στη θέση της μεταγενέστερης ρωμαϊκής αγοράς, όπου σώθηκαν ίχνη ενός οικισμού.¹ (Σχέδιο I). Στην πλαγιά του Ακροκορίνθου επίσης εντοπίστηκαν τα απομεινάρια μίας καλύβας με εστία, η οποία πρέπει να κατασκευάστηκε κατά το μεταβατικό στάδιο από την ύστερη ΥΕIIIγ2 στην Πρωτογεωμετρική περίοδο. Γενικά, νότια και δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς έως την πηγή του Χατζή-Μουσταφά πρέπει να κτίστηκαν οι πρώτες κατοικίες, όπως μαρτυρείται και από το πλήθος των τάφων που βρέθηκαν σε αυτή την περιοχή και από τα έργα μεγάλης κλίμακας που ακολούθησαν για τη μεταφορά νερού από την πηγή Γλαύκη.² Παράλληλα η θέση της νέας Κορίνθου είναι πιθανόν να ξανακατοικήθηκε κατά την τελευταία περίοδο της ΥΕIIIγ εποχής (1125-1075/1050 π.Χ.), αλλά εγκαταλείφθηκε στην Πρωτογεωμετρική περίοδο, καθώς βρέθηκαν πρωτογεωμετρικά τμήματα αγγείων, χωρίς να εντοπιστεί οικισμός.³

Επομένως παρατηρείται ότι σε αντίθεση με τις υπόλοιπες θέσεις που καταστράφηκαν ή εγκαταλείφθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Κορίνθου, διατηρήθηκε μία μάλλον ήρεμη κατάσταση, με μόνη ένδειξη ανησυχίας την κατοίκηση σε οικισμούς περιορισμένης έκτασης και με έλεγχο προς την πεδιάδα και τη θάλασσα. Η επισήμανση ότι οι ντόπιοι ευγενείς διατήρησαν τα προνόμιά τους και μετά την παρουσία των δωρικών

¹Weinberg, "Excavations, 1938-1939", 596· Weinberg, "Pottery", 3, 5· Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.1. 717.

²Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 50-58· Robinson, *Urban Development*. 11κ.ε· Robinson, "Investigations (1946-1960)", 85· Robinson, "Excavations, 1960", 118, υποσ. 81· Robinson, "Excavation, (1963)", 79.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 27, 50-58 και Appendix II. 15· Payne, "Peloponnese", 276· Vanderpool, "Peloponneses", 232· "Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1954", *BCH* 79 (1955) 228· *EMF*, 57· *GAMS*. 33· Συριόπουλος, *Προϊστορία Πελοποννήσου*. 109 (υποσ. 1), 112 (υποσ. 1), 444, 490, 508.

φυλών, ενισχύει την άποψη ότι ίσως δεν υπήρξε ιδιαίτερη αναστάτωση στην αρχαία Κόρινθο στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ.¹

Κατά την Πρωτογεωμετρική περίοδο συνεχίστηκε η κατοίκηση στη μεταγενέστερη ρωμαϊκή αγορά της **αρχαίας Κορίνθου**, αλλά σε μεγαλύτερη έκταση, καθώς δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς βρέθηκαν λείψανα κατοίκησης που χρονολογούνται από το 1000 π.Χ. περίπου.² (**Σχέδιο II**). Επίσης βόρεια του Ακροκορίνθου εντοπίστηκε αποθέτης με πρώιμα πρωτογεωμετρικά όστρακα.³ Από τους ανασκαφείς πιστεύεται ότι στο β' μισό του 10ου αι. π.Χ. η περιοχή της ρωμαϊκής αγοράς ίσως κατοικήθηκε από πρόσφυγες.⁴ Ωστόσο δεν είναι γνωστά περισσότερα ανασκαφικά στοιχεία για τη θέση κατά τον 9^ο αι. π.Χ., όσον αφορά τα οικιστικά δεδομένα.

Από τον πρώιμο 8ο αι. π.Χ. η **αρχαία Κόρινθος** αναπτύχθηκε σε *πόλιν*, αποτελούμενη από συστάδα διασκορπισμένων κωμών.⁵ Σε καθεμία από αυτές ενταφιάζαν τους νεκρούς τους σε άμεση γειτνίαση, μερικές φορές και μέσα στην κατοικημένη περιοχή. Ο μεγαλύτερος οικιστικός πυρήνας διαμορφώθηκε μέσα και γύρω από τη θέση της μεταγενέστερης αγοράς (**Σχέδιο III**). Από αυτή την περιοχή προήλθαν ευρήματα που πιστοποιούν την έκταση, τον χαρακτήρα και τη σταδιακή ανάπτυξη του οικισμού. Συγκεκριμένα στο ΝΔ τμήμα της ρωμαϊκής αγοράς, στο χώρο μεταξύ του 'ιερού του ήρωα' και της 'ταβέρνας της Αφροδίτης' ('Κτήριο III') έχουν βρεθεί λείψανα της γεωμετρικής εποχής, καθώς και πηγάδια με υλικό από την ύστερη γεωμετρική εποχή και την αρχή της πρώιμης πρωτοκορινθιακής. Ένα πηγάδι στη θέση Ανάπλογα, βάθους 25μ., που χρονολο-

¹Hammond, *History*. 107.

²Robinson, *Urban Development*. 6.

³Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.1. 717: Διατυπώθηκε η άποψη ότι ίσως υπήρχε στη θέση οικισμός. Σύμφωνα με άλλη άποψη τα ευρήματα μπορεί να αποτελούσαν αναθήματα στη θέση, όπου αργότερα δημιουργήθηκε το ιερό της Δήμητρας και Κόρης: Kirsten - Kraiker, *Griechenlandkunde*. 4· Robinson, *Urban Development*. 4· Robinson, "Excavations, 1960", Εικ. 1· Hill - Elderkin, «The Springs». Πίν. XVII.

⁴Weinberg, "Excavations, 1938-1939", 596· Weinberg, "Pottery", 3, 5· Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.1. 717.

⁵GG. 85· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 50-58. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι κατά τον 9^ο και τις αρχές του 8^{ου} αι. π.Χ. οι κάτοικοι της αρχαίας Κορίνθου ζούσαν σε ανεξάρτητες κώμες και στα μέσα του 8^{ου} αι. δημιουργήθηκε η πόλις-κράτος.

γείται από τις αρχές του 8ου αι. π.Χ., περιείχε μεγάλη ποσότητα χονδροειδούς κεραμικής και λίγα μελαμβαφή και διακοσμημένα αγγεία.¹ Στην περιοχή ανατολικά του αρχαίου θεάτρου βρέθηκε σε διαταραγμένα στρώματα κεραμική της γεωμετρικής εποχής, ενώ στον ανατολικό δρόμο του θεάτρου εντοπίστηκε ύστερος γεωμετρικός λάκκος, σκαμμένος στο φυσικό βράχο για αποθήκευση τροφίμων με κεραμική διάρκειας περίπου 30 ετών.²

Μετά την οικοδόμηση του πρώτου ναού του Απόλλωνος στα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. συνεχίστηκε η οικοδόμηση στην περιοχή της μεταγενέστερης αγοράς, περιβάλλοντας σταδιακά και το λόφο του ναού (**Σχέδια IV-V**).³ Συγκεκριμένα στη θέση του 'Συγκροτήματος του Εμπορίου', ΒΑ του λόφου του ναού, βρέθηκε μία οικία, που χρονολογείται στην Πρώιμη και Μέση Πρωτοκορινθιακή εποχή (±725-650 π.Χ.).⁴ Ανατολικά της οικίας πρέπει να υπήρχε αυλή, ενώ δυτικά βρέθηκε ένας λάκκος με τμήματα αγγείων της νεολιθικής και γεωμετρικής εποχής. Το συγκρότημα έπαψε να χρησιμοποιείται μεταξύ 580 και 560 π.Χ., όταν καλύφθηκε από ισχυρή επίχωση. Βόρεια του λόφου του ναού και του αμαξιτού δρόμου που κατασκευάστηκε το ±625 π.Χ., αποκαλύφθηκαν πρώιμες αρχαϊκές οικίες, οι οποίες σταμάτησαν να χρησιμοποιούνται την εποχή κατασκευής του δυτικού τοίχου του ιερού το ±580/560 π.Χ.⁵ Το δυτικότερο τμήμα της ομάδας των οικιών εκτεινόταν προς τα δυτικά, κατά μήκος του δρόμου, επομένως είναι παλαιότερο από αυτόν. Όταν κατασκευάστηκε ο δρόμος, μέρος των οικιών καταστράφηκε και χρησιμοποιήθηκαν λίθοι για την οικοδόμηση του βόρειου αναλημματικού τοίχου του δρόμου. Στην περιοχή του 'Ρωμαϊκού Ημικυκλίου' βρέθηκε ένα συγκρότημα με τέσσερις

¹Robinson, "Excavations, (1964)", 101.

²Williams, "Corinth, (1981)", 116· Williams, "Corinth, (1985)", 95-96. Δυτικά του λάκκου της γεωμετρικής εποχής βρέθηκαν πέντε έδρανα λαξευμένα στο φυσικό βράχο, ως τμήμα μίας αυλής. Τα έδρανα είχαν διαφορετικό προσανατολισμό από το κτήριο 5 που χτίστηκε σε ανώτερο επίπεδο, αλλά δεν έχουν βρεθεί επαρκή στοιχεία που να καθορίζουν τη χρήση τους.

³Williams, "Roman Forum", 220-221.

⁴Williams - MacIntosh - Fisher, "Corinth, 1973", 17κ.ε· Lang, *Archaische Siedlungen*. 165-166, Εικ. 28, 29.

⁵Williams, "Temple Hill (1978)", 54, 63-66.

αρχιτεκτονικές φάσεις που καλύπτει την πρώιμη και μέση κορινθιακή εποχή.¹ Όλο το εμπορικό συγκρότημα επιβίωσε ως το ±580/560 π.Χ., οπότε καταστράφηκε ο πρώτος ναός στο λόφο. Η επίχωση που κάλυπτε το δρόμο του 6ου αι. π.Χ., αμέσως βόρεια του ναού, χρονολογείται στην ίδια περίοδο.

Στη θέση της Ιερής Κρήνης από τη Μέση Γεωμετρική εποχή κατασκευάστηκαν οικίες πάνω από παλαιότερους τάφους.² Βρέθηκαν επίσης πρωτοκορινθιακά και κορινθιακά στρώματα, ενώ νότια της εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης και εργαστηριακής δραστηριότητας της γεωμετρικής, πρωτοκορινθιακής και κορινθιακής εποχής.³ Πρόκειται για ένα υστερογεωμετρικό αναλημματικό τοίχο, αποτελούμενο από μεγάλους, αδιαμόρφωτους δόμους, ο οποίος συγκρατούσε τεχνιτό γέμισμα, όπου ανασκάφηκε οικία της πρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής (οικία I) και τμήμα οικίας τουλάχιστον πρωτοκορινθιακής εποχής (οικία II). Η οικία I, τραπεζοειδούς σχήματος και με δίρριχτη στέγη, κατά την πρώιμη πρωτοκορινθιακή εποχή (α' φάση) αποτελούνταν από τουλάχιστον τέσσερα δωμάτια και πιθανόν μία αυλή.⁴ Νότια της οικίας βρέθηκε αποθέτης της πρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής. Κατά την ύστερη πρωτοκορινθιακή (β' φάση) η στέγη της οικίας μετατράπηκε σε επίπεδη και δημιουργήθηκε ένας μεγάλος εργαστηριακός χώρος. Κοντά στο κέντρο του δωματίου υπήρχε λακκοειδής εστία με στάχτη, ενώ βρέθηκε θραύσμα κεραμίδας στέγασης αρχαϊκής εποχής, πιθανόν για εργαστηριακή χρήση. Ωστόσο δεν εντοπίστηκαν άλλες ενδείξεις μεταλλουργικής δραστηριότητας στο δωμάτιο. Μετά την καταστροφή της οικίας από φωτιά, ανοικοδομήθηκε κατά την κορινθιακή εποχή ως εργαστηριακός χώρος (γ' φάση). Η οικία εγκαταλείφθηκε όταν το τέμενος της Ιερής Κρήνης επεκτάθηκε προς νότο. Δυτικά της αυλής της οικίας I βρέθηκαν λείψανα της οικίας II, η οποία είναι πιθανόν σύγχρονη με τη δεύτερη φάση της οικίας της Ιερής Κρήνης. Επίχωση της γεωμετρικής, πρώιμης πρωτοκορινθιακής και πρωτοκορινθιακής

¹Williams, "Roman Hymicycle", 252-253.

²Williams - Fisher, "Corinth, 1970", 3· Lang, *Archaische Siedlungen*. 169, Εικ. 26-27.

³Williams, "Corinth, 1969", 32κ.ε.· Williams - Fisher, "Corinth, 1970", 3-10· Williams, "Excavations (1971)", 94-96. Πίτ. 72-75· Williams - Fisher, "Corinth, 1972", 27κ.ε., 31· Williams, "Protocorinthian and Corinthian Levels", 142· Lang, *Archaische Siedlungen*. 166-167, Εικ. 27, 28, 31.

⁴Η αυλή αρχικά είχε πλακοστρωθεί με πόρινα θραύσματα και επανακαλύφθηκε αρκετές φορές, έως ότου το τελευταίο δάπεδο από πορολιθικά θραύσματα καλύφθηκε από πηλό, πιθανόν σε μεταβατική περίοδο.

εποχής εντοπίστηκε και στον αμαξιτό δρόμο του τεμένους της Ιερής Κρήνης.¹ Στην περιοχή νότια της Ιουλίας Βασιλικής βρέθηκαν λείψανα συνεχούς κατοίκησης από το 740 έως το 146 π.Χ. και πηγάδια από το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.²

Στο ΝΔ τμήμα της ρωμαϊκής αγοράς, κάτω από το 'Κτήριο Ι', αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο συγκρότημα που ονομάστηκε 'οικία 2'.³ Αποτελείται από πέντε(;) ορθογώνια δωμάτια κατά μήκος της αμαξιτής οδού που οδηγούσε από την περιοχή της Πειρήνης προς τα Ανάπλογα. Η οικία ανήκει στην πρώιμη πρωτοκορινθιακή εποχή και καταστράφηκε στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. Δυτικά αυτής της οικίας κατασκευάστηκε η 'οικία 3', που χρονολογείται στο β' μισό του 6^{ου} αι. και ΝΔ αυτής βρέθηκε ένα πηγάδι (±600-540 π.Χ.). Κάτω από το κτήριο του 'Καρχηδονιακού Αμφορέα' βρέθηκε ο βόρειος τοίχος ενός πρωϊότερου κτηρίου, που χρονολογείται από την πρώιμη πρωτοκορινθιακή έως την ύστερη κορινθιακή περίοδο.⁴ Η παρουσία πηγαδιών στην περιοχή του Μουσείου υπαινίσσεται την κατοίκησή της κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 8ου αι. π.Χ.⁵ Στην περιοχή ανατολικά του αρχαίου θεάτρου βρέθηκαν λάκκοι και επιχώσεις που περιείχαν πρώιμη και μέση πρωτοκορινθιακή κεραμική. Οι λάκκοι τμηματικά καλύπτονταν από ένα βοτσαλωτό δάπεδο του 4ου αι. π.Χ.⁶ Επίσης εντοπίστηκε αποθέτης της πρώιμης κορινθιακής εποχής (±625-600 π.Χ.).⁷ Γενικά διαπιστώνεται πως από τα μέσα του 7ου αι. κατοικήθηκε όλη η περιοχή γύρω από την ρωμαϊκή αγορά, όπου βρέθηκαν οικιστικά πηγάδια-αποθέτες.

¹Williams, "Sacred Spring", 141-142.

²Williams, "Corinth, 1980", 24, 25· Weinberg, *Corinth*. I.5. 37κ.ε· Lang, *Archaische Siedlungen*. 169.

³Broneer, "Corinth, 1950", 294, 296· Williams - Fisher, "Corinth, 1972", 12ff· Williams, "1976, Forum Southwest", 40ff· Williams, "1978: Forum Southwest", 125ff· Lang, *Archaische Siedlungen*. 167-168, Εικ. 28.

⁴Williams, "1977, Forum Southwest", 15κ.ε· Williams, "Building", 126, Εικ. 1· Williams, "1978: Forum Southwest", 107κ.ε· Williams, "Corinth, 1979", 108κ.ε· Lang, *Archaische Siedlungen*. 168. Κάτω από τον ανατολικό τοίχο του δωματίου 4 του 'Κτηρίου του Καρχηδονιακού Αμφορέα' βρέθηκε τμήμα τοίχου ενός κτηρίου της πρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής, με κατεύθυνση βορρά-νότο.

⁵Robinson, *Urban Development*. 6· Weinberg, "Pottery", 35, 45· Williams-Fisher, "Corinth, 1972", 3, Εικ. 1.

⁶Williams, "Corinth, (1981)", 116.

⁷Williams - Zervos, "Corinth, 1982", 2.

Στην Περιοχή του Κεραμεικού Β' βρέθηκε ένα οικοδόμημα των πρωτοκορινθιακών

χρόνων.¹ Πάνω στο φυσικό βράχο θεμελιώθηκε μία σειρά λίθων, ενώ η ανωδομή αποτελούνταν πιθανόν από ωμές πλίνθους. Το σχήμα της οικίας ήταν τραπέζιο, με προσανατολισμό από ανατολικά προς τα δυτικά και απόκλιση προς νότο. Στη γωνία του κτηρίου υπάρχει ένα κυκλικό κτίσμα, από αργούς λίθους, πιθανόν εσχάρα. Στα ανατολικά του “τραπεζοειδούς” κτίσματος πρέπει να υπήρχε και άλλο κτήριο. Στην ίδια περιοχή βρέθηκε ένας αποθέτης μικρών αντικειμένων που περιείχε μικρούς αρυβάλλους, σκύφους και πυξίδες.²

Στα δυτικά, 1200μ. δυτικά του λόφου του ναού, εντοπίστηκε οικισμός και νεκροταφείο της ΜΓ εποχής.³ Κατά την αρχαϊκή εποχή αναπτύχθηκε στη θέση ο δεύτερος οικιστικός πυρήνας της αρχαίας Κορίνθου, η Συνοικία των Κεραμέων, αποτελούμενη από κατοικίες και νεκροταφείο, πιθανόν μίας οικογένειας που κατείχε εργαστήριο κεραμικής.⁴

Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει πως το ±580 π.Χ. συνέβη στην αρχαία Κόρινθο μία εκτεταμένη καταστροφή τόσο στο ναό του Απόλλωνος, όσο και στις οικίες στο κεντρικό τμήμα της πόλης και βόρεια από το λόφο του ναού. Ωστόσο η πόλη πρέπει να ανέκτησε άμεσα τις δυνάμεις της, καθώς στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. κατασκευάστηκε ο δεύτερος ναός του Απόλλωνος και η πόλη απέκτησε νέο υδρευτικό δίκτυο. Η παλαιότερη χρονολόγηση του τέλους της τυραννίδας στην αρχαία Κόρινθο (±584/583 π.Χ.) φαίνεται

¹Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, "Κόρινθος", 122-124, Σχ. 1, Πίν. 67α.

²Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, "Κορινθία", 68, Πίν. 58β-ε· *Perachora*. υποσ. 39. Πίν. 2, Πίν. 66.1822, Πίν. 83.2150. Πρόκειται για αγγεία του γνωστού κορινθιακού εργαστηρίου της περιοχής (±640-610 π.Χ.), από εύθρυπτο πηλό, που προοριζόταν για την εσωτερική αγορά ή είχαν συγκεντρωθεί εκεί ως προϊόντα δεύτερης επιλογής.

³GG. 85· Stillwell - Benson, "Potters' Quarter", 6κ.ε.

⁴Robinson, *Urban Development*. 6· GG. 85· Stillwell - Benson, "The Potter's Quarter", 11, 14, Πίν. 2D, 51· Winter, *Fortifications*. 64: Διατύπωσε την άποψη ότι στη Συνοικία των Κεραμέων υπήρχε οχύρωση· Roebuck, "Urbanization in Corinth", 96-127· Boardman, "Material Culture", 444· Lang, *Archaische Siedlungen*. 171, Εικ. 32a-c.

να συμπίπτει με αυτήν την περίοδο αναστάτωσης στην πόλη. Ωστόσο από τα ιστορικά δεδομένα προκύπτει επίσης πως κατά τους χρόνους διακυβέρνησης του Περιάνδρου εισήχθηκε αυστηρή νομοθεσία και αρκετές καινοτομίες σχετικά με τον τρόπο άσκησης της εξουσίας. Ανάμεσα στα άλλα παραδίδεται ότι αυξήθηκε η κατοίκηση στις αγροτικές κώμες γύρω από την πόλη της αρχαίας Κορίνθου, καθώς ο τύραννος εξέδωσε νόμο για την απαγόρευση εγκατάστασης αγροτών στο άστυ. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η παραίνεση που έλαβε από τον τύραννο της Μιλήτου Θρασύβουλο, προκειμένου να μην αυξηθεί η δύναμη των εξεχόντων στην πόλη, και η οποία τον οδήγησε σε φόνους και διωγμούς.¹ Τέλος, η δημιουργία νέου υδρευτικού συστήματος την ίδια εποχή συμβαδίζει με τα έργα καλλωπισμού των πόλεων που προωθούσαν οι τύραννοι.² Πρόκειται για έναν αγωγό ύδατος μεταξύ του λόφου του ναού και της εξόδου από τον Ακροκόρινθο, με κατεύθυνση από ΝΔ προς ΒΑ, που αρχικά κατασκευάστηκε στη Μέση Γεωμετρική εποχή (8^{ος} αι. π.Χ.) και διαπλατύνθηκε στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.³ Είναι επομένως πιθανόν να πρόκειται για την περίοδο ανάληψης της εξουσίας του Περιάνδρου από τον Κύψελο, όπως πιστεύεται και από τις νεότερες ιστορικές μελέτες.⁴

Γενικά, παρατηρήθηκαν πολλά έργα ύδρευσης που χρονολογούνται από τον 9^ο έως και τον 6^ο αι. π.Χ.⁵ Το σημαντικότερο από αυτά ήταν η κρήνη Πειρήνη στα ΝΔ του ναού του Απόλλωνος.⁶ Τα νερά της πηγής προέρχονταν από μία κοιλάτητα νότια της κορυφής

¹Ηροδ. v.92.6

²Glutz, *Ελληνική «Πόλις»*. 124.

³Williams, “Corinth, 1969”, 33.

⁴Parker, “Kypselidenchronologie”, 385-417.

⁵Lang, *Archaische Siedlungen*. 169-170.

⁶Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*. ii.3.6· Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.21: « Hill - Elderkin, «The Springs», 200κ.ε., Εκ. 123κ.ε.: Glaser, *Antike Brunnenbauten*. 72κ.ε., Εκ. 128κ.ε.: Lang, *Archaische Siedlungen*. 169, Εκ. 26, 30.

του Ακροκορίνθου, κοντά στο νότιο τείχος της ακρόπολης, βάθους 4μ. περίπου, προσιτής με σκαλοπάτια.¹ Η τεχνική διαμόρφωση της κρήνης στην πόλη πρέπει να άρχισε από τον 7ο αι. π.Χ., αλλά απέκτησε μνημειώδη μορφή για πρώτη φορά επί Περιάνδρου, στα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως και σε υστερότερες περιόδους.² Στα ΝΔ της ρωμαϊκής αγοράς βρέθηκε ένα πηγάδι και ‘στόμια’ που χρονολογούνται από τον 9^ο έως τον ύστερο 8^ο αι. π.Χ. Στην περιοχή του ‘Κτηρίου Γ’, στο ΝΔ τμήμα της ρωμαϊκής αγοράς, βρέθηκαν κάποια πηγάδια της πρώιμης πρωτοκορινθιακής φάσης, τα οποία περιείχαν και γέμισμα της γεωμετρικής εποχής. Ένα πηγάδι στα ανατολικά της Νότιας Στοάς χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.³ Μεταξύ του ‘Κτηρίου του Καρχηδονιακού Αμφορέα’ και του ‘Λουτρού του Κενταύρου’ κάτω από τα στρώματα της κλασικής εποχής βρέθηκε ένα πηγάδι του α' μισού του 6^{ου} αι. π.Χ.⁴ Στην περιοχή ανατολικά του Μουσείου βρέθηκαν

¹ Πaus., *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.5.1:

«Ἐν τῷ ἄκρῳ τῆς ἀκροπόλεως ἐστὶν ἕνα πηγάδι καὶ ὀστρεῖα, ἃ ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς εἰσὶν ἀπομνημονεύματα. Ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ἐξέρχεται ὁδὸς εἰς τὴν ἀγορὰν, ἣ ἐστὶν ἡ ἀγορὰ τοῦ Περικλέους. ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐστὶν ἕνα πηγάδι καὶ ὀστρεῖα, ἃ ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς εἰσὶν ἀπομνημονεύματα. Ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ἐξέρχεται ὁδὸς εἰς τὴν ἀγορὰν, ἣ ἐστὶν ἡ ἀγορὰ τοῦ Περικλέους. ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐστὶν ἕνα πηγάδι καὶ ὀστρεῖα, ἃ ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς εἰσὶν ἀπομνημονεύματα. Ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ἐξέρχεται ὁδὸς εἰς τὴν ἀγορὰν, ἣ ἐστὶν ἡ ἀγορὰ τοῦ Περικλέους. ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐστὶν ἕνα πηγάδι καὶ ὀστρεῖα, ἃ ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς εἰσὶν ἀπομνημονεύματα.»

Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 84-86. Υποσ. 1.

² Πaus., *Ελλάδος Περιήγησις*, II.3.3:

«Ἐν τῷ ἄκρῳ τῆς ἀκροπόλεως ἐστὶν ἕνα πηγάδι καὶ ὀστρεῖα, ἃ ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς εἰσὶν ἀπομνημονεύματα. Ἐκ τῆς ἀκροπόλεως ἐξέρχεται ὁδὸς εἰς τὴν ἀγορὰν, ἣ ἐστὶν ἡ ἀγορὰ τοῦ Περικλέους. ἐν τῇ ἀγορᾷ ἐστὶν ἕνα πηγάδι καὶ ὀστρεῖα, ἃ ἐκ τῆς πρώτης ἐποχῆς εἰσὶν ἀπομνημονεύματα.» Hill - Elderkin, «The Springs», 1κ.ε., Εικ. 1κ.ε. Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 69-70, εικ. 64, υποσ. 1 και 2.

Πιστεύεται πως οι χαλκουργοί μπόρεσαν να ξεπεράσουν τους αιγινήτες χαλκουργούς και να παραγάγουν ένα ακριβότερο είδος χαλκού επινοώντας μια δική τους αναλογία στην πρόσμιξη του χαλκού με κασσίτερο και άλλα μέταλλα. Glaser, *Antike Brunnenbauten*. 76κ.ε., Εικ. 136κ.ε. Lang, *Archaische Siedlungen*. 169.

³Broneer, “Corinth, 1950”, 294κ.ε.

⁴Williams, “1976, Forum Southwest”, 40.

Στο λόφο της Αετόπετρας βρέθηκε οικισμός της πρωτογεωμετρικής, της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής.¹ (Χάρτες 5-8). Στη θέση **Χατούπι**, ανατολικά της Αρχαίας Κορίνθου, πρέπει να υπήρχε οικισμός και ένα λατομείο της αρχαϊκής εποχής.² (Χάρτες 7-8).

Οι Κορίνθιοι είχαν επαφή με το Αιγαίο και το Ιόνιο ήδη από τη γεωμετρική εποχή, επομένως είναι πιθανόν οι **Κεγχρεές** και το **Λέχαιο** να χρησιμοποιούνταν ως αγκυροβόλια πριν από την αρχαϊκή εποχή.³ Στις **Κεγχρεές** εντοπίστηκε ένας οικισμός της αρχαϊκής εποχής, που είναι πιθανόν να κατοικήθηκε ήδη από την γεωμετρική.⁴ (Χάρτες 6-8). Ταυτόχρονα αποτέλεσε το ανατολικό λιμάνι της Κορίνθου, κατέχοντας ένα φυσικό όρμο νότια της Ισθμίας.⁵ Στο **Λέχαιο**, μία παράκτια θέση βόρεια της αρχαίας Κορίνθου, βρέθηκε οικισμός που είναι πιθανόν να ανήκει στη γεωμετρική εποχή, αλλά κατοικήθηκε με βε-

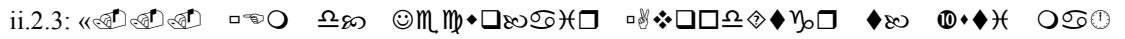

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29, 50-58.

²Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 27 και Appendix II. 16-17. Η θέση αναφέρεται από τον Fowler ("Corinthia", 96) με το όνομα Κατόπι.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 50-58. Από τον Στράβωνα οι Κεγχρεές χαρακτηρίζονται ως το ανατολικό πολεμικό λιμάνι των Κορινθίων: *Γεωγραφικά*, viii.6.4 (C. 369).

⁴Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 27 και Appendix II. 17-18· Blegen, "Corinth", 7κ.ε. Έχει βεβαιωθεί και προϊστορική εγκατάσταση στο λόφο πάνω από το βόρειο μώλο του λιμανιού· Gebauer, "Forschungen", 269· Scranton-Ramage, "Investigations, (1964)", 103-106· Scranton-Ramage, "Investigations, (1965)", 145-152· Scranton, "Kenchreai, (1966)", 141-145· Scranton - Ramage, "Kenchreai, (1967)", 185-190· Hawthorne, "Cenchreae", 191-200· Ramage - Scranton, "Kenchreai, 1963", 134-145· Ramage - Scranton, "Corinthian Kenchreai", 124-186· *EMF*. 58· Bölte, "Kenchreai", 167-170· Fowler, "Corinthia". 71-75· *GAMS*. 33· Roux, *Pausanias*. 158.

⁵Από το Θουκυδίδη ονομάζεται συνηθέστερα Κεγχραιαί (viii.10.21-22: «» και σπανιότερα Κεγχραιά (iv.42.29: «»).

Πασ., *Ελλάδος* *Περιήγησις*, ii.2.3: «». Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 44-45, υποσ. 2· Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii. 22 (C.380): «». Σκύλαξ, *Περίπλους*, 55· Fowler, "Corinthia", 71.

Στην **Ισθμία** εντοπίστηκε ένας οικισμός της ύστερης ΥΕΠΠ2, πρωτογεωμετρικής, γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής.¹ (**Χάρτες 5-8**). Στο **Σχοινούντα** (σύγχρ. *Καλαμάκι*), που απείχε από τις Κεγχρεές σαράντα πέντε στάδια, εντοπίστηκαν ίχνη οικισμού της αρχαϊκής εποχής, με σύγχρονες λιμενικές εγκαταστάσεις, στο νότιο άκρο του Διόλκου.² (**Χάρτες 7-8**). Στην αρχαία **Σολύγεια** (σύγχρ. *Γαλατάκι*) βρέθηκε ένας οικισμός της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής.³ (**Χάρτες 6-8**). Ο Θουκυδίδης αναφέρει ότι η θέση καταλήφθηκε από τους Δωριείς, προκειμένου να εξορμήσουν από εκεί και να υποτάξουν την Κόρινθο.⁴ Στην **Κάτω Αλμυρή** βρέθηκε οικισμός και νεκροταφείο της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής.⁵ (**Χάρτες 6-8**).

Η **Τενέα** ταυτίστηκε με τη θέση νότια του σύγχρονου *Χιλιομοδίου*, όπου εντοπίστηκε οικισμός της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής.⁶ (**Χάρτες 6-8**). Ο Στράβων αναφέρει την **Τενέα** ως κόμη της Κορίνθου και τη σχετίζει, όπως και ο Πausanίας, με την Τέ-

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 50-58 και Appendix II. 8-9· Broneer, "Corinthian Isthmus", 60κ.ε.· Blegen, "Corinth", 8· Broneer, "Discoveries", 63-64· Broneer, "Excavations", 80-81· Broneer, "Isthmia", 105-109· Broneer, "Excavations, 1952", 182-195· Broneer, "Excavations, 1954", 110-141· Broneer, "Excavations, 1955-1956", 1-37· Broneer, "Excavations, 1957-1958", 298-343· Broneer, "Excavations, 1959-1961", 1-25· Monceaux, "Fouilles", 273-285, 354-366· Monceaux, "Fouilles et Recherches", 205-214· Καββαδίας, "Εκθεσις, 1903", 17· Caskey, "Objects", 168-176· *EMF*. 59-60· *LMTS*. 86· Fowler, "Corinthia", 65· *GAMS*. 32· Philippson, *Griechischen Landschaften*. III.1. 79· *S-S*. 138-139.

²Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.4· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 26 και Appendix II. 9· Fowler, "Corinthia", 49· Philippson, *Griechischen Landschaften*. I.3. 959-960.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 28, 45-48, 50-58 και Appendix II. 26-27· Βερδελής, "Σολύγεια", 112κ.ε.· Allan, "Magna Moralia", 7· Boardman, "Vase from Egypt", 4· *EMF*. 58· *GAMS*. 28-29· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 38, υποσ. 3.

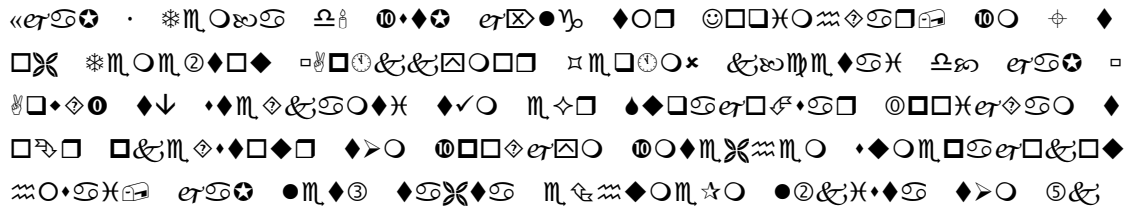
⁴Θουκ. iv.42.2:
«

⁵Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 28, 45-48, 50-58· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 48, υποσ. 1.

⁶Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29, 45-48, 50-58 και Appendix II. 32. Η θέση της Τενέας ταυτίστηκε από τους Παπαχατζή και Παπαχριστοδούλου. Συριόπουλος, *Προϊστορία Πελοποννήσου*. 88, 109 (υποσ. 1), 112 (υποσ. 1).

νεδο.¹ Στην Τενέα βρέθηκαν τάφοι της ΜΓ εποχής.² Κοντά σε έναν άλλο τάφο που καλυπτόταν από δύο λίθινες πλάκες και απέδωσε πέντε γεωμετρικά αγγεία εντοπίστηκαν ίχνη τοιχαρίου, πιθανόν από περίβολο.³ Επίσης κοντά στο λόφο βρέθηκαν τάφοι της αρχαϊκής εποχής.⁴

Στην **Κλένια** βρέθηκε οικισμός της αρχαϊκής εποχής σε λόφο, που ελέγχει την είσοδο στο πέρασμα Κλεισούρα, όπου απολήγει η "Κοντοπορεία" και ο δρόμος που οδηγεί στις Κλεωνές και το Άργος.⁵ (Χάρτες 6-8). Σύμφωνα με παλαιότερη θεωρία η θέση ταυτιζόταν με την αρχαία Τενέα, αλλά η θέση κοντά στο Χιλιομόδι είναι καταλληλότερη.⁶ Βρέθηκαν επίσης τάφοι της μέσης γεωμετρικής εποχής.⁷

¹Στράβ. Γεωγραφικά, viii.6.22:
«» Ο Πασανίας αναφέρει ότι οι κάτοικοι της Τενέας ισχυρίζονταν πως ήταν Τρώες, οι οποίοι ως αιχμάλωτοι των Ελλήνων από την Τένεδο, εγκαταστάθηκαν σε αυτή τη θέση, όταν τους την παραχώρησε ο Αγαμέμνων. Πασ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.5.4· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 87-89, υποσ. 1.
²Will, *Korinthiaka*. 3. Ο Will αναφέρει ένα γεωμετρικό οικισμό κοντά στην Τενέα, αλλά η αναφορά του είναι λανθασμένη, καθώς βρέθηκε ένας τάφος. Weinberg, "Pottery", 6 και 19.
³Δεϊλάκη, " Χιλιομόδι", 159-160. Διαστάσεις τάφου: 1.58x0.85μ.
⁴Frazer, *Pausanias*. III. 39· Fowler, "Corinthia", 96· Gebauer, "Forschungen", 270-271· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. Appendix II. 31-32· Leekley - Noyes, *Archaeological Excavations*. 80.
⁵Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29 και Appendix II. 31-32· Frazer, *Pausanias*. III. 29· Fowler, "Corinthia", 96.
⁶Ο'Neill, *Ancient Corinth*. I. 26-27· Meyer, "Tenea", 492-493· Fowler, "Corinthia", 96· Gebauer, "Forschungen", 270· Philippson, *Griechischen Landschaften*. III.1. 91.
⁷Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 50-58· GG. 84-85. Από έναν τάφο της ΜΓ προέρχεται ένας αμφορίσκος διακοσμημένος κατά τον αργίτικο ρυθμό (Pie Ware).

Στη θέση **Δύο Βουνά** βρέθηκε πιθανός οικισμός της ύστερης ΥΕΙΙΓ2 και της πρωτογεωμετρικής εποχής και βεβαιωμένος οικισμός της γεωμετρικής και της αρχαϊκής.¹ (**Χάρτες 5-8**). Στη θέση **Άγιος Νικόλαος** (σύγχρ. *Αθήκια*) εντοπίστηκε οικισμός της αρχαϊκής εποχής και ένας τάφος της ΜΓ Ι εποχής με δέκα περόνες.² (**Χάρτες 6-8**). Στο **Μαυσό** υπάρχει πιθανός οικισμός της πρωτογεωμετρικής, της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής.³ (**Χάρτες 5-8**). Η ομώνυμη αρχαία κόμη μαρτυρείται μόνο μία φορά, ενώ η ίδρυσή της αποτελεί πρόβλημα, καθώς η θέση δεν έχει ακόμα ταυτιστεί, αν και πρέπει να αποτελούσε σημαντικό οικισμό.⁴ Η άποψη του Μηλιαράκη για το συσχετισμό του Μαυσού με το νεότερο οικισμό Μαψό της κοινότητας Κουταλά απορρίφθηκε από τον Bölte, με το επιχείρημα ότι ο Μαψός σήμερα είναι ολιγάνθρωπος, ενώ ο Θεόπομπος παραδίδει ότι επρόκειτο για *μεγάλη και πολυάνθρωπη κόμη*.⁵ Ωστόσο ο Θεόπομπος μιλάει για κόμη και όχι πόλη, ενώ η ημιορεινή κοιλάδα του Μαψού είναι καλλιεργήσιμη και εύφορη. Επιπλέον στα περίχωρα του Μαψού δεν εντοπίστηκε θέση που να δικαιολογεί την τοποθέτηση του Μαυσού στην περιοχή. Κατά τον Πίκουλα, η κόμη του Λογγοπόταμου θα μπορούσε να διεκδικήσει το όνομα Μαυσός, πρόταση όμως που μέχρι την επιγραφική επιβεβαίωσή της παραμένει απλή υπόθεση.⁶

Στη δυτική πλευρά της Κορινθίας τοποθετείται η **Ασαία(;**) (σύγχρ. *Άγιος Χαράλαμπος-Ζαρατσάνι*), νότια του Ζευγολατιού, όπου εντοπίστηκε πιθανός οικισμός της γεωμε-

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 28, 45-48, 50-58 και Appendix II. 22-23· Lolling, "Hellenische Landeskunde und Topographie", 161· Gebauer, "Forschungen", 271· *EMF*. 58· *GAMS*. 28. Η θέση παλαιότερα είχε ταυτιστεί με την αρχαία Πέτρα.

²Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 28 και Appendix II. 23-25· Gebauer, "Forschungen", 270· *EMF*. 59, 61· *GAMS*. 28· Συριόπουλος, *Προϊστορία Πελοποννήσου*. 88, 109 (υποσ. 1), 112 (υποσ. 1). Σύμφωνα με παλαιότερη θεωρία που ανασκεύασε ο Συριόπουλος, η θέση του Αγίου Νικολάου ταυτιζόταν με την αρχ. Τενέα.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29.

⁴Θεόπομπος: 115 *FGrHist* F 173. Η κορινθιακή αποικιακή δραστηριότητα που άρχισε μετά από το τέλος της γεωμετρικής περιόδου προϋπέθετε δημογραφικές πιέσεις και δεν θα ήταν άτοπο να υποθεθεί ότι αυτός ο οικισμός υπήρχε πράγματι κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής.

⁵Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 262· Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*. 168, 170· Bölte, "Mausos", 2414· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. Appendix II. 25· Wiseman, *Ancient Corinth*. 93.3.

⁶Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 272.

τρικής εποχής και βεβαιωμένος οικισμός και νεκροταφείο της αρχαϊκής.¹ (Χάρτες 6-8). Σύμφωνα με άλλη άποψη η θέση νότια του Ζευγολατιού, πλούσια σε λείψανα από τον 6ο έως το 2ο αιώνα και τη ρωμαϊκή εποχή, ίσως ταυτίζεται με την **Κορώνεια**, που αναφέρεται από τον Στέφανο Βυζάντιο.² Τέλος, μία παρόδια κόμη ίσως υπήρχε στα **Βεληνιάτικα** και πιθανός οικισμός στο **Κεφαλάρι-Ευαγγελίστρια**.³

Στη θέση **Μούλκι** της Κρομμωνίας ιδρύθηκε κατά τη γεωμετρική εποχή ένας οικισμός, που αρχικά ταυτίστηκε με την Κρομμύνα.⁴ (Χάρτης 6). Ωστόσο η θέση βρίσκεται ένα χιλιόμετρο μακριά από τη θάλασσα και πρέπει να εγκαταλείφθηκε το ±200 π.Χ., ενώ η Κρομμυών βρισκόταν κοντά στη θάλασσα και κατοικήθηκε μέχρι τους ρωμαϊκούς χρόνους. Η ταύτιση της **Κρομμύνας** με μία οχυρωμένη κόμη κοντά στη θέση Κάστρο ή Τείχος του χωριού Άγιοι Θεόδωροι φαίνεται πιο πιθανή.⁵ (Χάρτες 6-8). Η κόμη αρχικά ανήκε στους Μεγαρείς, αλλά μετά το ±700 π.Χ. (ή 570/560 π.Χ.;;) περιήλθε οριστικά στο κράτος της Κορίνθου.⁶ Κατά τον Πausανία η ετυμολογία του τοπωνυμίου ανάγεται στον

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 27· Wiseman, *Land*. 100-102. Θεόπομπος: 115 *FGrHist F* 173.

²«□⊕⊗⊗□ ⊆ μ⊗□□□□○●□♦ ●μ♦⊕⊗■↗ ⚡⊗♦↗□□□ ετ⊕⊗ ⊕□□⊕○⊗⊗□ ♦».

³Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 273-276, 278-283.

⁴Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 26, 50-58 και Appendix II. 12. Βρίσκεται κοντά στο 63ο χλμ. της Νέας Εθνικής Οδού Αθηνών-Κορίνθου. Ο εξαιρετικός γεωμετρικός διάκοσμος των αγγείων υποδηλώνει πως από την αρχή των ιστορικών χρόνων πρέπει να υπήρχε ένας αξιόλογος συνοικισμός. Βερδελής - Αλεξανδρή, "Άγιοι Θεόδωροι", 52-54· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. Υποσ. ii.1.3.

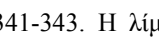
⁵Leake, *Travels*. III. 347κ.ε· Puillon Boblaye, *Recherches*. 35· Vischer, *Erinnerungen*. 229· Frazer, *Pausanias*. III. 3· Fowler, "Corinthia", 46-48· Philippson, *Griechischen Landschaften*. I.3. 958-961, 977· Roux, *Pausanias*. 86-87· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. Appendix II. 12-13· Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 345-347.

⁶Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.22 (C.380):
 «☯ εζ ⊕□□●●♦↗○ ⚡♦⊗ ετ⊗●⊗ ⊕□□⊗○⊗⊗⊕⊕⊕ □□⊕♦μ□□○ εζ
 ⊕μ⊕
 η⊕⊕⊕⊕□□»· ☯☯☯☯☯☯ ☯☯☯☯☯☯ ☯☯☯☯☯☯ ☯☯☯☯☯☯ ☯☯☯☯☯☯ ☯☯☯☯☯☯
 ☯☯ ετ⊕⊗ ●✓ ⊕□□⊗○⊗⊗⊕⊕☯»· Θουκ.,
 iv.45.1: «☯⊕⊕⊕⊕μ□ εζ ☯ετ ♦↗○ ○●☯☯ □◆ ☯☯☯☯☯☯☯☯☯ ☯☯⊗μ♦
 ☯☯ ☯☯☯☯☯☯☯☯☯ ☯☯☯☯☯☯☯☯☯ ☯☯☯☯☯☯☯☯☯☯☯☯☯»·

Δεν πρέπει να υπήρχε μόνιμος οικισμός, παρά μόνο κτήματα και ο λόφος πρέπει να χρησιμοποιούνταν ως καταφύγιο σε περίπτωση κινδύνου.¹

Στο δυτικό άκρο της χερσονήσου της Περαχώρας, σε μία ψηλή κορυφή ανάμεσα στο ομώνυμο ακρωτήριο και τη λίμνη της Βουλιαγμένης, εντοπίστηκε ο οικισμός **Ήραϊον**, ο οποίος κατοικήθηκε κατά τους προϊστορικούς χρόνους και από το ±750π.Χ. και εξής.² **(Χάρτες 6-8)**. Δεν βρέθηκαν ίχνη της υπομυκηναϊκής και της πρωτογεωμετρικής εποχής, αλλά τμήματα κεραμικής της μεσογεωμετρικής, της υστερογεωμετρικής και της αρχαϊκής.³ Η θέση διέθετε ακρόπολη, ενώ το λιμάνι βρισκόταν στο μικρό όρμο κάτω από το βράχο του σημερινού φάρου, όπου ήταν και το τέμενος της Ήρας Ακραίας. Ο οικισμός του Ηραίου ακολούθησε την ίδια ιστορική διαδρομή κατακτήσεων και ανακτήσεων από τους Μεγαρείς και τους Κορίνθιους με τους εκάστοτε συμμάχους τους, όπως και το Πείραιον.⁴ Ήταν μία πόλη με αραιές συνοικίες, ενώ η αγορά βρισκόταν μεταξύ των ιερών της Ήρας Ακραίας και της Ήρας Λιμενίας.⁵ Ανατολικά της λιμνοθάλασσας εντοπίστηκαν

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 25 και Appendix II. 3-4· Gebauer, "Forschungen", 270.

²Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 25 και Appendix II. 5· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 69, υποσ. 20· *EMF*. 60· *LMTS*. 86· *GAMS*. 35· Philippson-Kirsten, *Griechischen Landschaften*. 954-955· Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 341-343. Η λίμνη ονομαζόταν και , καθώς βρισκόταν στην εσχατιά της χερσονήσου: Πρβλ. Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 24-26, υποσ. 1.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. Appendix II. 4-5· Fossey, "Perachora", 150· Fossey, "Χερσόνησος Περαχώρας", 423-424, Πίν. ΞΑ-ΞΒ.

⁴Salmon, "Heraeum", 159κ.ε.· *GG*. 86· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 50-58· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 41· Hammond, "Heraium", 101κ.ε. Αρχικά ήταν ένα από τα χωριά που αποτέλεσαν τις κόμεις του δωρικού κράτους της Μεγαρίδας, το οποίο ιδρύθηκε από τα μέσα του 10ου αι. π.Χ. Οι Κορίνθιοι το απέσπασαν βίαια το ±900 π.Χ., αλλά στα μέσα του 9^{ου} αι. ανακτήθηκε από τους Μεγαρείς και τους Αργείους, ενώ το ±800 π.Χ. οι Αργείοι ίδρυσαν το ιερό της Ήρας Ακραίας, οπότε οι κάτοικοι του οικισμού ονομάστηκαν Ηραείς από τη θεότητα του ιερού. Κατά το 735 π.Χ. το Ηραίο κατακτήθηκε από τους Κορίνθιους, οι οποίοι πιθανόν ίδρυσαν και το ιερό της Ήρας Λιμενίας, αλλά λίγο μετά το 720 π.Χ. απελευθερώθηκε από τον Όρσιππο και τους Μεγαρείς. Ωστόσο από ±700 π.Χ. αποτελούσε πλέον κορινθιακό οικισμό.

⁵*Perachora*. I. **13**, 16, Πίν. 137· Tomlinson, "The Heraion", 152-154. Σχέδιο 1-2· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 41· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 24-26, υποσ. 1. Στην περιοχή των οικιών αποκαλύφθηκε τμήμα μεγαρόσχημης οικίας, ορθογωνίου σχήματος, με πρόσοψη στα δυτικά και πιθανόν με αχυρένια στέγη, καθώς δεν βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων, όπως συνηθιζόταν στην περιοχή, στοιχείο που

Στην **αρχαία Κόρινθο** αρχικά ο χώρος της μεταγενέστερης ρωμαϊκής αγοράς φιλοξένησε σποραδικούς τάφους που χρονολογούνται από τη μυκηναϊκή έως τη γεωμετρική εποχή. Συγκεκριμένα στα δυτικά του Μουσείου βρέθηκαν ταφές με κεραμική της ύστερης ΥΕΙΙΓ2 εποχής.¹ Η πρωτογεωμετρική εποχή αντιπροσωπεύεται με μία ταφή στο δυτικό άκρο της μεταγενέστερης ρωμαϊκής αγοράς, μία ταφή στην περιοχή του ιερού και δύο κιβωτιόσχημους τάφους στο νότιο κεντρικό τμήμα της αγοράς.² Ένας ύστερος πρωτογεωμετρικός τάφος βρέθηκε δυτικά του μνημείου Βίββιου.³ Σήματα τάφων ενός πρώιμου τάφου διατηρήθηκαν στην περιοχή του ιερού της Ήρας από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους.⁴

Τον πρώιμο 9ο αι. π.Χ. συνεχίστηκε το έθιμο του ενταφιασμού του νεκρού σε εκτεταμένη στάση.⁵ Οι τάφοι ήταν λακκοειδείς συνήθως επενδεδυμένοι και καλυμμένοι από τετράγωνα λίθινες πλάκες. Πιο σπάνια η ταφή γινόταν σε σαρκοφάγο κατασκευασμένη από πωρόλιθο.⁶ Όταν το έδαφος ήταν αρκετά σκληρό, η τοιχοδομία περιοριζόταν σε μία απλή καλυπτήρια πλάκα.⁷ Γεωμετρικοί τάφοι βρέθηκαν στη ρωμαϊκή αγορά, αλλά εντοπίστηκαν και ταφές σποραδικά βόρεια και νότια της. Συγκεκριμένα, κάτω από τα Δυτικά Καταστήματα είχε ταφεί τον πρώιμο 9ο αι. π.Χ. ένας πολεμιστής με σιδερένια κτερίσματα: αιχμή δόρατος, αιχμή βέλους και εγχειρίδιο. Ένας τάφος, πιθανόν της γεωμετρικής εποχής, βρέθηκε στα θεμέλια του ναού της Τύχης και ένας άλλος διαταράχθηκε από

¹Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.1. 717· Williams, "Excavations, (1970)", 161.

²Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.1. 717.

³Williams, "Excavations, (1969)", 114, πίν. 93α-γ. Ο τάφος είναι κτισμένος από αδρά δουλεμένους λίθους, με ένα διαμέρισμα στο ΝΑ άκρο του. Το κεφάλι του σκελετού ήταν προς αυτό το διαμέρισμα, ενώ τα ευρήματα ήταν διασκορπισμένα μέσα και γύρω από το σκελετό. Στο χώμα βρέθηκαν δύο περόνες που συγκρατούσαν το ένδυμα του νεκρού στον ώμο. Βρέθηκαν επίσης πέντε αγνύθες, μία οινοχόη στη ΝΑ γωνία του τάφου, μία πυξίδα και ένας σκύφος στο ανατολικό άκρο του.

⁴Williams, "Hero Shrine, (1973)", 138-139, πίν. 123α. Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνεται μία υάλινη φοινικική ψήφος του 7ου αι. π.Χ.

⁵*GG.* 36-38, 85.

⁶Lawrence, "Five Grave Groups", 89.

⁷Weinberg, "Excavations of 1940", 204. Τα κτερίσματα ήταν συνήθως αγγεία, χάλκινες περόνες και δακτυλίδια.

τους κατασκευαστές του ναού του Απόλλωνος.¹ Ένας ύστερος πρωτογεωμετρικός ή πρώιμος γεωμετρικός τάφος βρέθηκε κοντά στον αναλημματικό τοίχο στο ΒΔ τμήμα του ιερού της Δήμητρας και Κόρης.² Στο α' μισό του 9ου αι. π.Χ. ανήκουν ένας τάφος ανατολικά του Ασκληπιείου και ένας βόρεια της ύστερης πόλης, μετά την Οδό Λεχαίου.³ Ένας ή δύο τάφοι βόρεια της Πειρήνης χρονολογούνται στο β' μισό του 9ου αι. π.Χ.⁴ Στα δυτικά, στη θέση που αργότερα αναπτύχθηκε η Συνοικία των Κεραμέων, εντοπίστηκε νεκροταφείο της ΜΓ εποχής και δύο ομάδες τάφων.⁵

Κατά τον 8^ο αι. π.Χ. ενταφιάζαν ακόμα τους νεκρούς τους στην περιοχή της αγοράς, καθώς βρέθηκε τάφος στα ΝΔ της Αγοράς (β' μισό του 8ου αι. π.Χ.),⁶ όπως επίσης τάφοι της ύστερης γεωμετρικής ή της πρωτοκορινθιακής εποχής στον κεντρικό τομέα του νότιου τμήματος της Αγοράς.⁷ Ανάμεσα σε αυτούς ξεχωρίζει ένα ζεύγος τάφων, που χρονολογείται το ±750 π.Χ., όπου είχαν τοποθετηθεί προσεκτικά τα σώματα ενός άνδρα και μίας γυναίκας.⁸

Η ραγδαία ανάπτυξη του οικισμού δεν άφηγε πλέον χώρο για τους νεκρούς στην περιοχή της αγοράς και παρατηρούνται πολύ λίγοι τάφοι στην κεντρική περιοχή μεταγενέστεροι από τους προαναφερθέντες.⁹ Σταδιακά οι ταφές πραγματοποιούνταν σε θέσεις περιφερειακές της πόλης, όπως ανατολικά του αρχαίου θεάτρου, όπου βρέθηκε ύστερος

¹Stillwell, "Excavations, 1934-1935", 43 · Scranton, "Monuments", 5.

²Williams, "Demeter Sanctuary, (1973)", 142-143, πίν. 125α.

³Weinberg, *Pottery*. 9-10.

⁴Nicols, "Vases", 411κ.ε. · Weinberg, *Pottery*. 16.

⁵GG. 85 · Stillwell - Benson, "Potters' Quarter", 6κ.ε.

⁶Weinberg, *Pottery*. 34.

⁷Weinberg, *Pottery*. 24 · Morgan, "Excavations, 1936-1937", 543 · Williams-Fisher, "Corinth, 1972", 3, εικ. 1.

⁸Morgan, "Excavations, 1936-1937", 544-545 · GG. Εικ. 57a-b, e. Η ταφή μιας γυναίκας περιείχε μία μικρή συλλογή κοσμημάτων, ενώ ένα ζευγάρι επιμήκων χάλκινων περονών, είχαν αφαιρεθεί κατά μήκος της προεξοχής που χωρίζει αυτόν τον τάφο από τον γειτονικό του - πιθανόν ένα σύμβολο πλούτου που μοιραζόταν ανάμεσα στους συζύγους.

⁹Broneer, "Excavations, 1933", 567, Πρώιμος Πρωτοκορινθιακός · Morgan, "Excavations, 1936-1937", 543, n.1 (ύστερος 7ος αι. π.Χ.).

γεωμετρικός ή πρωτοκορινθιακός τάφος.¹ Σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής τα νεκροταφεία εκτείνονταν κατά μήκος των οδών που οδηγούσαν από την πόλη προς άλλες περιοχές.

Στο Χελιωτόμυλο, βόρεια της αρχαίας Κορίνθου, εντοπίστηκαν ένδεκα τάφοι της ΜΓ II εποχής, λαξευμένοι στο σκληρό έδαφος, απλαισίοι και καλυμμένοι με απλούς λίθους από ψαμμόλιθο (αμμόπετρα). Πέντε από αυτούς έχουν ξεχωριστά διαμερίσματα για τα κτερίσματα, ενώ στις παιδικές ταφές τοποθετούνταν στην κεφαλή του νεκρού.² Πάνω από τα ενταφιασμένα σώματα βρέθηκαν αποθέτες καύσης, που περιείχαν καμμένα οστά ζώων, ως υπολείμματα νεκρόδειπνων. Σε κάποιες περιπτώσεις άφηναν μία χειροποίητη υδρία έξω από τον τάφο, το στόμιο της οποίας κλεινόταν με σκύφο. Από την ύστερη γεωμετρική εποχή διαμορφώθηκε στο Χελιωτόμυλο κατά μήκος οδού μία οργανωμένη ταφική περιοχή, το Βόρειο Νεκροταφείο.³ Οι ενήλικες θάβονταν σε συνεσταλμένη στάση σε λακκοειδείς τάφους, καλυμμένους με απλές πλάκες από αμμόλιθο, όπως και παλαιότερα, ενώ ο κρατήρας αντικατέστησε την υδρία (**Σχέδιο VI - Τάφος 16**). Τα μεγαλύτερα παιδιά ενταφιάζονταν σε μικρούς κιβωτιόσημους τάφους ή σαρκοφάγους, ενώ για τα βρέφη χρησιμοποιούνταν συνήθως ο κρατήρας (διακοσμημένος ή χειροποίητος).

Ωστόσο οι σαρανταεννέα τάφοι της γεωμετρικής εποχής που βρέθηκαν στο Βόρειο Νεκροταφείο δεν αντικατροπτίζουν, ούτε αριθμητικά, ούτε από άποψη κτερισμάτων, μία πόλη με μεγάλες εμπορικές επιχειρήσεις. Παράλληλα σποραδικά ευρήματα τάφων βρέθηκαν εκτός τεσσάρων άλλων πυλών του μεταγενέστερου τείχους της πόλης, στοιχείο

¹Williams, "Corinth, (1981)", 116.

²Η νεκρή που βρέθηκε στον τάφο 16 φέρει δύο δακτυλίδια, από άργυρο και ήλεκτρο και έξι χάλκινες περόνες (GG. Εικ. 27a). Ένα άλλο ζευγάρι (GG. Εικ. 27c) ανήκει σε μία κατηγορία περονών που έγιναν πολύ δημοφιλή αναθήματα στα ιερά κατά τον ύστερο 8ο αι., αλλά αυτές αποτελούν το πρωϊότερο παράδειγμα. Ένα ακόμα ζευγάρι περονών προέρχεται από τον τάφο 17, μαζί με τέσσερις μικρότερες και πιο πρακτικές σιδερένιες περόνες. Επίσης βρέθηκαν ένας αποσπασματικός χάλκινος σκύφος και μία χάλκινη πόρπη με τετράγωνο πλακίδιο και διπλό τόξο (GG. Εικ. 27e). Από τα ευρήματα μπορεί κάποιος να σχηματίσει την εντύπωση για την ύπαρξη μίας αναπτυσσόμενης και εφευρετικής σχολής επεξεργασίας χαλκού ήδη από τον πρώιμο 8ο αι. π.Χ.

³Carpenter - Bon, "Defenses", 60-63, εικ. 44· Young, *North Cemetery*. iii, 13-20· GG. 174.

που υπαινίσσεται την ύπαρξη άλλων τεσσάρων τουλάχιστον μεγάλων νεκροταφείων.¹ Είναι πολύ πιθανόν ταφικές περιοχές να αναπτύχθηκαν γύρω από την αρχαία Κόρινθο κατά μήκος των οδών που χάρασσαν πορεία εκτός πόλης, όπως ίσως πλησίον των αρχαίων λατομείων στα Εξαμίλια, όπου εντοπίστηκαν γεωμετρικοί τάφοι.² Ένας τάφος του β' μισού του 8ου αι. π.Χ. βρέθηκε στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη.³ Στην περιοχή **Κοράκου**, δυτικά του κτηρίου των Φυλακών, βρέθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι από πωρόλιθο.⁴ Ανάμεσα στα ευρήματα ήταν μία ακέραιη γεωμετρική φιάλη και λίγα γεωμετρικά όστρακα που πιθανότητα ανήκαν στη συστάδα των τάφων που πρέπει να συλήθηκαν κατά το παρελθόν.

Στο Βόρειο Νεκροταφείο βρέθηκαν εξηνταπέντε τάφοι που ανήκουν στην πρωτοκορινθιακή περίοδο.⁵ Οι ταφές των ενηλίκων γίνονταν σε πώρινες σαρκοφάγους, όπου ο νεκρός τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση (**Σχέδιο VI - Τάφος 63**), ενώ επικρατούσε ο εγγυτρισμός για τα παιδιά.⁶ Κατά την κορινθιακή περίοδο (625-525 π.Χ.) διπλασιάστηκαν οι ταφές στο Νεκροταφείο. Αρχικά, συνεχίστηκαν τα ταφικά έθιμα της πρωτοκορινθιακής εποχής, καθώς οι ενήλικοι τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση μέσα σε πώρινους σαρκοφάγους με προσανατολισμό Β-Ν ή Α-Δ.⁷ (**Σχέδιο VI - Τάφος 148**). Από τις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. εμφανίστηκαν οι πρώτες ταφές σε εκτεταμένη στάση (**Σχέδιο VI - Τάφος 131 και Σχέδιο VII - Τάφος 155**), ταυτόχρονα με τις ταφές σε συνεσταλμένη στάση για περίπου μισό αιώνα, καθώς μερικές οικογένειες ίσως διατήρησαν περισσότερο την παράδοση, αλλά μετά τα μέσα του αιώνα επεβίωσε ο ενταφιασμός σε εκτεταμένη στάση (**Σχέδιο VII - Τάφοι 130, 193, 220**).

¹Young, *North Cemetery*. 14.

²Με βάση προφορική μαρτυρία για αρχαιοκαπηλική δράση στην περιοχή στη δεκαετία του 1980 αφαιρέθηκαν από τους τάφους αμφορείς (ύψους περίπου 0,70μ.) και κρατήρες με "θαυμαστή" διακόσμηση.

³Weinberg, *Pottery*. 29.

⁴Μπανάκα-Δημάκη, "Κόρινθος - Οικόπεδο Θ. Τσιωτάκη", 86.

⁵Young, *North Cemetery*. 50-52.

⁶Το μόνο χρονολογημένο κτέρισμα της πρώιμης πρωτοκορινθιακής εποχής (από μία παιδική ταφή, τάφος 47) είναι ένας κρατήρας του 710 π.Χ. που ίσως εισήχθη από το Άργος.

⁷Palmer, *North Cemetery*. 68-69, 71, 73.

Στην αρχαία Κόρινθο παρατηρείται πολύ συχνή χρήση των πώρινων μονολιθικών σαρκοφάγων, σε αντίθεση με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, όπου εμφανίζονται ελάχιστα μόνο παραδείγματα, ενώ επικρατεί ο τάφος που είναι επενδεδυμένος με λίθινες πλάκες.¹ Είναι πιθανόν η χρήση μονολιθικών σαρκοφάγων στην αρχαία Κόρινθο να οφειλόταν στον πλούτο της πόλης και στην παρουσία του μαλακού ντόπιου ασβεστόλιθου. Παράλληλα χρησιμοποιούνταν ο εγχυτρισμός για τις παιδικές ταφές, με τη χρήση κρατήρων και μεγάλων αμφορέων. Κατά τη διάρκεια του 6^{ου} αι. π.Χ. συνηθίζονταν ο κτερισμός των ταφών, τόσο στην αρχαία Κόρινθο, όσο και στις άλλες ελληνικές πόλεις.²

Δυτικά από τη θέση του ιερού της **αρχαίας Σολυγείας** βρέθηκε νεκροταφείο της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής, όπου ανασκάφηκαν πέντε λαρνακοειδείς τάφοι. Στη θέση **Μούλκι** της Κρομμυωνίας βρέθηκαν τάφοι που χρονολογούνται από την πρόιμη ως την ύστερη γεωμετρική εποχή και είναι κυρίως λακκοειδείς (απλαισιώτοι, αλλά με ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα ή τις παιδικές ταφές και καλυμμένοι από απλές πλάκες).³ Οι τάφοι είναι παρόμοιοι με αυτούς από το Βόρειο Νεκροταφείο στην αρχαία Κόρινθο και ουσιαστικά όλη η κεραμική είναι κορινθιακή.⁴ Αυτό συντείνει στην άποψη ότι η περιοχή είχε ήδη περάσει στα χέρια των Κορινθίων από την εποχή αυτών των τάφων, αν και οι Μεγαρείς χρησιμοποιούσαν επίσης κορινθιακή κεραμική.

Ιερά και χώροι λατρείας στην Κορινθία

Στην **αρχαία Κόρινθο** κατά την πρωτογεωμετρική εποχή παρουσιάστηκαν στοιχεία λατρείας στη θέση του μεταγενέστερου **ιερού της Δήμητρας και Κόρης**, στη βόρεια πλευρά του Ακροκορίνθου και σε άμεση γειτνίαση με το σύγχρονο οικισμό στο χώρο της

¹Πρβλ. Ure, *Aryballoi*. 6.

²Palmer, *North Cemetery*. 78-79.

³Sakellariou, - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 26 και Appendix II. 8-13· Βερδελής - Αλεξανδρή, Άγιοι Θεόδωροι", 52-53, Πίν. 54-56. Όλοι οι λακκοειδείς τάφοι έχουν κατεύθυνση από βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, όπου οι νεκροί κείτονταν σε συνεσταλμένη στάση. Βρέθηκαν επίσης μία ταφή σε πώρινη σαρκοφάγο και μία ταφή σε αμφορέα. Συνολικά οι τάφοι απέδωσαν 53 αγγεία, ένα σιδερένιο ξίφος, ενώ σε τρεις βρέθηκε από μία σιδερένια περόνη.

⁴GG. 85-86.

ρωμαϊκής αγοράς.¹ Εντοπίστηκε ένας αποθέτης με πρώιμα πρωτογεωμετρικά τμήματα αγγείων, ίσως ως υπολείμματα αναθημάτων, εκεί όπου αργότερα δημιουργήθηκε το ιερό. Σε μία κοιλότητα βρέθηκε επίχωση καταστροφής, που περιείχε και λίγα τμήματα πρωτογεωμετρικής και πρώιμης γεωμετρικής κεραμικής.² Στην αρχαία Κόρινθο δεν έχουν βρεθεί ακόμα άλλα ίχνη πρώιμης λατρείας, που να διευκρινίζουν τον τύπο έκφρασης τιμών και σεβασμού στους θεούς. Ωστόσο στο όρος **Νυφίτσα** ή **Προφήτης Ηλίας**, στη θέση Καλυβάκι, ΝΔ του χωριού Άνω Κλένια, εντοπίστηκε σπηλιά, γνωστή ως Νυφίτσα, όπου ασκούνταν λατρεία κατά την ύστερη ΥΕΙΙΓ2, πρωτογεωμετρική, γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή.³

Περισσότερα στοιχεία για τον τύπο λατρείας στην **αρχαία Κόρινθο** προέρχονται από την πρωτοκορινθιακή και την κορινθιακή περίοδο, τόσο από την ίδια την πόλη, όσο και από τον Ακροκόρινθο. Στη βόρεια πλευρά του Ακροκόρινθου στο **ιερό της Δήμητρας και Κόρης**, το οποίο ιδρύθηκε από τον 7ο αι. π.Χ. εντοπίστηκε και ναός.⁴ Κάτω από το δάπεδο του κτίσματος Υ βρέθηκε κεραμική, προερχόμενη από τη γεωμετρική εποχή ως τον ύστερο 6ο αι. π.Χ.⁵ Το πρωιμότερο τμήμα ενός αναλημματικού τοίχου, από μεγάλους αδιαμόρφωτους λίθους, πρέπει να κατασκευάστηκε κατά την πρωτοκορινθιακή περίοδο,

¹Σύμφωνα με άλλη άποψη ίσως υποδηλώνεται η ύπαρξη κάποιου οικισμού: Hammond, "The Peloponnese", *CAH²* III.1. 717. Kirsten - Kraiker, *Griechenlandkunde*. 4· Robinson, *Urban Development*. 4· Robinson, "Excavations, 1960". Εικ. 1· Hill - Elderkin, «The Springs». Πίτ. XVII.

²Williams, "Demeter Sanctuary, (1972)", 220· Williams, "Excavations, 1971", 96.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29, 50-58. Appendix II. 31· Béquignon, "Corinth", 479· Gebauer, "Forschungen" 271· Matz, *Handbuch*. II. 187, n. 3.

⁴Παυσ., *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.4.7· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 80-84, υποσ. 1· Stroud, "Sanctuary of Demeter and Kore: 1961/62", Εικ. 1· Robinson, "Excavations, (1965)", 144κ.ε.· Robinson, "Excavations, (1966)", 138κ.ε.· Kirsten - Kraiker, *Griechenlandkunde*. 826. Πιθανόν ήταν οι αρχαιότερες θεότητες που λατρεύτηκαν σε αυτή τη θέση.

⁵Williams, "Demeter Sanctuary, (1972)", 220· Williams, "Excavations, 1971", 96.

οδού αποτελούσε το βορειότερο όριο του τεμένους του Απόλλωνος κατά τον 7ο αι.¹ Αναθήματα του 8ου και 7ου αι. π.Χ. βρέθηκαν στην επίχωση που πετάχτηκε στη βόρεια πλαγιά και το ανατολικό άκρο του λόφου το ±570 π.Χ., μετά την καταστροφή του πρώτου ναού από πυρκαγιά το ±580 π.Χ. και τη διαπλάτυνση της άνω επιφάνειας του λόφου, προκειμένου να κατασκευαστεί ένας μεγαλύτερος ναός. Με την έναρξη κατασκευής του δεύτερου ναού κατά το α' μισό του 6^{ου} αι. και την επέκταση του τεμένους προς τα βόρεια, ο νότιος αναλημματικός τοίχος της οδού τέθηκε εκτός χρήσης.

Ο δεύτερος ναός ήταν περίπτερος, με σηκό και άδυτο που έφεραν τρία κλίτη, πρόναο και οπισθόδομο.² (Σχέδιο IX). Το οικοδόμημα ήταν προσανατολισμένο ΒΑ-ΝΔ, με είσοδο από τη στενή, βορειοανατολική πλευρά. Κατασκευάστηκε από πωρόλιθο, προερχόμενο από το λατομείο που έχει εντοπιστεί στη θέση Χατούπι, κοντά στην Ισθμία. Σύμφωνα με νεότερες μελέτες υπάρχουν ομοιότητες ως προς τις αναλογίες με το ναό του Απόλλωνος του 6ου αι. στους Δελφούς και τον Εκατόμπεδο περίστυλο ναό στην Αθήνα.³ Αν οι εργασίες κατασκευής του ναού των Δελφών ξεκίνησαν το 548 π.Χ. και ο ναός της Κορίνθου χρησίμευσε ως πρότυπο ή Κορίνθιοι αρχιτέκτονες εργάστηκαν στους Δελφούς, φαίνεται ότι η έναρξη των εργασιών κατασκευής του δεύτερου ναού στην Κόρινθο τοποθετείται στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ.

Βόρεια του λιμένα των **Κεγχρεών**, κοντά στην οδό Ισθμίας-Κεγχρεών, βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα που αποδόθηκαν στο ναό της Αρτέμιδος, ενώ στο **Λέχαιο** υπήρχε ιερό της Αφροδίτης πλησίον του λιμένα, ήδη από την εποχή του Περιάνδρου.⁴ Στην

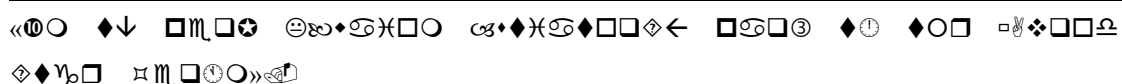
¹Robinson, "Temple Hill, (1971)", 96, σχέδιο 1-2, πίν. 76α · Williams, "Temple Hill (1978)", 63-66.

²Stillwell, "Temple of Apollo", 115-116.

³Courby, "Topographie et architecture". 111 · Stillwell, "Temple of Apollo", 124.

⁴Παυσ., *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.2.3: «». Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 44, υποσ. 1 · Ramage - Scranton, "Kenchreai, 1963", 145. Πλουτ., *Των επτά σοφων Συμπόσιον*, 2:

Ισθμία υπήρχε ιερό που ιδρύθηκε πιθανόν ήδη από την πρωτογεωμετρική εποχή, καθώς οι πρώτες θυσίες στον Ποσειδώνα χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ. με βάση την κεραμική από τους αποθέτες, και η ύπαρξή του συνεχίστηκε στη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή.¹ (Σχέδια X-XI). Ωστόσο το τέμενος του Ισθμιου Ποσειδώνα ιδρύθηκε τον 7ο αι. π.Χ., όπως υποδηλώνουν τα αναθήματα, και ο πρώτος ναός κατασκευάστηκε στα μέσα του ίδιου αιώνα και καταστράφηκε από φωτιά κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων.² Το οικοδόμημα αποτελούνταν από σηκό που χωριζόταν σε δύο κλίτη με ξύλινη κιονοστοιχία, ενώ στην πρόσταση υπήρχαν δύο κίονες, ως προέκταση της εσωτερικής κιονοστοιχίας.³ (Σχέδιο IX). Για την πρόσβαση στα δύο κλίτη του σηκού ανοίγονταν δύο θύρες εισόδου στη στενή, ανατολική πλευρά, ενώ εξωτερικά περιβαλλόταν από περιστύλιο

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 26, 50-58 και Appendix II. 8-9· Broneer, "Sanctuary of Poseidon", 56-62· Clement, "Isthmia", 139· Gebhard, "Ισθμία (1990)", 100-101· Gebhard, "Ιερό Ποσειδώνα", 108. Η προέλευση των αγγείων ήταν κορινθιακή ή αττική, αν και υπάρχουν ενδείξεις για εισαγωγή αγγείων από τη Λακωνία στη διάρκεια του 8ου αι. π.Χ. Υπερισχύουν οι κοτύλες, οι κωνικές οινόχοες και τα αλάβαστρα, ενώ βρέθηκαν και μεγάλα αγγεία, πλούσια διακοσμημένα. Βρέθηκε επίσης ομάδα ειδωλίων ταύρων, χωρίς παράλληλά τους στην Κόρινθο και την Περσική, τα οποία όμως μοιάζουν με ζωόμορφα ειδώλια της εποχής του Σιδήρου από την Ολυμπία και πιθανολογείται ότι ανήκουν στον 8ο αι. π.Χ. Σε όλους τους αποθέτες εντοπίστηκαν οστά βοοειδών, προβάτων και εριφίων.

²Broneer, "Excavations, 1952", 27· Broneer, "Isthmian Sanctuary", 85-88, Σχέδια 1-2, Πίν. 64-67· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 33-34, 36-37, υποσ. 4· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 78-79. Στο ιερό υπήρχε κορινθιακός έλεγχος και τα αναθήματα του ναού ανήκουν στην εποχή των τυράννων Κύψελου και Περίανδρου. Χάλκινα ειδώλια θεοτήτων, ανθρώπινων μορφών και ζώων, ένας χρυσός ταύρος και μία συλλογή από πρώιμα αργυρά νομίσματα, κυρίως από την Αίγινα και την Κόρινθο. Αρκετά είναι τα χάλκινα κράνη και ένα χάλκινο έλασμα από τη διακόσμηση ασπίδας με μυθολογικά θέματα. Ένα μαρμάρινο περιρραντήριο, που χρονολογείται στο 650 π.Χ., βρέθηκε σε τμήματα στην περιοχή του τεμένους. Το υλικό είναι λακωνικό, αλλά η τεχνική φέρει εκτός από λακωνικά και κορινθιακά γνωρίσματα.

³Τα ίχνη του ναού είναι ελάχιστα (κυρίως λαξεύσεις και θεμελίωση), με αποτέλεσμα οι διαστάσεις που αναφέρθηκαν από τον Broneer κατά καιρούς να ποικίλλουν από 33μ. έως 39μ. ως προς το μήκος και 9.20μ. έως 10.90μ. ως προς το πλάτος. Ο Παπαχατζής θεωρεί ως διαστάσεις του ναού 40μ. μήκος 14μ. πλάτος. Η στέγη του ναού καλυπτόταν με αρχαϊκές κεραμίδες.

με ξύλινους κίονες. Στο εσωτερικό έφερε τα λατρευτικά αγάλματα δύο θεοτήτων, του Ποσειδώνα και της Αμφιτρίτης.

Νότια του ναού αποκαλύφθηκε κυκλικός αποθέτης, που χρησιμοποιήθηκε το ±570 π.Χ. για αναθήματα στο ναό.¹ Ανατολικά του ύστερου ναού αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα βοτσαλωτά δάπεδα, που χρονολογούνται στην αρχαϊκή εποχή και θεωρήθηκαν ως ένα είδος βωμού, μήκους 40μ. και πλάτους 2μ.² Ανατολικά του επιμήκους βωμού αποκαλύφθηκαν αναβαθμοί της γεωμετρικής εποχής, όπου γίνονταν τελετουργικές δραστηριότητες, όπως τα θυσιαστήρια γεύματα.³ Η επιφάνεια του αρχαϊκού στρώματος καλυπτόταν από βότσαλα, πάνω στα οποία είχε αποθεθεί τέφρα που περιείχε καμμένα οστά προβάτων, αιγών, χοίρων και πτηνών και άκαφτη κεραμική από την πρώιμη πρωτογεωμετρική έως την πρώιμη γεωμετρική εποχή. Πρόκειται μάλλον για απορρίμματα θυσιών, που πρέπει να γίνονταν αλλού, αφού δεν βρέθηκαν ίχνη πυράς στα βότσαλα.⁴

Στη νοτιοανατολική γωνία του ιερού του Ποσειδώνα εντοπίστηκε το Παλαιμόνιο, όπου πρέπει να υπήρχε χώρος λατρείας του Παλαίμονα από την πρώιμη εποχή, αλλά δεν βρέθηκαν ίχνη αυτής της λατρείας.⁵ Κάτω από το δάπεδο του Παλαιμονίου αποκαλύφθηκε ένα τριγωνικό δάπεδο από πωρόλιθους, που αποτελούσε την αφετηρία του αρχαιότερου σταδίου, με αναλημματικούς τοίχους για τη στήριξη των πρανών, όπου κάθονταν οι θεατές. Η κατασκευή του σταδίου χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ. Αρχικά στο ιερό που ήταν αφιερωμένο στον Παλαίμονα ή Μελικέρτη, γιο του Αθάμαντος και της Ινούς, οργανώνονταν αγώνες προς τιμή του. Στη συνέχεια ιδρύθηκαν τα Ίσθμια, ένας τριετηρικός αγώνας, που διεξαγόταν στο δεύτερο και στο τέταρτο έτος κάθε Ολυμπιάδος, και συνδε-

¹Broneer, "Excavations, 1957-1958", 301, Πίν. 59b · Broneer, "Isthmian Sanctuary", 85-88, Σχέδια 1-2, Πίν. 64-67.

²Broneer, "Excavations, 1955-1956", 3κ.ε.

³Broneer, "Isthmian Sanctuary", 85-88, Σχέδια 1-2, Πίν. 64-67 · Gebhard, "Ίσθμια (1987)", 122 · Gebhard, "Ίσθμια (1988)", 106 · Gregory - Gebhard, "Ίσθμια", 91-92. Το γεωμετρικό στρώμα είχε μήκος τουλάχιστον 8.50μ. και πλάτος 3.50μ.

⁴Πολλά από τα αγγεία ήταν πόσεως και είχαν αφεθεί από θρησκευτικές τελετές που άρχισαν από τα μέσα του 11ου αι. π.Χ. και συνεχίστηκαν σε όλη τη γεωμετρική περίοδο. Η κεραμική ήταν κορινθιακής παραγωγής με σημαντικά αττικά στοιχεία και μεγάλη ποικιλία στη διακόσμηση.

⁵Broneer, "Excavations, 1955-1956", 10-15, Πίν. 3b-d, 4-6, Εικ. 1, 2 · Broneer, "Isthmian Sanctuary", 88 · Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 31 · Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 78-79 και Appendix II. 8-13

όταν με το ιερό του Ίσθμιου Ποσειδώνος. Ωστόσο έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με τον ιδρυτή των αγώνων. Σύμφωνα με τις αθηναϊκές παραδόσεις ιδρυτής ήταν ο Θησεύς, ενώ κατά άλλη άποψη ιδρύθηκαν από τον Κύψελο και επανιδρύθηκαν από τον Περίανδρο με περισσότερη λαμπρότητα. Κατά άλλους οι αγώνες ιδρύθηκαν από τον Περίανδρο, ενώ σύμφωνα με άλλη εκδοχή η αρχή τους χρονολογείται μετά την πτώση της τυραννίδας.

Στην αρχαία **Σολύγεια** (σύγχρ. *Γαλατάκι*) βρέθηκε ιερό αφιερωμένο στην Ήρα, που ιδρύθηκε κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής και επιβίωσε ως τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.¹ Ο πρώτος ναός ήταν αψιδωτός και αρχικά χρονολογήθηκε το ±700 π.Χ., αλλά είναι πολύ πιθανόν να πρόκειται για προϊμότερο κτίσμα.² (**Σχέδιο IX**). Το οικοδόμημα ήταν μεγαρόσχημο, διαστάσεων 7x6.25μ. και είχε προσανατολισμό Α-Δ, με είσοδο από τα δυτικά. Το θεμέλιο αποτελούνταν από διπλή σειρά λίθων και η ανωδομή ήταν από ωμές πλίνθους. Στο μέσο του πρόναου βρέθηκαν δύο λίθινες βάσεις που πρέπει να στήριζαν ξύλινους κίονες. Οι δύο μακροί τοίχοι κατέληγαν σε παραστάδες, πιθανόν από ωμές πλίνθους. Μέσα στο οικοδόμημα βρέθηκε βωμός ή εσχάρα.³ Στην περιοχή του ιερού βρέθηκε αποθέτης σε απόσταση 50μ. από το ναό. Αρχικά ήταν θάλαμος μυκηναϊκού τάφου (ΥΕΠ - ΥΕΠΙΑ) και ίσως μετά την κατάρρευση και εγκατάλειψη του ναού τον 5ο αι. π.Χ. τα αναθήματα συγκεντρώθηκαν στο χώρο αυτό που μετατράπηκε σε αποθήκη.⁴

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 28 και Appendix II. 26-27· Βερδελής, "Σολύγεια", 112κ.ε.· Allan, "Magna Moralia", 7· Boardman, "Vase from Egypt", 4· *EMF*. 58· *GAMS*. 28-29· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 38, υποσ. 3· 48, υποσ. 1· Lang, *Archaische Siedlungen*. 172-173.

²*GG*. 322. Προϊμότερη χρονολόγηση: Λοράνδου-Παπαντωνίου, *Σολύγεια*. Η δεύτερη οικοδομική φάση ανάγεται στον 6ο αι. π.Χ.

³Rupp, *Altars*. 26κ.ε. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως δεν πρόκειται για βωμό.

⁴Βερδελής, "Γαλατάκι", 8-9· Βερδελής, "Αρχαία Σολύγεια", 135-145, πίν. 108, 111β, 115-116· Βερδελής, "Ανασκαφή Γαλατακίου", 81, πίν. 59β. Βρέθηκαν συνολικά 1000 μικρά αγγεία, κυρίως λατρευτικά, και περισσότερα από 50 πήλινα ειδώλια, από τα οποία τα περισσότερα παριστάνουν γυναικεία θεότητα, χρονολογημένα από το τέλος της γεωμετρικής εποχής έως και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Κυριαρχούν οι μικρές ομφαλωτές φιάλες, με πλαστική διαμόρφωση του σώματος ως καρπός ροδιάς, οι καλάθισκοι και οι πυξίδες. Ορισμένα επίσης χαρακτηριστικά αναθήματα, όπως π.χ. πήλινος καρπός μηκόνης, αλλά κυρίως οι τύποι των ειδωλίων, είναι όμοιοι με όσους απαντούν στην Κορινθία και το Ηραίο της Αργολίδας και καθιστούν πιθανή την άποψη να πρόκειται για ιερό της Ήρας.

Λείψανα ναών και ίχνη λατρείας σώζονται και στην ευρύτερη περιφέρεια της αρχαίας Κορίνθου. Στη θέση **Κοκκινόβρυση**, ΒΔ της αρχαίας Κορίνθου και στην όχθη ενός χειμάρρου, βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής του 7ου και 6ου αι. π.Χ. Είναι πιθανόν να υπήρχε κάποιο ιερό στα νότια του δρόμου και η στήλη που βρέθηκε στο βόρειο άκρο του δρόμου να αποτελούσε σήμα ορίου για την ιερή περιοχή.¹ Στοιχεία λατρείας παρατηρούνται και σε άλλα σημεία της περιφέρειας της αρχαίας Κορίνθου, αλλά δεν έχει διευκρινιστεί ποτέ ξεκίνησε η χρήση τους. Τέτοια λείψανα βρέθηκαν στα **Βεληνιάτικα** - θέση **Πάτημα**, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα παρόδιου ιερού, και στο **Κεφαλάρι - Ευαγγελίστρια**. Στην **Τενέα** επίσης υπήρχε ιερό του τενεάτη Απόλλωνος, καθώς πιστευόταν ότι οι κάτοικοι της κόμης προέρχονταν από την Τένεδο, όπου τιμούσαν ιδιαίτερα τον Απόλλωνα.²

Στο **Ήραϊον** το ιερό της Ήρας Ακραιάς ιδρύθηκε από τους Μεγαρείς και το ±900 π.Χ. αποσπάστηκε από τους Κορίνθιους, καθώς ο αποθέτης αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από σύγχρονα κορινθιακά αναθήματα. Ο ναός της χρονολογείται το ±800 π.Χ.³ (**Σχέδιο VIII**). Από τα ελάχιστα αρχιτεκτονικά υπολείμματά του συμπεραίνεται ότι επρόκειτο για αψιδωτό, μονόχωρο οικοδόμημα, χτισμένο από ωμές πλίνθους, με ψηλό, κυρτό θόλο που καλυπτόταν από άχυρα ή καλάμια. Η είσοδος ήταν ανατολικά με ρηχό πρόθυλο και δύο ζεύγη κιόνων. Οι διαστάσεις ήταν 8x5μ. και πρέπει να κατέρρευσε το ±730 π.Χ.⁴ Στοιχεία για τη δόμηση του ναού αντλούνται από πέντε τουλάχιστον πήλινα ομοιώματα ναών, ως αναθήματα του ιερού της Ήρας Ακραιάς. Σύμφωνα με την αποκατάσταση στο καλύτερα διατηρημένο ομοίωμα, το ρηχό πρόθυλο στηρίζεται σε δύο ζεύγη

¹Robinson, "Excavations, (1964)", 101.

²Στράβ. Γεωγραφικά, viii.6.22:
«». Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 87-89, υποσ. 1.

³*Perachora*. 29, 30, Πίν. 116, 139· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 41· GG. 174, 321-322. Στράβ. Γεωγραφικά, viii.6.22:
«»

⁴GG. 327, 339, υποσ. 6. Ο γεωμετρικός αποθέτης στο ιερό της Ήρας Ακραιάς χρονολογείται από το 800 π.Χ. έως το 720 π.Χ.

κίωνων και το εσωτερικό φωτίζεται από μία σειρά στενών παραθύρων, τετράγωνων πάνω από τη θύρα, τριγώνων οπουδήποτε αλλού. (Σχέδιο VIII). Η στέγη είναι ένας ψηλός κυρτός θόλος, που δίνει στο ναό ύψος διπλάσιο από το πλάτος του. Τα φαρδιά γείσα της στέγης, που υπαινίσσονται την αχυροσκεπή (ή καλαμοσκεπή), σήμαιναν ότι προφύλασσαν τους πλίνθινους τοίχους από τα νερά της βροχής.

Το ιερό της Ήρας Λιμενίας ιδρύθηκε το ±735 π.Χ., πιθανόν από τους Κορίνθιους, όταν ανέκτησαν για μικρό χρονικό διάστημα την περιοχή.¹ Το τέμενος είχε έκταση 750μ² και εντός αυτού υπήρχε ναός, διαστάσεων 9.50x5.60μ. (Σχέδιο IX). Αποτελούνταν από απλό σηκό, χωρίς παραστάδες ή εξωτερικούς κίονες και είχε είσοδο στα βόρεια και μία δεύτερη θύρα στο δυτικό τοίχο. Η κεντρική εστία προστέθηκε αργότερα και δεν υπήρχε θέση για λατρευτικό άγαλμα.² Στον ίδιο άξονα με την εστία, αλλά νοτιότερα, βρίσκονταν δύο βάσεις κίωνων. Ο αποθέτης περιείχε αντικείμενα που χρονολογούνται από το ±740 π.Χ. έως το τέλος των αρχαϊκών χρόνων. Στο βράχο του φάρου έχουν εντοπιστεί ίχνη αρχαίας κατοίκησης, ανάμεσα στα οποία λαξεύματα για ισχυρούς τοίχους και λίγα τμήματα αγγείων της πρωτοκορινθιακής εποχής. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως στη θέση αυτή υπήρχε ιερό ή πύργος - παρατηρητήριο.³

Το οδικό πλέγμα στην Κορινθία

Η χάραξη του οδικού πλέγματος κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους μπορεί να σκιαγραφηθεί μελετώντας ταφικές περιοχές, οι οποίες συνήθως εκτείνονταν εκτός κατοικημένης περιοχής κατά μήκος των οδών. Η παρατήρηση αυτή μπορεί να ενισχυθεί περαιτέρω, αν αυτές οι οδοί γειτνιάζαν με ταφικά σύνολα και κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, οπότε είναι ορατά τα σημάδια παρουσίας τους. Η μορφολογία του εδάφους μπορεί να βοηθήσει στην παρατήρηση, αλλά δεν μπορεί να δώσει ασφαλή συμπεράσματα.

Κατά ανάλογο τρόπο το οδικό πλέγμα της Κορινθίας από τον 11^ο έως και τον πρώιμο 8^ο αι. π.Χ. είναι δυσδιάκριτο και μόνο υποθέσεις μπορούν να διατυπωθούν. Κατά το

¹Hammond, "Heraium", 102· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 41.

²Salmon, "Heraeum", 174ff.

³*Perachora*. 42· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 16.

ακόλουθο διάστημα (πρωτοκορινθιακή και κορινθιακή εποχή) παρατηρήθηκε η ύπαρξη οδών που συνδέονταν με σύγχρονες ταφικές περιοχές ή με σημαντικά ιερά. Ωστόσο η παρουσία των οδικών πλεγμάτων τόσο πρώιμων χρόνων βασίζεται κυρίως σε υποθέσεις και συνδυασμούς στοιχείων που δεν είναι πάντοτε εύκολο να επαληθευτούν.

Η πόλη της **αρχαίας Κορίνθου** πρέπει να αποτελούσε ήδη από την ύστερη ΥΕΙΠ2 εποχή σημαντικό οικιστικό κέντρο. Είναι αναμενόμενο να χρησιμοποιήθηκαν φυσικά περάσματα για να βρίσκεται σε επαφή είτε με το σημαντικό ιερό της Ισθμίας, είτε με τις παράλιες θέσεις του Κοράκου και της Νέας Κορίνθου, ή με τη γειτονική Αετόπετρα, θέσεις με τις οποίες συνυπήρχε για το αντίστοιχο διάστημα. Η αναστάτωση που ακολούθησε στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ. ίσως περιόρισε τις μετακινήσεις, τουλάχιστον σε μακρινές περιοχές, αλλά δεν είναι δυνατόν να κατήργησε εντελώς παλαιότερες οδικές αρτηρίες. Κατά τους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους πρέπει να αυξήθηκαν τα οδικά πλέγματα, καθώς η εμπορική ανάπτυξη της πόλης δεν βασιζόταν μόνο στη θαλάσσια κυριαρχία της, αλλά πιθανόν και στη δυνατότητα να ελέγχει τις ανταλλαγές στην ευρύτερη περιοχή. Με βάση αυτά τα δεδομένα και όσα παρατηρήθηκαν από τους ανασκαφικές και τις επιφανειακές έρευνες, προκύπτει μία ακτινωτή διάταξη οδών εντός της πόλης και γύρω από αυτήν, η παλαιότητα των οποίων δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί.

Μέσα στην περιοχή της αρχαίας Κορίνθου από τους πρώιμους χρόνους πρέπει να υπήρχε μία οδός επικοινωνίας με τον Ακροκόρινθο, τον οχυρό λόφο στα νότια, όπου υπήρχε λατρεία ήδη από τον 11^ο αι. π.Χ. στη θέση της μεταγενέστερης λατρείας της Δήμητρας και Κόρης. Την ίδια εποχή πρέπει να χρησιμοποιούνταν μία οδός που ξεκινούσε από τη μεταγενέστερη αγορά, διέσχισε την περιοχή ανάμεσα στην κρήνη Πειρήνη και το λόφο, όπου αργότερα κατασκευάστηκε ο ναός του Απόλλωνος, οδηγούσε στην παράκτια πεδιάδα και ίσως κατέληγε στη θέση Κοράκου και τη Νέα Κόρινθο, που κατοικούνταν κατά την ύστερη ΥΕΙΠ2. Είναι πιθανόν να πρόκειται για τον πρόδρομο της οδού Λεχαιίου, καθώς αργότερα εξελίχθηκε σε βασική οδική αρτηρία εξόδου από την πόλη, την οποία σεβάστηκε και το μεταγενέστερο τείχος με τη διαμόρφωση πύλης (Πύλη Λεχαιίου). Η συνεχής και παράλληλη κατοίκηση στην Ισθμία αφήνει περιθώρια να υποθεθεί η ύπαρξη μίας ακόμα οδού με κατεύθυνση προς τα ανατολικά. Ο ποταμός Ξεριάς, που

αποτελεί το φυσικό όριο ανάμεσα στις δύο περιοχές, απολήγοντας στον Κορινθιακό κόλπο, δεν πρέπει να έφερε σημαντικό εμπόδιο, όπως υπαινίσσεται το όνομά του.

Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους πρέπει να συνεχίστηκε η χρήση των οδών που προαναφέρθηκαν, αλλά η ανάπτυξη της πόλης και η αύξηση των σχέσεων της με γειτνιάζουσες περιοχές, ίσως οδήγησε στην ανάγκη επιπλέον οδικών αρτηριών. Εντός της αρχαίας Κορίνθου εντοπίστηκαν οδοί που χρονολογούνται με περισσότερη ακρίβεια. Κατά μήκος της βόρειας κλιτύς του λόφου του ναού του Απόλλωνος αποκαλύφθηκε μία χωμάτινη αμαξιτή οδός, με χρήση από το ±625 π.Χ. έως το ±580 π.Χ.¹ Με την κατασκευή της β' φάσης του ναού τον 6^ο αι. π.Χ. και την επέκταση του τεμένους προς τα βόρεια καταργήθηκε η αμαξιτή οδός και ο νότιος αναλημματικός τοίχος της. Ανάμεσα στον παλαιό και το νέο τοίχο του τεμένους, η εγκαταλελειμμένη οδός καλύφθηκε από τις επιχώσεις του πρωιμότερου ναού, που έφεραν ίχνη πυρκαγιάς.

Στο δυτικό τμήμα του λόφου του ναού αποκαλύφθηκε μία οδός του 7ου αι. π.Χ.² Μία διακλάδωσή της οδηγεί προς την κρήνη Γλαύκη, ενώ μία άλλη προς τα ΒΔ οδηγεί προς τη Σικυώνα. Το τελευταίο παρακλάδι πρέπει να χρησιμοποιούνταν, όταν εγκαταλείφθηκε η κύρια οδός, περίπου το 580 π.Χ., γιατί βρέθηκε η θεμελίωση δύο κτηρίων ή μνημειωδών βάσεων, που ήταν σε χρήση κατά τον ύστερο 6^ο, στον 5^ο, και στον 4^ο αι. π.Χ.

Ο ναός του Απόλλωνος πάνω στο λόφο ήταν προσεγγίσιμος από ένα φυσικό πέρασμα ανατολικά του λόφου.³ Η αμαξιτή οδός που περνούσε μπροστά από το ναό πρέπει να διασταυρωνόταν με την οδό που περνούσε από τη βόρεια πλευρά του λόφου, με κατεύθυνση Α-Δ.⁴ Παρότι συνέχιζε προς την κατεύθυνση της κρήνης με το όνομα Γλαύκη δια-

¹Η οδός είχε κατεύθυνση ανατολικά - δυτικά και σωζόμενο μήκος ±55μ. και πλάτος ±4.50μ. Robinson, "Temple Hill, (1971)", 96, σχ. 1-2, πίν. 76α· Williams, "Temple Hill, (1972)", 221-223, πίν. 153, 154β· Williams, "Temple Hill, (1973)", 136· Williams, "Temple Hill, (1975)", 61-62· Williams, "Temple Hill, (1977)", 54.

²Williams, "Excavations, 1973", 255.

³Kirsten - Kraiker, *Griechenlandkunde*. 4· Robinson, *Urban Development*. 4· Robinson, "Excavations, 1960". Εκκ. 1· Hill - Elderkin, «The Springs». Πίν. XVII.

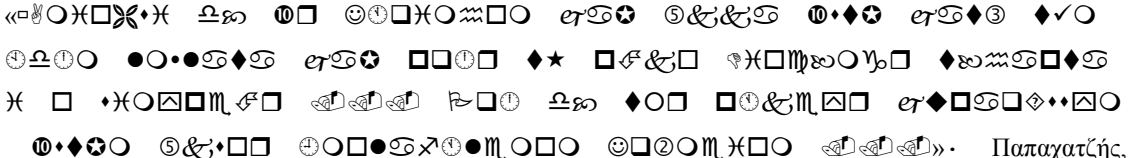
⁴Williams, "Temple Hill, (1975)", 61-62.

κόπτονταν στο δυτικό άκρο του αρχαϊκού ναού, καθώς πιθανόν υπήρχε ένα δεύτερο παρακλάδι που οδηγούσε προς τη Γλαύκη.

Στην περιοχή του Χελιωτόμυλου, όπου διαμορφώθηκε το Βόρειο Νεκροταφείο, είναι πιθανόν να απέληγε μία οδός της αρχαίας Κορίνθου, ήδη από τη Μέση Γεωμετρική εποχή και με συνεχή χρήση τις ακόλουθες περιόδους.¹ Από την πόλη ξεκινούσε επίσης μία οδός που κατευθυνόταν προς τα ανατολικά, στη θέση που αργότερα ανοίχτηκε η πύλη του Κρανείου (Κεγχρεών).² Περνούσε μέσα από τα Εξαμίλια, ανάμεσα στο λόφο της Περδικαριάς και του Αγίου Δημητρίου, όπου παρατηρήθηκαν πόρινες σαρκοφάγι με ταφές των γεωμετρικών χρόνων και απέληγε στις Κεγχρεές. Στην ίδια περιοχή πρέπει να απέληγε και το πλέγμα επικοινωνίας του Άργους με τον Ισθμό, αποφεύγοντας το χρονοβόρο πέρασμα από την αρχαία Κόρινθο. Η οδός που ερχόταν από τα νότια, μετά την Τενέα στρεφόταν προς τα δυτικά, ακολουθώντας τη γεωμορφολογία, περνούσε νότια από τα Δύο Βουνά και στη συνέχεια στρεφόταν προς τα βόρεια, περνούσε από τη Σολύγεια και ακολουθώντας την ακτή συναντούσε τις Κεγχρεές, δίνοντας πρόσβαση στο ιερό της Ισθμίας. Αυτή πρέπει να ήταν η πορεία που ακολούθησαν οι Δωριείς, προκειμένου να φτάσουν ως τη ΒΑ Πελοπόννησο.³

«» καλείται ο λιθόστρωτος δρόμος που άρχισε να κατασκευάζεται κατά την εποχή του Περιάνδρου κοντά στα τείχη του Ισθμού. Είχε πλάτος 3.50-5.00μ. και πάνω σε αυτόν σύρονταν τα πλοία από το Σχοινούντα στο Σαρωνικό κόλπο έως την Ποσειδωνία στον Κορινθιακό, για να αποφευχθεί ο επικίνδυνος περίπλους της

¹Young, *North Cemetery*. 13· Χαριτωνίδης, "Κόρινθος", 122-123.

²Πασ., *Ελλάδος Περιήγησις*, II. 2. 4:
«» Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 48, υποσ. 1.

³Θουκ. iv.42.2:
«»

Πελοποννήσου αλλά και για να αποφεύγεται η καθυστέρηση.¹ Στο μέσο του πλακόστρωτου δρόμου υπάρχουν δύο βαθιές παράλληλες αυλακώσεις για τους τροχούς της *Diolkos*, μίας ξύλινης μακρύτερης κατασκευής, όπου τοποθετούνταν τα πλοία για να μεταφερθούν από το ένα άκρο στο άλλο. Ο Δίοικος χρησιμοποιούνταν κυρίως σε καιρό πολέμου, ενώ περιπτωσιακά, όταν έπρεπε να μεταφερθούν πολυάριθμα πλοία, πρέπει να κατασκευάστηκαν και περισσότεροι *Diolkos*.²

¹Θουκ. viii.7:

«... οὐκ ἔστιν ἄλλο ἢ τὸ ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.» Στράβ.

Γεωγραφικά, viii.6.22 (C.380):

«... ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.»

«... οὐκ ἔστιν ἄλλο ἢ τὸ ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.» viii.6.4

(C.369):

«... οὐκ ἔστιν ἄλλο ἢ τὸ ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.»

Στράβ.

«... οὐκ ἔστιν ἄλλο ἢ τὸ ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.»

....: «... οὐκ ἔστιν ἄλλο ἢ τὸ ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.» Πaus.

Ἑλλάδος

Περιήγησις,

ii.1.5:

«... οὐκ ἔστιν ἄλλο ἢ τὸ ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.» Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 23, 26-27, υποσ. 1· Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 341-342· Verdellis, "Diolkos", 57-59· Βερδελής, "Ανασκαφή Δίοικου", 79, Πίν. 59α, γ και 60α-β και Σκαρίφημα· Βερδελής, "Δίοικος", 136-143· Βερδελής, "Ανασκαφή", 48-50· Βερδελής, "Δίοικος της Κορίνθου", 27-31· Ορλάνδος, *Ἔργον-1960*, 117-122· Ορλάνδος, *Ἔργον-1962*, 77-81.

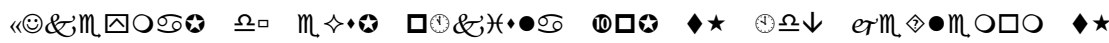
²Θουκ. iii.15:

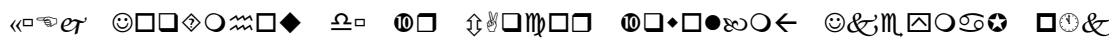
«... οὐκ ἔστιν ἄλλο ἢ τὸ ἐπιπέδον τῆς γῆς ἐπιπέδον ἔσθαι, ὅθεν οἱ πλοῖα μεταφέρονται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου εἰς τὸ ἄλλο. ὁ δὲ Δίοικος ἐκτελέσθη ἐν τῷ πολέμῳ, ὅτε πολλὰ πλοῖα μεταφέροντο.»

αμαξήλατη οδός με αυτή την κατεύθυνση.¹ Ως εκτροπή της κύριας αυτής οδού ήταν η οδός, από το ομώνυμο όρος μεταξύ Μυκηνών και Νεμέας, στα Δερβενάκια, η οποία ήταν επίσης αμαξήλατη.² Είναι πιθανόν η οδός να χρησιμοποιούνταν ήδη ως φυσικό πέρασμα, αλλά προς το παρόν δεν μπορεί να λεχθεί οτιδήποτε με βεβαιότητα. Τέλος, στη ΒΔ πλευρά του τείχους της πόλης ανοίχτηκε μία πύλη, από όπου διερχόταν οδός με κατεύθυνση τη Σικώνα, νοτιότερα από αυτή που υποτίθεται πως περνούσε από την πύλη της Σικώνας, στο Χελιωτόμυλο.³

Στην περιοχή της Περαίας είναι πιθανόν να υπήρχαν δύο οδικές αρτηρίες. Μία οδός ξεκινούσε από τις Παγές της Μεγαρίδας, ακολουθούσε τη βόρεια παραλία ως την Οινόη, προχωρούσε προς την Περαχώρα και μέσω αυτής οδηγούσε στο Λουτράκι και κατέληγε στην Κόρινθο.⁴ Η δεύτερη ξεκινούσε από τα Μέγαρα, διερχόταν από τον Τριποδίσκο, τα

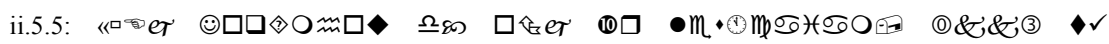
¹Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.19 (C.377):

« Πασ. ii.15.1:

« *Ξενοφ. Ελλ. vii.5.15*· Clark, *Peloponnesus*, 61 (:)· Wiseman, *Ancient Corinth*. 82· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. III. 243-244· Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 30-35, εικ. 1-4, 5-7, 113, 114. Η ύπαρξη μίας γέφυρας και το φυλάκειο στη θέση Κοτρώνι (κλασικής ή πρώιμης ελληνιστικής εποχής) επιβεβαιώνουν τη χάραξη της οδικής αρτηρίας. Αντίθετη άποψη έχουν εκφράσει οι: Roux, *Pausanias*. 134· Salmon, *Corinth*. 3-5, 32-37· Adshear, *Politics*. 3-6· Χατζηπούλιου-Καλλήρη, "Λείψανα", 325-336, πίν. 90-100· *GAMS*, 22.

²Διόδ. Σικ., iv.11.3. Υποτίθεται πως το όρος Τρητός ονομάστηκε έτσι (διάτρητο ή τρύπιο) από βαθιά σπηλιά (αμφίστομον), στην οποία κατοικούσε το λιοντάρι της Νεμέας (Απολλοδ., ii.5.1). Στους νεότερους χρόνους το τοπωνύμιο Τρητός αποδίδεται στις ορεινές εκτάσεις ανατολικά από τα Δερβενάκια. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για αναβίωση και επομένως σφάλλει ο Χαριτωνίδης ("Νεμέα", 125) αναφερόμενος στο αρχαίο τοπωνύμιο. Wiseman, *Ancient Corinth*. 81.

³Πασ., *Ελλάδος* *Περιήγησις*.

ii.5.5: « *Παπαχατζής, Κορινθιακά*. 89, υποσ. 1.

⁴Βαγιακάκος, "Χερσόνησος Περαίας", 334-336· Μηλιαράκης, *Γεωγραφία*. 139-140· Κουτίβας, *Ιστορία*. 92-95· Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς*. 13· Κορδώσης, *Συμβολή*. 41-49. Αυτήν την οδό πρέπει να εννοεί ο Θουκυδίδης αναφερόμενος σε γεγονότα που συνέβησαν στην περιοχή: Θουκ. i.105.3:

λασσόταν από το ισχυρό τείχος μυκηναϊκών χρόνων που την περιέβαλε και από το λόφο Ράχη, που βρισκόταν, νότια με εποπτεία στο Σαρωνικό κόλπο.

Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια εποχή στις ίδιες θέσεις υπήρχε και λατρεία που φαίνεται να συνεχίζεται αδιάλειπτα, βεβαιώνοντας τη γενικότερη διαπίστωση ότι τα νέα πληθυσμικά στοιχεία απορρόφησαν τα οικιστικά και λατρευτικά δεδομένα των περιοχών που κατέλαβαν. Μετά το συγχρωτισμό των διαφόρων ομάδων παρατηρείται αύξηση των οικιστικών περιοχών και οργάνωση στην κατοίκηση, τα ταφικά έθιμα και τους χώρους λατρείας. Επιπλέον εκτελέστηκαν τα πρώτα μεγάλα έργα ύδρευσης των οικισμών (όπως στην αρχαία Κόρινθο), αλλά και τα οδικά πλέγματα, που είναι πιθανόν να διαμορφώθηκαν εκτός των οικισμών. Όταν οι οικισμοί οχυρώθηκαν και οργανώθηκαν σε πόλεις, οι πύλες των τειχών ανοίχθηκαν κατά διαστήματα σε σημεία, από όπου περνούσαν οι οδοί. Κατά μήκος τους οργανώθηκαν σύνολα τάφων που εξελίχθηκαν σε νεκροταφεία (Βόρειο Νεκροταφείο, τάφοι γεωμετρικών χρόνων μεταξύ Εξαμιλίων και Κυρά Βρύσης Ισθμίας). Παράλληλα αναπτύχθηκαν ιερά με σημαντικούς ναούς σε τρεις γειτνιάζουσες θέσεις, της αρχαίας Κορίνθου (ναός Απόλλωνος, 8^{ος} αι. π.Χ.), της Ισθμίας (ναός Ποσειδώνος, 7^{ος} αι. π.Χ.) και του Ηραίου (ναός Ήρας Ακραιάς, 800 π.Χ.). Ωστόσο πρέπει να παρατηρηθεί ότι η ανασκαφική δραστηριότητα έχει περιοριστεί στην αρχαία Κόρινθο, στην Ισθμία και στο Ηραίο, προσφέροντας σχετικά ασφαλή συμπεράσματα μόνο για αυτές τις θέσεις.

Για την οικιστική της Κορινθίας δεν είναι γνωστά πολλά στοιχεία για την περίοδο πριν από την πρωτοκορινθιακή. Από την πρωτογεωμετρική εποχή σώζεται στην αρχαία Κόρινθο μία καλύβα με εστία. Από την πρωτοκορινθιακή προέρχονται δύο τραπεζιόσχημες οικίες, με υποθεμελίωση από μία σειρά λίθων και ανωδομή από ωμές πλίνθους. Αρχικά στη μία οικία η στέγη ήταν δίρριχτη, αλλά στην ύστερη πρωτοκορινθιακή μετατράπηκε σε επίπεδη. Παράλληλα άρχισε η χρήση του χώρου ως εργαστηρίου.

Στη ναοδομία είναι πιο απτές οι μαρτυρίες, καθώς το πρωιμότερο ναϊκό οικοδόμημα, το οποίο έχει ανασκαφεί έως τώρα στην Κορινθία χρονολογείται το ±800 π.Χ. Πρόκειται για το ναό της Ήρας Ακραιάς στην Περαχώρα. Τόσο αυτός ο ναός, όσο και αυτοί της Ήρας Λιμενίας (±735 π.Χ.), του Απόλλωνος στην αρχαία Κόρινθο (ύστερος 8^{ος} αι. π.Χ.) και της Ήρας στη Σολύγεια (±8^{ος} αι. π.Χ.;) είναι μονόχωρα, μεγαρόσχημα οικοδομήματα. Στο ναούς της Ήρας Ακραιάς και της Ήρας στη Σολύγεια τα κτήρια είναι αψιδωτά. Γε-

νικά η θεμελίωση αποτελείται από μονή ή διπλή σειρά λίθων, ενώ η ανωδομή είναι από ωμές πλίνθους. Υπάρχει πρόπυλο με ένα ή δύο ζεύγη κίωνων (ναοί Ἴρας Ακραιάς και Ἴρας Σολύγειας), ενώ σε αυτόν της Ἴρας Λιμενίας δεν παρατηρείται περίσταση ή εξωτερικοί κίονες. Η στέγη ήταν από άχυρα ή καλάμια με ψηλή, κυρτή θόλο (Ἴρα Ακραιά) ή δίρριχτη με κεραμίδες (Κόρινθος), ενώ στη Σολύγεια διαμορφώθηκε βωμός ή εσχάρα μέσα στο ναό. Στην κορινθιακή εποχή οι ναοί ήταν περίπτεροι (ναός Ποσειδώνος Ισθμίας, β' φάση στην Κόρινθο). Ο σηκός έχει δύο ή τρία κλίτη και στις δύο περιπτώσεις, ενώ ο πρόναος και ο οπισθόδομος παρατηρείται μόνο στην περίπτωση της Κορίνθου.

Τα ταφικά έθιμα της Κορινθίας κατά τους πρώιμους χρόνους (ύστερη ΥΕIII2) δεν είναι ιδιαίτερος γνωστά. Την πρωτογεωμετρική εποχή χρησιμοποιούνταν κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ ο ενταφιασμός συνεχίστηκε και κατά την γεωμετρική εποχή. Αρχικά, στην πρώιμη γεωμετρική οι ταφές γίνονταν σε λακκοειδείς, επενδεδυμένους τάφους και καλυμμένους από λίθινες πλάκες. Ο νεκρός, πάντοτε κτερισμένος, τοποθετούνταν σε εκτεταμένη στάση, ενώ σε λίγες περιπτώσεις εμφανίζεται η χρήση της πώρινης σαρκοφάγου. Κατά τη μέση γεωμετρική εποχή οι τάφοι λαξεύονταν στο φυσικό βράχο, χωρίς επένδυση και καλύπτονταν από πλάκες από ψαμμόλιθο. Κάποιοι τάφοι έφεραν ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα, συνήθεια που παρατηρείται και κατά την ύστερη γεωμετρική εποχή. Επίσης τελούνταν νεκρόδειπνα, ενώ εκτός τάφου τοποθεούσαν μία υδρία.

Στην ύστερη γεωμετρική εποχή συνηθίζονταν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι με επένδυση και κάλυμμα από πλάκες από αμμόλιθο. Εκτός από τα κτερίσματα στο ειδικό «διαμέρισμα», η υδρία εκτός τάφου αντικαταστάθηκε με κρατήρα. Ο νεκρός τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση, τα παιδιά θάβονταν σε πώρινη σαρκοφάγο, ενώ τα βρέφη σε αγγεία (εγχυτρισμός) [Βόρειο Νεκροταφείου - αρχαία Κόρινθος, Μούλκι].

Η χρήση της πώρινης σαρκοφάγου εντάθηκε κατά την πρωτοκορινθιακή εποχή. Ο νεκρός θαβόταν σε συνεσταλμένη στάση, εκτός από τα παιδιά, για τα οποία κυριαρχούσε ο εγχυτρισμός. Κατά την κορινθιακή εποχή συνεχίστηκαν οι ταφές στις πώρινες σαρκοφάγους, αρχικά μόνο σε συνεσταλμένη στάση, ενώ κατά το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. ενταφιάζονταν και σε εκτεταμένη στάση. Επίσης παρατηρείται ότι στις παιδικές ταφές υπήρχαν κτερίσματα. Από όλα τα στοιχεία που αναφέρθηκαν προκύπτει ότι κυριαρχούσε ο

Το ±1200 π.Χ. καταστράφηκε ο οικισμός των Ζυγουριών, πλησίον των Κλεωνών, κατά τη διάρκεια των πρώτων αναταραχών στην Πελοπόννησο. Από τους μελετητές θεωρείται πως οι «Δωριείς» του Άργους έφθασαν στα εδάφη της Κλεωναίας στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ., αφού είχαν καταλάβει την Κορινθία.¹ Ωστόσο η μόνη θέση που φαίνεται πως κατοικήθηκε κατά τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους είναι ο οικισμός των Κλεωνών. Από τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει πως κατά τους γεωμετρικούς και αρχαϊκούς χρόνους αναπτύχθηκαν οικισμοί στις Κλεωνές, στην αρχαία Νεμέα και στην περιοχή γύρω από αυτή.

Αν και έχει εντοπιστεί λατρεία στο ιερό του Διός στη Νεμέα από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, δεν διασώθηκαν επαρκή στοιχεία για την κατασκευή του πρώτου ναού, ούτε επίσης για τις κατοικίες και τα ταφικά έθιμα της ευρύτερης επικράτειας.² Οπότε δεν είναι δυνατόν να υπάρξει σύγκριση με τις όμορες περιοχές και κυρίως αυτή της Κορινθίας, ενώ η περαιτέρω έρευνα ίσως προσφέρει επιπλέον στοιχεία.

Η κατοίκηση στην Κλεωναία

Τα μόνα ίχνη κατοίκησης από την πρωτογεωμετρική περίοδο προέρχονται από τον οικισμό των **Κλεωνών**, στην κοιλάδα της Κλεωναίας, χωρίς να θεωρούνται απόλυτα βέβαια, ενώ από τη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή υπάρχουν περισσότερα στοιχεία.³ **(Χάρτες 5-8)**. Ο Στράβων αναφέρει πως από το λόφο του Ακροκορίνθου είδε τη μικρή πόλη των Κλεωνών, με πολλές οικίες γύρω από τον καλά οχυρωμένο λόφο.⁴ Η θέση βρισκόταν πάνω στο δρόμο που ένωνε το Άργος με την Κόρινθο, απέχοντας εκατόν είκοσι στάδια από το Άργος και ογδόντα στάδια από την Κόρινθο. Ήταν πιθανόν ανεξάρτητη

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 122-123.

²Miller, *Nemea*. 131-132.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29 και Appendix II. 33-34· Bölte, "Kleonai", 721-728· Karo, "Archäologische Funde, 1912", 114-116· Gebauer, "Forschungen", 271-272· Wace, *Mycenae*. 47· *GAMS*. 27· Leake, *Travels*. III. 324-330· Gell, *Itinerary*. 19-21· Schmidt, "Mittheilungen", 355-356· Puillon Boblaye, *Recherches*. 41· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 92-93· Bursian, *Geographie*. II. 37-39· Curtius, *Peloponnesos*. I-II. 510-512· Guide-Joanne, *Grèce*. 202.

⁴Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.19 (C. 377).

και πυκνοκατοικημένη, με οικίες ακόμα και στην απότομη βόρεια πλαγιά της ακρόπολης, έξω από τα τείχη.¹ Στη νότια τειχισμένη πλαγιά πρέπει να βρισκόταν η Αγορά, ενώ υπολείμματα δημόσιων κτηρίων πρέπει να βρίσκονταν επίσης γύρω από το ναό της Αθηνάς και στην περιοχή ανάμεσα σε αυτή τη θέση και την Αγορά. Οι **Ζυγουριές**, που τοποθετούνται μεταξύ του χωριού Άγιος Βασίλειος και των Κλεωνών, ξανακατοικήθηκαν κατά τη γεωμετρική εποχή.² (**Χάρτης 6**). Στη θέση βρέθηκαν πρώτοι γεωμετρικοί τάφοι, ενώ γεωμετρικός τάφος εντοπίστηκε βόρεια του προϊστορικού οικισμού.

Η **Νεμέα** κατά το Στράβωνα βρισκόταν ανάμεσα στις Κλεωνές και το Φλιούντα.³ Το όνομα, σύμφωνα με την παράδοση, έδωσε η Νεμέα που ήταν κόρη του Ασωπού.⁴ Ανασκαφικά έχουν εντοπιστεί μόνο τρεις θέσεις στην κοιλάδα της Νεμέας.⁵ Στην αρχαία Νεμέα (σύγχρ. *Ηράκλειον*) βρέθηκε πιθανός οικισμός, της γεωμετρικής και της αρχαϊκής εποχής.⁶ (Χάρτες 6-7). Στα **Κρητικά** εντοπίστηκε γεωμετρικός οικισμός, ενώ η θέση είχε χρησιμοποιηθεί και ως λατομείο.⁷ Στη **Βέμβινα** βρέθηκε πιθανός οικισμός της γεωμετρι-

¹Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. Εικ. 72, υποσ. 3 · Frazer, *Pausanias*. III. 82 · Dodwell, *Tour*. II. 206.

²Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29, 50-58 και Appendix II. 33. Από τις Ζυγουριές περνούσε οδός που ξεκινούσε από την Κόρινθο και κατευθυνόταν στις Κλεωνές και την Αργολίδα.

³Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.19 (C. 377).

⁴Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*. ii.15.3:
«   »
                  ».

⁵Wright, "Νεμέα, (1984)", 76· Wright, "Νεμέα, (1985)", 96· Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλάδα Νεμέας, 1984-1985", 86-104.

⁶Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29· Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 273-276, 278-283· Χαριτωνίδης, "Νεμέα", 125, πίν. 122β,δ· Wright et al., "Nemea Valley", 611, Site 204 [και 653=SEG XL 313]· Alcock - Cherry - Davis, "Intensive Survey", 157: Μία παρόδια οικία ανασκάφηκε κοντά στην αρχαία.

⁷Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 45-48, 50-58· Παπαχριστοδούλου, "Κορινθία", 166, Σχ. 4. Εντοπίστηκαν επίσης δύο περίπου παράλληλες αυλακώσεις, με κατεύθυνση δυτικά - ανατολικά, η χρήση των οποίων ανάγεται στην αρχαϊκή εποχή. Ωστόσο δεν μπορούν να αποδοθούν με βεβαιότητα σε αρματοροχίες οδού, καθώς δεν βρέθηκαν ίχνη τριβής από τροχούς.

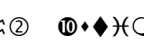
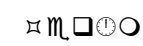
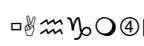

κής και της αρχαϊκής εποχής.¹ Η θέση κατά τον Στράβωνα βρισκόταν μεταξύ Κλεωνών και Φλιούντα, στην κοιλάδα του Ηρακλείου.

Τα συμπεράσματα προέρχονται από επιφανειακές έρευνες και δεν μπορούν να προκύψουν διευκρινιστικά στοιχεία, σχετικά με την κατά το δυνατό ακριβή χρονολόγηση των οικισμών και τα οικοδομικά χαρακτηριστικά των κτηρίων. Ωστόσο είναι άξια παρατήρησης η συγκέντρωση λίγων θέσεων δυτικά και νότια του ιερού του Διός, σε αντίθεση με τον εντοπισμό αρκετών θέσεων νοτιότερα, στις περιοχές των περασμάτων του Τρητού και της Κηλώσσης. Δεν παραδίδονται επίσης λεπτομερή στοιχεία για τα ταφικά έθιμα της περιοχής, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η σύγκριση με την όμορη περιοχή της Κορινθίας.

Ιερά και γόροι λατρείας στην Κλεωναία

Στις Κλεωνές υπήρχε ναός της Αθηνάς, που έχει ταυτιστεί με τα ερείπια στην κορυφή του λόφου.² Το ιερό του Ηρακλή εντοπίστηκε έξω από την πόλη, που αποτελούνταν από ένα μικρό τετράστυλο πρόστυλο ναό με τράπεζα προσφορών στο εσωτερικό μπροστά από το άγαλμα, απέναντι από το αρχαϊκό τέμενος που περιέκλειε δύο βωμούς από στάχτη.³ Στο βόρειο τμήμα της περιοχής, όπου υποτίθεται ότι ήταν ο χώρος της Αγοράς, εντοπίστηκαν τμήματα κτηρίου και δύο επιγραφές, μία από τις οποίες συνδέεται

¹Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.19 (C. 377)· Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29, 122-123.

²Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.15.1: «   ». Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 123-124, υποσ. 2, εικ. 110, αρ. 2. Το άγαλμα της θεάς θεωρείται έργο των κρητών γλυπτών Δίποιου και Σκύλη, γιων ή μαθητών του Δαίδαλου, που εργάζονταν στην Πελοπόννησο το ±600 π.Χ. Εικόνα του λατρευτικού αγάλματος της Αθηνάς υποτίθεται πως αποτελεί το άγαλμα που απεικονίζεται σε ένα νόμισμα των Κλεωνών του τέλους του 2ου αι. μ.Χ. Η Αθηνά παριστάνεται όρθια, με δόρυ και ασπίδα σαν τα αρχαϊκά παλλάδια, αλλά με πτύχωση στο χιτώνα και την αιγίδα στο στήθος.

³Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29 και Appendix II. 33-34· Bölte, "Kleonai", 721-728· Karo, "Archäologische Funde, 1912", 114-116· Gebauer, "Forschungen", 271-272· Frazer, *Pausanias*. III. 83· Wace, *Mycenae*. 47· GAMS. 27· Leake, *Travels*. III. 324-330· Gell, *Itinerary*. 19-21· Dodwell, *Tour*. II. 206-207· Schmidt, "Mittheilungen", 355-356· Puillon Boblaye, *Recherches*. 41· Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 92-93· Bursian, *Geographie*. II. 37-39· Curtius, *Peloponnesos*. I-II. 510-512· Guide-Joanne, *Grèce*. 202.

και η κεραμική δεν συνδέεται με αρχιτεκτονικά λείψανα και δεν υποδηλώνει την ύπαρξη στρώματος κατοίκησης, αποδεικνύει ότι υπήρχε δραστηριότητα σε αυτή την περιοχή κατά τη διάρκεια του ύστερου 8^{ου} αι. και τον 7^ο αι. π.Χ. Στο νότιο τμήμα του ιερού του Διός αποκαλύφθηκε επίχωση του 6ου αι. π.Χ., ενώ τα υποκείμενα στρώματα ανήκουν στην ΥΕΙΙ εποχή.¹ Νότια της ΝΔ γωνίας του ναού του Διός αποκαλύφθηκε ένας πλινθόκτιστος τοίχος, που κατασκευάστηκε τον 7^ο αι. π.Χ. και διατηρήθηκε ως τα μέσα του 5^{ου} αι.²

Τα Νέμεια τελούνταν αρχικά ως τοπικοί αγώνες προς τιμή του Οφέλτη, γιου του τοπικού ηγεμόνα ή του ιερέα Λυκούργου. Οι αγώνες αναδιοργανώθηκαν το ±573 π.Χ. με πανελλήνιο χαρακτήρα, στο ιερό του Νέμειου Διός προς τιμήν του θεού με την προεδρία των Κλεωνών.³ Ήταν τριετηρικοί αγώνες, τελούμενοι το μήνα Ιούλιο κατά το πρώτο και τρίτο έτος κάθε ολυμπιάδας.

Στην κορυφή του όρους **Απέσας** αναφέρεται ότι θυσίασε για πρώτη φορά ο Περσέας στον Απεσάντιο Δία.⁴ Οι Κλεωναίοι πρέπει να συνέχισαν την παράδοση, καθώς ο βωμός που σχηματίστηκε από τη συνεχή εναπόθεση τέφρας, απέδωσε πλήθος κεραμικής της υστερογεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, αποτελώντας υπαίθριο ιερό αρχαϊκής ως και κλασικής εποχής.⁵

¹Miller, "Nemea, (1976)", 70.

²Miller, "Nemea, (1979)", 128. Τα θεμέλια του τοίχου είναι ασυνήθιστα, γιατί κατασκευάστηκαν με τη δημιουργία μίας τάφρου πλάτους 0.70μ. και βάθους 4.50μ., η οποία γεμίστηκε με πηλό και λατύπες λευκού πωρόλιθου.

³Miller, "Excavation, 1979", 186· Miller, "Kleonai", 106-107· Lolos, *Sikyonia*. 38. Οι αγώνες πρέπει να πέρασαν στη δικαιοδοσία του Άργους τον 5ο αι. π.Χ. έως και το 330 π.Χ.

⁴Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*. ii.15.3:
«   ».

⁵Wright, "Νεμέα, (1985)", 96· Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλιάδα Νεμέας, 1984-1985", 86-104.

Κοντά στην **αρχαία Νεμέα** έχουν εντοπιστεί δύο ιερά, από τα οποία το ένα είναι παρόδιο.¹ Στη **Βέμβινα** έχουν εντοπιστεί δύο ιερά, από τα οποία το ένα αναπτύχθηκε κοντά στον οικισμό.² Σε ένα λοφίσκο πάνω από το **Χάνι-Ανέστη**, με ευρήματα κυρίως από την πρωτοελλαδική και τη γεωμετρική έως και την κλασική εποχή, είναι πιθανή η ύπαρξη ιερού.³

Η απουσία λεπτομερών στοιχείων από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους εμποδίζουν τη διατύπωση συμπερασμάτων, αναφορικά με τη ναοδομία και το χαρακτήρα της λατρείας στην περιοχή της Κλεωναίας. Ωστόσο παρατηρείται μία ιδιαίτερη προτίμηση στην παρουσία υπαίθριων βωμών, δημιουργηθέντων από τα υπολείμματα των καύσεων, όπως αυτοί του Οφέλη και του Απεσάντιου Διός.

Το οδικό πλέγμα στην Κλεωναία

Το οδικό πλέγμα της Κλεωναίας εξυπηρετούσε την επικοινωνία της Κορινθίας με την Αργεία, καθώς αυτή η περιοχή μεσολαβούσε ανάμεσα στις δύο επικράτειες. Παράλληλα διαπιστώθηκε η ύπαρξη οδών και προς την κατεύθυνση των Μυκηνών και της Φλειασίας. Οι νεότερες μελέτες πιστοποίησαν την ύπαρξη των οδών, βασισμένες κυρίως στον εντοπισμό αρματροχιών, η χάραξη των οποίων όμως δεν μπορεί να προσδιοριστεί χρονικά με ακρίβεια. Είναι πιθανόν ωστόσο να χαράχτηκαν πάνω στα χνάρια παλαιότερων περασμάτων, για το λόγο αυτό και αναφέρονται.

Η οδός **Κορίνθου - Άργους** που αναφέρει ο Πausανίας χρησιμοποιούνταν ως τα μέσα περίπου του περασμένου αιώνα.⁴ Με κατεύθυνση προς την πεδιάδα των Κλεωνών

¹ Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 30-35, εικ. 1-4, 5-7, 113, 114, 273-276, 278-283 · Χαριτωνίδης, "Νεμέα", 125, πίν. 122β,δ · Wright et al., "Nemea Valley", 611, Site 204 [και 653=SEG XL 313] · Alcock - Cherry - Davis, "Intensive Survey", 157.

² Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea*. 29, 122-123.

³ Wright, "Νεμέα, (1984)", 76.

⁴ Πaus.

ακολουθούσε την κοίτη του Λογγοπόταμου, περνώντας μέσα από τις Κλεωνές. Την επικοινωνία Κορίνθου - Κλεωνών - Άργους εξυπηρετούσε επίσης η οδός , η οποία ακολουθούσε κυκλωτή διαδρομή και ήταν κατάλληλη για οχήματα.¹ Αρματορχιές σώθηκαν στην κοινότητα Αρχαίας Νεμέας και στα Δερβενάκια.² Υπήρχε όμως και συντομότερη οδός που οδηγούσε από τις Κλεωνές στο Άργος. Πρόκειται για την *επίτομο οδό*, μία ατραπό μόνον για πεζούς.³ Τέλος, τα ίχνη μίας ατραπού για πεζούς και υποζύγια από τις Κλεωνές προς τις Μυκήνες είναι ορατά στην Κοινότητα Στεφανίου, στη θέση Κεφαλάρι [Ευαγγελίστρια].⁴

Μία εκτροπή της κυρίας οδού Κορίνθου-Άργους εξυπηρετούσε τη διαδρομή από τις Κλεωνές προς τη Νεμέα και το Φλιούντα, καθώς οι δύο περιοχές δεν επικοινωνούσαν

 Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 121-123, υποσ. 3 και 1.

¹Τρητός: Διόδ. Σικ., iv.11.3· Πaus. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.15.2: «· · · · · · · ·

μέσω Τρητού.¹ Αρματροχιές διατηρήθηκαν στην κοινότητα Αρχαίες Κλεωνές-Κοντόσταυλος και στου Ματζώρου τη Ράχη, σε μήκος τουλάχιστον 65μ. Η οδός έφθανε έως τη διασταύρωση για τα Δερβενάκια και μέσω του αυχένα της Ευαγγελίστριας οδηγούσε στη Νεμέα. Από το Φλιούντα και τη Νεμέα ο οδοιπόρος μπορούσε να κατέβει στην οδό Κορίνθου - Άργους από ένα ορεινό πέρασμα που άφηνε αριστερά τον όγκο του Τρητού και το πέρασμα των Δερβενακίων, συναντώντας την κύρια οδό κοντά στα Φίχτια, σχεδόν απέναντι από το βουνό των Μυκηνών.² Μία ακόμα αρματροχιά σώζεται στην κοινότητα Φιχτίου, μήκους περίπου 9μ.³

ΦΛΕΙΑΣΙΑ

Ιστορικά δεδομένα της Φλειασίας

¹Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 47-49, 273-276, εικ. 8-11. Όλη σχεδόν η ανατολική πλευρά της Ράχης του Ματζώρου αποτελούσε λατομείο με διαχρονική χρήση, επομένως ήταν απαραίτητη η αμαξήλατη οδός. Το λατομείο στο Πάτημα διανοίχθηκε στη νότια πλευρά της ίδιας Ράχης. Παχύγιαννη, "Αρχαίο λατομείο", 99.

²Παυσ., *Ελλάδος Περιήγησις*. ii.15.4: «» Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 129, υποσ. 2.

³Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 60-61, εικ. 16-19, 112, σχέδια 1-3· Δεσποτόπουλος, "Οδοποιΐα", 331.

Οι «Δωριείς» που κατέλαβαν το Άργος με συγγενείς τους από τη Σικυώνα ανέβηκαν την κοιλάδα του Ασωπού και κατέλαβαν το Φλιούντα.¹ Επικεφαλής των «Δωριέων» και οικιστής του Φλιούντα ήταν ο Ρηγνίδας, γιος του Φάλκου. Ωστόσο οι Φλειάσιοι εκ καταγωγής ήταν Αργείοι, οπότε ο εκδωρισμός έγινε ειρηνικά, και οι παλιοί κάτοικοι μοιράστηκαν με τους Δωριείς του Άργους γη και εξουσία.² Μόνο λίγοι από τους κατοίκους δεν συμφώνησαν και έφυγαν στη Σάμο και τις Κλαζομενές κατά το β' μισό του 11ου αι. π.Χ.³ Μετά την αποίκισή του από τους «Δωριείς» ο Φλιούς αποτέλεσε αυτόνομο δωρικό κράτος, αν και είναι πιθανόν για κάποια περίοδο οι τύραννοι της Σικυωνίας να κατέκτησαν τη Φλειασία.⁴ Στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους κυβέρνησαν στο Φλιούντα οι αριστοκρατικοί, οι οποίοι διατηρούσαν φιλικές σχέσεις με τη Σπάρτη και επομένως ήρθαν σε σύγκρουση με τους εχθρούς της Σπάρτης, Αργείους και Αρκάδες.

¹Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.13.1:
 «»

²Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.12.3:
 «» Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 114-117, υποσ. 6.

³Meyer, "Phleious", 269-290· Για τη Σάμο: Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.13.1 και για τις Κλαζομενές: Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, vii.3. 9.

⁴Φαράκλας, *Φλειασία*. 10-11.

περιοχή της Φλειασίας.¹ Σύμφωνα με νεότερες μελέτες η Αραιθυρέα βρισκόταν είτε στο χαμηλό λόφο της **Αγίας Ειρήνης**, είτε δυτικότερα, στη σημερινή θέση **Αηδόνια**.² (**Χάρτης 11**).

Στο **Φλιούντα** εντοπίστηκε οικισμός της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, ο οποίος βρισκόταν στην πεδιάδα, ενώ η ακρόπολή του στο χαμηλό λόφο Ράχη, που υψώνεται σε μικρή απόσταση από την ανατολική όχθη του Ασωπού.³ (**Χάρτες 10-11**). Στο δυτικό άκρο της ράχης του Φλιούντα βρέθηκαν λείψανα της γεωμετρικής εποχής.⁴ Στους αρχαϊκούς χρόνους ο οικισμός επεκτάθηκε, καθώς στο δυτικό άκρο της θέσης παρατηρείται ακρόπολη, ενώ κατοικήθηκε μεγάλο τμήμα της πεδιάδας στα νότια και είναι πιθανόν να οχυρώθηκε ο οικισμός. Ίσως αυτό μπορεί να συσχετισθεί με το ότι πλέον ο Φλιούς αποτελούσε μία ανεξάρτητη πόλη. Ο Blegen εντόπισε ένα αρχαϊκό δημόσιο κτήριο με υπόστυλη αίθουσα και μία πιθανή βιοτεχνική εγκατάσταση, στοιχεία που υποδηλώνουν μία ανθούσα κοινότητα. Βρέθηκε επίσης ένα σκελετικό υπόλειμμα ανδρός ηλικίας περίπου 20 ετών, κτερισμένου με δύο αρυβάλλους της πρώιμης ή μέσης γεωμετρικής εποχής.⁵ Ο Ασωπός, γνωστός ως Αιγιωργίτικο ποτάμι, πηγάζει από το όρος Καρνεάτης, που πρέπει να είναι το σημερινό Πολύφεγγο ή Πολυφέγγι, ως παραφυάδα του όρους Κηλώσσα.⁶

¹Ομήρ. *Ιλιάδα*, B.571:

«Ϝ□□□ϝϞ⊗□ ◊□ ⊙○⊖●□○◊□ □⊘□ϙ⊗⊚◊□⊗⧫○ ◊□ ⊙□ϙ◊ϝϞ○✓○»·

Ευστάθ., *Παρεκβολαι* 291, 15· Baur, *Νεών Κατάλογος*. 50κ.ε.· Hirschfeld, "Araithyrea"· Hirschfeld, "Arantia"· Meyer, "Phleious", 281· Simpson-Lazeuby, *Catalogue*. 67· *GAMS*. 26 παράγρ. 44, 27, παράγρ. 45· Στέφ. Βυζ. λ. *Αραντία* και *Αραιθυρέα*· Πτολεμ. 3.16 §1 και Scholia ad §16. Πρβλ. 3.16 §11. Κατά άλλη άποψη ο Προφήτης Ηλίας ήταν το *Διοσκούριο*, το όνομα του οποίου σημαίνει ιερό των Διοσκούρων, ωστόσο είναι πιθανότερο να ταυτίζεται με το ιερό που έχει εντοπισθεί ανατολικότερα, στη θέση Χαβανάκι, ελέγχοντας τον πεδινό δρόμο προς το Λιόντι και την Αρκαδία.

²Miller, *Nemea*. 52-53· Alcock, "Polis of Phlious", 428.

³Φαράκλας, *Φλειασία*. 8, 9-10.

⁴Alcock, "Polis of Phlius", 458-460. Ο Blegen ("Excavation at Phlius", *Art and Archaeology* 19 (1925) 23-33) είχε αναφέρει επίσης ταφές νοτιοανατολικά της πηγής Περιβόλι.

⁵Alcock, "Polis of Phlius", 458.

⁶Στράβ. *Γεωγραφικά*, viii.6.24 (C.382):

«◊□□ ◊⊗ ⊙⧫⊗⊗◊◊⧫□ ●⊗□□□ ⊙ ⊙⊗□○⊗⊗◊⧫□⊗ ◊⊗⊗⊗⊗ ⊙ ⊗⊗●⊗⊗
○ϝϞ ◊✓○ ⊙□◊✓○ □⊘⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗ ⊙⊗◊✓○ ◊⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗
⊗ □□⊗⊗○ ◊✓○ □⊘⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗ ⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗⊗ ●⊗□□□ □⊗⊗⊗⊗⊗ ◊□□ ◊⊗⊗⊗

Είναι πιθανόν διάφορες κόμμες να συναποτελούσαν το Φλιούντα. Στο **Παλαιόκαστρο Κούτσι** εντοπίστηκε οικισμός της αρχαϊκής εποχής, ως κόμη των Φλειασίων, με οχύρωση τουλάχιστον στην ακρόπολη.¹ (**Χάρτης 11**). Πρέπει να αποτελούσε μεθοριακό φρούριο, για τον έλεγχο του δρόμου προς την ανατολική Σικυωνία και τον Προφήτη Ηλία (αρχ. *Αραιθυρέα*;). Στις **Κελεές** βρέθηκε πιθανός οικισμός της αρχαϊκής εποχής, εξαρτώμενος από το Φλιούντα και σε απόσταση 5 σταδίων από αυτόν.² (**Χάρτης 11**).

Στη θέση **Πανάγου Όχτος**, στη δυτική Φλειασία, επισημάνθηκαν τα κατάλοιπα αρχαίας κόμης, η οποία χρονολογείται από την αρχαϊκή εποχή, ευρισκόμενη σε καίριο σημείο του οδικού πλέγματος της περιοχής.³ Στη θέση **Νερομάνα** σώζεται πύργος πολυγωνικής τοιχοδομίας, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής.⁴ Ένας μεθοριακός πύργος βρίσκεται επίσης στο στενό πέρασμα της κοιλάδας του ανατολικού κλάδου του Ασωπού, που ελέγχει τη διάβαση προς την Αργολίδα.⁵ Η χρονολόγηση αυτών των πύργων δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί με ακρίβεια.

Ιερά και χώροι λατρείας στη Φλειασία

Στην κορυφή και στις πλαγιές της ακρόπολης του **Φλιούντα** εντοπίστηκαν δύο αναθηματικοί αποθέτες που πρέπει να αντιστοιχούσαν σε λατρείες της πόλης.⁶ Ο αποθέτης που βρέθηκε στη νότια πλευρά της ράχης ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη ενός σημαντικού ιερού που λειτούργησε από τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. έως τον 5^ο αι. π.Χ. Στην ακρόπολη των Φλειασίων υπήρχε άλσος από κυπαρίσσια και ιερό αφιερωμένο στη θεότητα που οι

☒○◆☞☐». Σύμφωνα με την παράδοση ο Ασωπός ήταν γιος της τοπικής ηρωΐδας "Κηλούσης" και του Ποσειδώνα

¹Φαράκλας, *Φλειασία*. 8, 10-11.

²Φαράκλας, *Φλειασία*. 8, 11 και Επίμ. 1-2.

³Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 272.

⁴Φαράκλας, *Φλειασία*. 8, 11 και Επίμ. 2. Πιθανόν πρόκειται για τα λείψανα κτηρίου που αναφέρει ο Russel ("Topography of Phlius", 41) και έχει διαστάσεις 6.40x7.30μ.

⁵Φαράκλας, *Φλειασία*. 8, 11 και Επίμ. 3. Ο πύργος έχει διαστάσεις 6x6μ. και αποτελείται από ασβεστόλιθους σε ημιπολυγωνική τοιχοδομία. Λόγω της τοιχοδομίας του είναι πιθανόν να ανήκει σε μεταγενέστερη περίοδο.

⁶Biers, "Phlius, 1924", 397-423· Alcock, "Polis of Phlius", 458.

αρχαιότεροι Φλιάσιοι ονόμαζαν Γανυμήδα και οι μεταγενέστεροι Ἡβη.¹ Ωστόσο δεν έχουν εντοπιστεί τα λείψανα του αναφερόμενου Ηβαίου. Επίσης τελούνταν οι Κισσοτόμοι, μία ετήσια εύθυμη εορτή, στην οποία μετείχαν και οι δούλοι με σχετική ασυδοσία.²

¹Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις,* ii.13.3-4: «Ἡβη, ἡ ἑρμῆος θυγάτηρ, ἢ ἡ κτλ...»

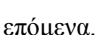
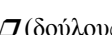
Παπαχατζής, *Κορινθιακά.* 117-118, υποσ. 2-3. Το παλαιότερο όνομα της Ἡβης αναφέρει ο Στράβων (*Γεωγραφικά,* viii.6.24 (C.382):

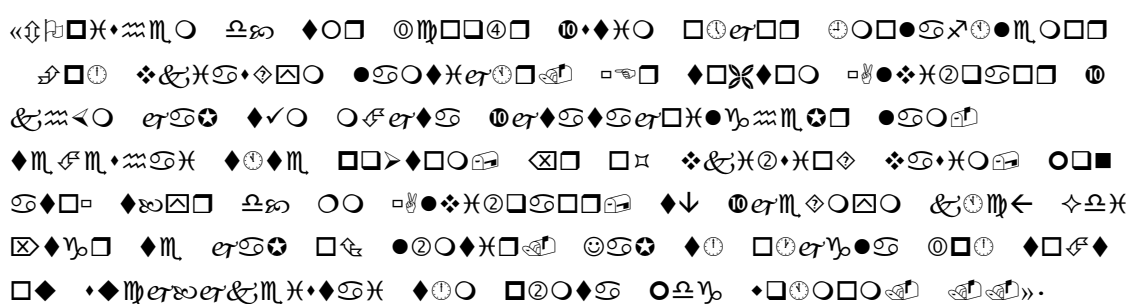
«Ἡβη, ἡ ἑρμῆος θυγάτηρ, ἢ ἡ κτλ...» Η Ἡβη ήταν κόρη του Διός και της Ἥρας και υπηρετούσε όλα τα μέλη της θεϊκής οικογένειας, κυρίως ως οινοχόος του Διός πριν από το Γανυμήδη (ιδιότητα γνωστή από τον Όμηρο). Βωμοί και ιερά της είναι σπάνια, αλλά τιμούνταν συνήθως κοντά στον Ηρακλή, καθώς ήταν σύζυγός του. Η λατρεία όμως στο Φλιούντα ήταν σημαντικότερη, γιατί αρχικά συνδεόταν με τη Δία ή τη Διώνη, την πάρεδρο του Διός. Σε αυτή έβρισκαν ασυλία οι ικέτες και οι απελεύθεροι δούλοι, αφιερώνοντας τα δεσμά τους στα δένδρα του άλσους.

²Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις,* ii.13.3-4: «Ἡβη, ἡ ἑρμῆος θυγάτηρ, ἢ ἡ κτλ...» Παπαχατζής, *Κορινθιακά.* 117-118, υποσ. 2-3. Η γραφή των περισσότερων κωδίκων «Ἡβη» διορθώθηκε από

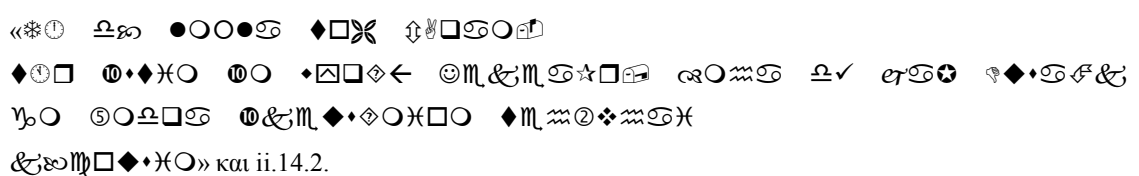
Το όνομα της γιορτής οφείλεται στα κλαδιά του κισσού που έκοβαν από πριν για τα στεφάνια τους, ενώ ίσως την ημέρα αυτή ανοίγονταν και τα πιθάρια με το νέο φλιάσιο οίνο. Πίσω από την αγορά του Φλιούντα αναφέρεται πως υπήρχε οίκημα, που από τους Φλιασίους θεωρούνταν ως μαντικό και στο οποίο άρχισε να προλέγει το μέλλον ο Αμφιάραος.¹

Στη θέση **Κελεές - Παλαιόμυλος** υπήρχε ιερό της αρχαϊκής εποχής και βόρεια της θέσης βρέθηκαν λείψανα ενός μικρού δωρικού ναού που πιθανότατα συνδέεται με τα μυστήρια της Δήμητρας, που τα έφερε στην περιοχή ο Ελευσίνιος Δυσσαύλης (**Χάρτης 11**). Ο τάφος του, όπως και αυτός του Άραντα, βρισκόταν στην περιοχή, ενώ από εκεί διακρίνονταν και τα σήματα των τάφων των παιδιών του Άραντα που βρίσκονταν πάνω στο λόφο, όπου είχε χτιστεί η Αραντία.² Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι είναι πιθανόν στη θέση

τον Spiro για να προσαρμοσθεί το νόημα καλύτερα, κατά τη γνώμη του, προς τα επόμενα. Η λέξη όμως που ακολουθεί φαίνεται πως επιβάλλει και εδώ τη γραφή (δούλους ή υπηρέτες)· Nilsson, *Griechische Feste*. 39-40.

¹ Πaus. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.13.7:

Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 119-120, υποσ. 5. Ο Αμφιάραος, φημισμένος αργεῖος ήρωας και μάντις είχε αναγκάσει τον ξάδελφό του, βασιλιά του Άργους Άδραστο, να καταφύγει στη Σικυώνα, όπου έγινε βασιλιάς μετά το θάνατο του εκεί βασιλιά Πολύβου και όπου τιμώνταν με λατρεία ως ήρωας μέχρι την εποχή του Κλεισθένη. Αργότερα επανήλθε στο Άργος, συμφιλιώθηκε με τον Αμφιάραο, δίνοντάς του γυναίκα την αδελφή του Εριφύλη, η οποία τον υποχρέωσε να μετάσχει στην εκστρατεία των *επτά επί Θήβας*, από όπου δεν επέστρεψε.

² Φαράκλας, *Φλιασία*. 8, 11 και Επίμ. 1-2· Πaus. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.12.4:

 – και ii.14.2.

Προφήτης Ηλίας (αρχ. *Αραιθυρέα*;) να υπήρχε ιερό, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής.¹ Στη θέση **Χαβανάκι** (αρχ. *Διοσκούριον*;) υπήρχε ιερό της αρχαϊκής εποχής.² (**Χάρτης 11**). Το κτήριο βρέθηκε νότια του παλιού δρόμου που οδηγούσε από τη Νεμέα στο Λιόντι και πρόκειται πιθανόν για ναό. Στη θέση **Άγιος Νικόλαος** (αρχ. *Ηραίον*;) υπήρχε ιερό, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής, εκτός των τειχών.³ (**Χάρτης 11**). Ένα ιερό της Αρτέμιδας στη θέση **Κλήμα** θεωρείται ότι επίσης ανήκε στη Φλειασία.⁴

Από την παρουσίαση των θέσεων, όπου ίσως υπήρχαν ιερά κατά τους αρχαϊκούς χρόνους, προκύπτει ότι εκτός από το Φλιούντα υπήρχαν και άλλες σημαντικές θέσεις της Φλειασίας, των οποίων η ταύτιση με σύγχρονες θέσεις θεωρείται απλά πιθανή. Όπως, για παράδειγμα το Διοσκούριο και το Ηραίον που δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί με βεβαιότητα, όπως συμβαίνει επίσης με την Αραντία ή Αραιθυρέα. Η ύπαρξη ωστόσο ιερών σε αυτές τις περιοχές δεν προσδιορίζει την επακριβή έναρξη χρήσης των θέσεων, ούτε τη διάρκεια ζωής τους.

Το οδικό πλέγμα στη Φλειασία

Η μελέτη του οδικού πλέγματος της Φλειασίας αποδίδει στοιχεία για την επικοινωνία της περιοχής με τις περισσότερες όμορες επικράτειές της. Ωστόσο δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα η έναρξη χρήσης των οδών, τόσο των απλών περασμάτων, όσο και των αμαξήλατων οδών. Προκειμένου όμως να δοθεί η δυνατότητα επαφής της Φλειασίας με τις υπόλοιπες περιοχές, παρουσιάζονται οι οδοί που έχουν εντοπιστεί κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών.

Η επικοινωνία της Φλειασίας με τη Σικυωνία πρέπει να διασφαλιζόταν με δύο οδικά πλέγματα. Μία οδός κατερχόταν από τη Στιμάγκα, ακολουθώντας τη ράχη της Θυαμίας (Ευαγγελίστριας), περνούσε δυτικά από το Κούτσι και έφθανε στο Φλιούντα από τα βορειοανατολικά. Μία άλλη οδός περνούσε δυτικά από τον Ασωπό και έφθανε στο βοραιο-

¹Φαράκλας, *Φλειασία*. 8, 11.

²Φαράκλας, *Φλειασία*. 8, 11 και Επίμ. 4.

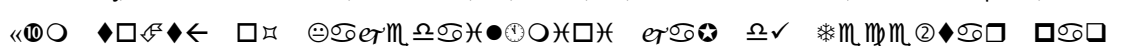

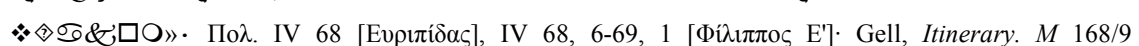

³Ξενοφ. *Ελλ.*, vii.2.12· Φαράκλας, *Φλειασία*. 8.

⁴Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*.

νατολικό άκρο της πεδιάδας της Φλειασίας και από εκεί στο Φλιούντα, με κατεύθυνση N/NA.¹ Ένα παρακλάδι αυτής κατευθυνόταν λίγο νότια από την Τιτάνη και προχωρούσε επίσης προς N/NA, παράλληλα με το άλλο σκέλος, ώσπου συναντούσε τον επόμενο δρόμο στα δυτικά του Φλιούντα.

Στη δυτική Φλειασία εντοπίστηκαν τα χνάρια παράλληλων αμαξήλατων οδών με κατεύθυνση προς την Αρκαδία, η χάραξη των οποίων δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, αλλά είναι πιθανόν να δίνει στοιχεία για την παλαιότερη επικοινωνία των περιοχών. Η χάραξη μίας αμαξήλατης οδού στην κοινότητα του Γαλατά του οικισμού Πλατάνι πρέπει να αποτελούσε τον κύριο οδικό άξονα, καθώς παρέχει τη δυνατότητα για απρόσκοπτη ταυτόχρονη αμφίδρομη κίνηση και τη διασταύρωση των αμαξών σε πολλές θέσεις.² Τα ίχνη μίας δεύτερης αμαξήλατης οδού με εντατική χρήση για μεγάλο διάστημα εντοπίστηκαν στην κοινότητα Αγίου Νικολάου του οικισμού Πλατάνι.³ Η ερμηνεία της διάνοιξης δύο οδών στην ίδια περιοχή πιθανόν να έγκειται στη δυνατότητα επιλογής, εάν δεν πρόκειται για διάφορες χρονολογικά διανοίξεις. Τα ίχνη τρίτης αμαξήλατης οδού εντοπίστηκαν στην κοινότητα Αγίου Νικολάου του οικισμού Πλατάνι και παρείχε μία εναλλακτική διαδρομή από τη δυτική Φλειασία προς την Αρκαδία.⁴ Τα ίχνη τέταρτης αμαξήλατης οδού εντοπίστηκαν επίσης στην κοινότητα Αγίου Νικολάου του οικισμού Πλατάνι.⁵ Στην κοινότητα Σκοτεινής εντοπίστηκαν αρματροχιές που εξασφάλιζαν την απευθείας επικοινωνία της δυτικής Φλειασίας με την Αλέα.⁶ Τέλος, μία οδός περνούσε ανάμεσα στη Σκοτεινή και το Ψάρι και οδηγούσε στο Φλιούντα από τα δυτικά. Στη συνέχεια κατευθυνό-

¹ Πασ. Ελλάδας Περιήγησις, ii.12.3: «». Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 114-117, υποσ. 6.

² Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 74-77, εικ. 22-23, 24, 25-26, 27, 125. Θουκ. v.58-59, 3· Ξεν. *Ελληνικά*, iv.2.13: «   ». Πολ. IV 68 [Ευριπίδας], IV 68, 6-69, 1 [Φίλιππος Ε']· Gell, *Itinerary*. M 168/9 (Αδιευκρίνιστη διαδρομή).

³ Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 78-79, εικ. 28-30, 125.

⁴ Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 80-83, εικ. 31, 125.

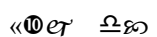

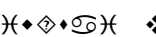

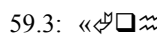

⁵ Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 84-85, εικ. 32-33.

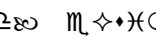

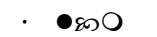
⁶ Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 86-87.

ταν νότια της πόλης, συνέχιζε μέσα από το Τρικάρανο και οδηγούσε προς τη Νεμέα και την Κλεωναία. Μέσω αυτής της οδού η Φλειασία επικοινωνούσε περαιτέρω με την αρχαία Κόρινθο και το Άργος.

Μία οδός ερχόταν μέσα από τη στενή πεδιάδα του Λεοντίου, ανάμεσα στην Κηλώσσα και το λόφο του Προφήτη Ηλία, κατόπιν στρεφόταν στα Α/ΒΑ, στους πρόποδες της Κηλώσσας, και οδηγούσε στο Φλιούντα. Μία άλλη ορεινή οδός κατευθυνόταν από το Λεόντιο προς τα νότια της Κηλώσσας, στη συνέχεια κατερχόταν στον κάμπο και κατέληγε στο Φλιούντα από νότια.

Τμήματα της οδού Φλιούς - Μυκήνες - Άργος, που αποτελούσε τον πιο σημαντικό και εύκολο δρόμο από βορρά προς νότο, σώζονται στην κοινότητα Νεμέας και Φιχτίου, αλλά δεν βρέθηκαν ίχνη αρματροχιών, καθώς πρέπει να ήταν χωμάτινος.¹ Κατά τον Πίκουλα η οδός Φλιούντα - Μυκηνών ήταν πιθανόν μία ευρύχωρη ατραπός για *ευζώνους* και *υποζύγια*, σύντομη εναλλακτική λύση για όποιον εγκατέλειπε τους αμαξήλατους άξονες. Η αμαξήλατη επικοινωνία του Φλιούντα με τη Αργολίδα εξασφαλιζόταν με την εκτροπή στην *ἐπί του Τρητοῦ*, διαμέσου Νεμέας.² Μία άλλη οδός ερχόταν από την Αργολίδα, περνούσε μέσα από τη στενή κοιλάδα του άνω ρου του ανατολικού κλάδου του

¹Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 64-67, εικ. 20, 21, 112. Η αρχή του βρίσκεται πιθανότατα στην Κηλώσσα: Ξεν. Ελλ. iv.7,7: «   »· Θουκ. v.58-59.3: « »· Ross, *Reisen*. 26-27· Rangabé, *Souvenirs*. 137· Frazer, *Pausanias*. III. 76· Meyer, "Phleious", 273· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. II. 97· HCT. IV. 81/2· Αντωνακάτου, *Αργολίδος Περιήγησις*. 17· Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλάδα Νεμέας, 1984-1985", 86-87· Wright et al., "Nemea Valley", 585-586· Gell, *Itinerary*. 171-172 (από Βελιναδοπόταμο;).

²Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.15.2: «   »· Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 283-285· Meyer, "Phleious", 273.

Ασωπού. Κοντά στο βουνό Στρογγυλό ενωνόταν με μία ορεινή οδό, που ερχόταν επίσης από την Αργολίδα, αλλά από δυτικότερα.

Από τη νότια Φλειασία υπάρχει τριπλή δυνατότητα πρόσβασης στην Αργολίδα με ατραπούς κατάλληλους μόνον για υποζύγια και ευζώνους. Η εξαιρετική σημασία τους και η πιθανότητα να μη διασώθηκαν κατάλοιπα αμαξήλατης οδού οδήγησαν στην άποψη ότι πρόκειται για κύριους αμαξητούς άξονες. Το πρώτο πέρασμα ήταν σύντομο και ομαλό και κατέληγε στο Λημικό, για όποιον εγκατέλειπε τον αμαξήλατο άξονα από τον Φλιούντα για το Άργος. Ο Πίκουλας το ταυτίζει με την $\Psi\Omega\text{H}\Omega\text{O}\ \alpha\text{B}\Omega\text{O}$ του Θουκυδίδη.¹ Το δεύτερο σύντομο και ομαλό πέρασμα του Μαλανδρενίου υπήρχε ανάμεσα στις νοτιοανατολικές υπώρειες του Μεγαλοβουνίου και του Στρογγυλού.² Αποτελούσε την κύρια νότια είσοδο της Φλειασίας και ταυτίζεται με τις $\Omega\text{O}\text{O}\ \text{O}\text{B}\text{H}\text{O}\text{O}\ \text{O}\text{O}\text{H}\text{O}\text{O}$ του Ξενοφώντα.³ Ακολουθώντας το Βελανδοπόταμο, ήταν η ομαλότερη κάθοδος στην κοιλάδα του Ινάχου για τη συνάντηση με τον αμαξήλατο άξονα Άργους-Λυρκείας-Ορνεών. Το τρίτο πέρασμα από το Γυμνό αποτελούσε μία σύντομη, αλλά δύσκολη και ανηφορική οδό, που κατέλειγε είτε ανατολικά των Ορνεών, είτε βόρεια από το Μαλαντρένι. Η οδός ταυτίστηκε με την $\text{O}\text{H}\text{H}\text{O}\ \text{O}\text{H}\text{M}\text{O}\text{O}$ του Θουκυδίδη.⁴

¹Θουκ. v.58.4.

²Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 68-69· Meyer, "Nemea", 2315· Meyer, "Phleious", 273. 47· *HCT*. IV. 81/2.

³Ξεν. *Ελλ.* iv.7.7· Geisau, "Kelossa", 150· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. II. 98-99, υποσ. 20. Λανθασμένα ο Andrewes την αποδίδει στο πέρασμα του Λεοντίου - Γυμνού. *HCT*. IV. 81.

⁴Θουκ. v.58.4. Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο*. 70-73, εικ. 119· Meyer, "Orneai", 1123· *HCT*. IV. 81-82· Hope Simpson - Dickinson, *Gazetteer*. 45: A 11· Pritchett, *Ancient Greek Topography*. III. 27-31.

ΣΙΚΥΩΝΙΑ

Ιστορικά δεδομένα της Σικυωνίας

Η Σικυωνία κατά τη διάρκεια των μυκηναϊκών χρόνων χωριζόταν σε δύο ή τρία βασίλεια και ήταν υποτελής στις Μυκήνες. Το ένα βασίλειο της προ-δωρικής Σικυωνίας είχε έδρα τη Σικυώνα και βασιλιά τον Άδραστο, που ανήκε στους Αθαμανίδες της Αργολίδας. Το άλλο βασίλειο είχε έδρα την Έφυρα και βασιλείς τους Σισυφίδες.¹ Ένα τμήμα των «Δωριέων» του Άργους με αρχηγό το γιο του Τήμενου Φάληκ κατέλαβε νύκτα τη Σικυώνα, όταν βασιλεύε ο Λακεστιάδης (πιθανόν στα μέσα του 11ου αι. π.Χ.), προσαρτώντας την πόλη στην Αργολίδα.² Το δωρικό στοιχείο που εισχώρησε αποτελούνταν από τρεις φυλές, τους Υλλείς, Δυμάνες και Πάμφυλους, ενώ το τέταρτο μη-δωρικό στοιχείο ήταν οι Αιγιαλείς (οι παράλιοι).³ Οι τελευταίοι αποκαλούνταν κορνηφόροι και κατωνακοφόροι, αποτελώντας μία ενδιάμεση τάξη μεταξύ ελευθέρων και δούλων. Τα ονόματα δηλώνουν ότι το ένα από αυτά αφορούσε σε μία τάξη ελαφρά οπλισμένων ακολούθων σε καιρό πολέμου και το άλλο μία τάξη γεωργών.⁴

¹Φαράκλας, *Σικυωνία*. 18.

²Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.6.7:
«   »· ό.π., ii. 7.1:

Φαράκλας, *Σικυωνία*. 21.

³Wade-Gery, "The Dorians", 536.

⁴Πολυδ. iii.83 και vii.68· Θεόπομπ., απόσπ. 12· Αθήν. vi.271d.

Όταν βασίλευε στο Άργος ο Φείδων, ανασυγκρότησε την κληρονομιά του Τήμενου, θέτοντας υπό την επιρροή του όλες τις πόλεις της ΒΔ Πελοποννήσου που είχαν εποικισθεί από το δωρικό Άργος.¹ Ωστόσο η τυραννική διοίκηση του Φείδωνα οδήγησε στην υποκίνηση εξέγερσης εναντίον του από μία μακρόβια και λαοφιλή σειρά τυράννων στη Σικυώνα, τους Ορθαγορίδες, προκειμένου να παύσει το δωρικό καθεστώς της πόλης.² Η εσωτερική πολιτική που εφάρμοσαν απέβλεπε στην ανύψωση του προ-δωρικού λαϊκού στοιχείου σε βάρος της δωρικής αριστοκρατίας.³

Η οικογένεια των Ορθαγοριδών προερχόταν από τη φυλή των Αιγιαλέων, η οποία διηύθυνε την εξέγερση εναντίον των Δωριέων, υποστήριξε την απελευθέρωση της πόλης από την αργεία επιρροή και διακυβέρνησε την πόλη για εκατό περίπου έτη.⁴ Η παλαιότερη επικρατούσα άποψη σχετικά με το διάστημα που άσκησαν εξουσία οι Ορθαγορίδες τοποθετούσε την αρχή τους από το 660 έως το 556 π.Χ. Σύμφωνα με άλλη άποψη η δυναστεία μπορεί να χρονολογηθεί μεταγενέστερα, από το 620/610 π.Χ. έως το 520/510 π.Χ., με διάρκεια ζωής περίπου 115 χρόνια.⁵

Η γενεαλογία των Ορθαγοριδών είχε παραδοθεί με πολλές παραλλαγές ήδη από την αρχαιότητα.⁶ Η ανακάλυψη ωστόσο ενός αποσπάσματος παπύρου που αναφέρεται σε μία

¹Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, viii.3.33 (C.358):
 «». Φαράκλας, *Σικυωνία*. 22.

Κατά τους Μεσσηνιακούς Πολέμους, μεταξύ 685 και 668 π.Χ., η Σικυώνα συνεργάστηκε με τους Αργείους. Πανσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, iv.10.6, 11.1-2, 14.1, 15.7.

²Ure, *Tyranny*. 179.

³Φαράκλας, *Σικυωνία*. 23.

⁴Αριστ. *Πολιτικά*, 1315b· Διόδ. Σικ., viii.24.

⁵Parker, "The Dates of the Orthagorids", 165-175.

⁶Skalet, *Ancient Sicyon*. 67, υποσ. 2(248): Ηροδ. vi.126 (Ανδρέας, Μύρων, Αριστόνυμος, Κλεισθένης)· Αριστοτ. *Πολιτικά*, 1315β και 1316α (Ορθαγόρας, ..., Μύρων, Κλεισθένης)· Πανσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.8.1 (Μύρων, Αριστόνυμος, Κλεισθένης)· Πλουτ. *Περί των υπό του θείου βραδέως τιμωρουμένων*, 7 (Ορθαγόρας, Μύρων, Κλεισθένης)· Νικολάου Δαμασκηνού, *απόσπ.* 61 (Μύρων - 7 έτη, Ισόδημος - 1 έτος, Κλεισθένης - 31 έτη).

αρχαία ιστορία της Σικυώνας οδήγησε στην αναθεώρηση των διαφόρων απόψεων για τον ιδρυτή της δυναστείας.¹ Σύμφωνα με αυτό ο Ορθαγόρας, γιος του Ανδρέα, ήταν ο πρώτος τύραννος, καταγόμενος από πατέρα κρεοπώλη ή μάγαιρα, ενώ και ο ίδιος ανετράφη ως κρεοπώλης.² Όταν η Σικυώνα πολέμησε επιτυχώς εναντίον της Πελλήνης και της Αιγείρας, αναδείχθηκε στη μάχη ως ήρωας ο Ορθαγόρας.³ Οι συμπολίτες του παραχώρησαν το αξίωμα του πολέμαρχου, αν και ήταν ταπεινής και μη δωρικής καταγωγής.⁴ Επομένως ήδη οι προ-Δωριείς περίοικοι είχαν εξισωθεί πολιτικά με τους Δωριείς και η τέταρτη φυλή των Αιγιαλέων, αποτελούμενη από προ-Δωριείς, πρέπει να συγκροτήθηκε, όταν δόθηκαν πολιτικά δικαιώματα στους περίοικους. Το γεγονός ότι αναφέρεται το αξίωμα του πολέμαρχου σημαίνει ότι είχε προηγηθεί η κατάλυση της βασιλείας. Ο Ορθαγόρας εκμεταλλεύτηκε την αίγλη του εθνικού ήρωα και την υλική δύναμη που απέκτησε ως πολέμαρχος για να καταλάβει την αρχή και να επιβάλει προσωπική εξουσία.

Διάδοχοί του ήταν οι Μύρων Ι, Αριστώνυμος, Μύρων ΙΙ, Ισόδημος, Κλεισθένης και Αισχύνης. Ο Μύρων Ι, αδελφός του Ορθαγόρα, νίκησε σε αρματοδρομία στην Ολυμπία κατά την 33η Ολυμπιάδα (648 π.Χ.) και αφιέρωσε δύο ορειχάλκινους Θαλάμους, σε έναν από τους οποίους υπήρχε επιγραφή που ανέφερε ότι ήταν ανάθημα του Μύρωνα και του λαού της Σικυώνας.⁵ Δεν είναι ωστόσο γνωστό αν είχε ήδη διαδεχτεί τον αδελφό του στην εξουσία ή αν αυτό συνέβη μετά τη νίκη του στην αρματοδρομία. Για τον Αριστώνυμο παραδίδεται ότι ήταν γιός του Μύρωνα Ι και πατέρας του Κλεισθένη, αλλά δεν είναι γνωστό αν κατέλαβε την εξουσία.⁶ Για τον Ισόδημο αναφέρεται ότι ήταν αδελφός του Μύρωνα ΙΙ και του Κλεισθένη.⁷ Ο Μύρων ΙΙ κυβέρνησε για επτά έτη και φονεύθηκε από

¹Grenfell - Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*, XI, αρ. 1365.

²Λιβανίου, *Λόγοι κατά Σενήρου (Orat. e. Severum)*, iii.251: ο Ορθαγόρας ήταν μάγαιρας· Διοδ. Σικ., *Exc. Vat.*, viii.24: ο Ανδρέας ήταν μάγαιρας.

³Για την Πελλήνη: Αιλιανού *Ποικίλ. Ιστορ.*, vi.1. Grenfell - Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*, XI, αρ. 1365. Για την Αιγείρα: Πaus. *Ελλάδος Περιήγησις*, vii.26.2· Στέφ. Βυζ., λ.

⁴Φαράκλας, *Σικωνία*. 22-23.

⁵Πaus. *Ελλάδος Περιήγησις*, vi.19.2. Είναι πιθανόν οι θάλαμοι να βρίσκονταν σε ένα κτήριο παλαιότερο, αλλά στην ίδια θέση με τα θεμέλια του κτηρίου, που έχει ταυτιστεί με το Θησαυρό των Σικωνίων, χρονολογείται στο α' μισό του 5ου αι. π.Χ. και βρίσκεται βόρεια της ιεράς άλτης στην Ολυμπία.

⁶Ηροδ. vi.126· Πaus. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.8.1.

⁷Νικολ. Δαμασκ., *απόσπ.* 61.

τον αδελφό του Ισόδημο, ο οποίος εκδιώχθηκε μαζί με τον Κλεισθένη. Ο τελευταίος εκτόπισε τον αδελφό του και κυβέρνησε για τριάντα ένα έτη. Ο Κλεισθένης πολέμησε στον Πρώτο Ιερό Πόλεμο το ±590 π.Χ. ως αρχηγός των Αμφικτυόνων. Μετά την επιτυχή έκβαση του πολέμου υπέρ των Δελφών, καταστράφηκε η αντίπαλη πόλη Κρίσα και οι κάτοικοι σφαγιάστηκαν. Ο Κλεισθένης αποκόμισε το 1/3 της λείας και απέκτησε επιρροή στους Δελφούς, όπου έκτισε ένα κυκλικό οικοδόμημα, γνωστό ως Θόλο.¹ Πρόκειται για πώρινο περίπτερο δωρικό οικοδόμημα που χρονολογείται το ±580 π.Χ. Επίσης αναδιοργάνωσε τους Πυθικούς αγώνες, οι οποίοι διεξάγονταν έκτοτε κάθε τέσσερα έτη.² Ο Κλεισθένης υπήρξε ο κύριος οργανωτής του θεσμού, εισάγοντας τους γυμνικούς αγώνες και αρματοδρομίες προς τιμή του Απόλλωνος, κατά το πρότυπο των αγώνων στην Ολυμπία.³ Κατά τον πρώτο εορτασμό των αναμορφωμένων Δελφικών Πυθίων το ±582 π.Χ., ο Κλεισθένης νίκησε σε αρματοδρομία.⁴ Από τα λάφυρα του πολέμου εναντίον της Κρίσας αφιέρωσε στη Σικυώνα μία στοά και εισήγαγε Πυθικούς αγώνες, κατά το πρότυπο των Δελφών, προς τιμήν του Απόλλωνος.⁵

Προς το τέλος της διακυβέρνησής του ο Κλεισθένης ολοκλήρωσε στους Δελφούς την κατασκευή ενός πώρινου οικοδομήματος, γνωστού ως Μονόπτερου (πρό του 565 π.Χ.).⁶ Τα λείψανα του κτηρίου διατηρούνται κάτω από το Θησαυρό των Σικυωνίων, δίπλα στα θεμέλια της Θόλου. Οι διαστάσεις του είναι 5.47x4.18μ. και δεν φέρει σηκό, παρά μόνο κιονοστοιχία πτερών (14 κίονες). Εντοπίστηκαν δώδεκα γλυπτές μετόπες αρχαϊκού ρυθμού από τις αρχικά δεκαοχτώ κατασκευασμένες από ωχρό παρόλιθο, καθεμία με διαστάσεις 0.95x0.90μ. Τα θέματα των διατηρημένων μετοπών είναι: ο Ορφεύς και ο Λυγκεύς στην Αργώ, οι Διόσκουροι Κάστωρ και Πολυδεύκης, ο Φρίξος με τον Κριό, το

¹De la Coste-Messalière, *Delphes*. 50-54· Καρούζος, *Δελφοί*. 45· Parker, “Foreign and Domestic Policy”. 414, υποσ. 63.

²Φαράκλας, *Σικυωνία*. 23.

³Bury, *Nemean Odes*. Παράρτημα D, 249· Skalet, *Ancient Sicyon*. 69-70.

⁴Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, x.7.6.

⁵Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.9.6· Πινδ. *Νέμ.*, ix.2 και Σχόλ. Πινδ. *Νεμ.* ix.20.25· x.49.76.

⁶Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, x.11.1· Πλουτ. *Συμπ. Προβ.*, v.2.675b· Homolle, *Fouilles des Delphes*. 36-38· Καρούζος, *Δελφοί*. 46· Bommelear *Delphes*. 120-123· Parker, “Foreign and Domestic Policy”. 414-416, 419-420· Lolos. *Sikyonia*. 50-51.

Οι Αργείοι τιμούσαν το βασιλιά των Αιγιαλέων Άδραστο, λόγω της παλιάς συμμαχίας Άργους και Σικυώνας κατά των Θηβών. Στην αγορά της Σικυώνας υπήρχε ηρώο του Αδράστου και ο Κλεισθένης, προκειμένου να απαλλαγεί από την λατρεία του, έφερε στη Σικυώνα τα οστά του Μελανίππου, εχθρού του Αδράστου, όρισε ένα ιερό γι' αυτόν στο πρυτανείο και έθαψε τα οστά του σε αυτό, ως το ασφαλέστερο μέρος. Κατήγγησε τις θυσίες και τις εορτές που γίνονταν προς τιμήν του Αδράστου και τις απέδωσε στο Μελάνιππο. Επιπλέον απέδωσε στο Διώνυσο τους τραγικούς χορούς και στο Μελάνιππο τις υπόλοιπες ιεροτελεστίες. Με τις μεταρρυθμίσεις που επέφερε η εξουσία του τυράννου εδραιώθηκε στο δημοκρατικό στοιχείο του πληθυσμού, καθώς οι εορτασμοί και οι λατρείες που είχαν καθολικό και λαϊκό χαρακτήρα, αντικατέστησαν όσους τελούνταν για την αριστοκρατική λατρεία.¹ Οι διαγωνισμοί των ραψωδών απαγορεύτηκαν στη Σικυώνα, γιατί στα Ομηρικά έπη αναφερόταν κυρίως το Άργος και οι Αργείοι. Σύμφωνα με νεότερους μελετητές η απαγόρευση εφαρμόστηκε στη χαμένη Θηβαΐδα και τους Επιγόνους, όπου κύριος ήρωας ήταν ο Άδραστος. Ο Κλεισθένης μετονόμασε επίσης τα φύλα: τα δωρικά Υλλείς, Παμφύλους και Δυμάνες σε Υάται, Ονεάται και Χοιρέαται και το μηδωρικό των Αιγιαλέων σε Αρχέλαους. Σύμφωνα με νεότερη έρευνα τα τρία νέα ονόματα των δωρικών φύλων δεν προέρχονταν από τη ρίζα των αντίστοιχων ονομάτων ζώων, αλλά από τις λέξεις που σημαίνουν προέλευση από τόπο.² Τα ονόματα αυτά διατηρήθηκαν για εξήντα έτη μετά το θάνατο του Κλεισθένη, οπότε αποκαταστάθηκαν τα παλαιά ονόματα και των τεσσάρων φυλών. Είναι πιθανόν ο Κλεισθένης και οι προκάτοχοί του να απάλλαξαν τους δουλοπάροικους από την υποτέλεια και τη στρατιωτική υποταγή στα

¹Skalet, *Ancient Sicyon*. 71-72.

²Bicknell, "Racial Policy", 193-201 · Parker, "Foreign and Domestic Policy", 404-424.

δωρικά φύλα, ενισχύοντας τη μη-δωρική φυλή, που υποστήριζε τους τυράννους, έχοντας την επικυριαρχία της πόλης.

Από τις γραπτές πηγές παραδίδεται ότι ο Κλεισθένης δεν είχε άρρενα διάδοχο και έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στο γάμο της κόρης του Αγαρίστης.¹ Μετά τη νίκη του στην αρματοδρομία του 576 ή 572 π.Χ. στην Ολυμπία, διακήρυξε ότι όσοι επιθυμούσαν να παντρευτούν την κόρη του, έπρεπε να συγκεντρωθούν στη Σικυώνα μέσα σε εξήντα ημέρες, όπου θα φιλοξενούνταν στην αυλή του για ένα έτος, οπότε και θα αποφάσιζε για τον άνδρα της Αγαρίστης. Ανάμεσά τους διακρίθηκαν ο Φιλαΐδης Ιπποκλείδης και ο Αλκμεωνίδης Μεγακλής, προερχόμενοι από την Αθήνα, αλλά τελικά επιλέχθηκε ο τελευταίος, καθώς ο Ιπποκλείδης υπερέβη τα όρια της ευπρέπειας επιδεικνύοντας τις χορευτικές του ικανότητες. Η μεγάλη προσέλευση μνηστήρων από διάφορα μέρη της Ελλάδας αποδεικνύει ότι οι δεσμοί γάμου με τη Σικυώνα είχαν μεγάλη πολιτική σημασία. Ο Κλεισθένης διατηρούσε επίσης φιλικές σχέσεις με τους Κυψελίδες της Κορίνθου κατά τη διάρκεια του πολέμου εναντίον του Άργους.² Αναφέρεται δε ότι ο Ισόδημος έζησε στην αυλή του Κορίνθιου τυράννου.³

Κατά τη διάρκεια της τυραννίας του Κλεισθένη, οι Κλεωνές έγιναν υποτελείς της Σικυώνας, αλλά πριν το θάνατό του τυράννου (το 569 ή 565 π.Χ.) και με τη βοήθεια του Άργους απαλλάχθηκαν από την εξουσία της Σικυώνας.⁴ Προκειμένου να εορτάσουν την απελευθέρωσή τους οι Κλεωνές επανίδρυσαν το 573 π.Χ. με την υποστήριξη του Άργους τα Νέμεα, τα οποία έως τότε τελούνταν προς τιμή του Ηρακλή, ενώ πλέον θεσπίστηκαν προς τιμήν του Αδράστου. Είναι πιθανόν να νικήθηκαν την ίδια εποχή από τους κατοίκους των Ορνεών, ενώ ο Πausanίας και ο Πλούταρχος είδαν στους Δελφούς ανάθημα σε ανάμνηση του γεγονότος.⁵ Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη ότι επειδή ανάμεσα στη Σι-

¹Ηροδ. vi.126-130· Αθήν., vi.273b-c, xii.541b, xiv.628c-d· Αίλιαν. *Ποικίλ. Ιστορ.*, xii.24· Διόδ. Σικ., vii.19.

²Ηροδ. vi.128.

³Νικολ. Δαμασκ., απόσπ. 61.

⁴Πλουτ.

Πλουτ. *Ελλάδος Περιήγησις*, x.18.5· Πλουτ.

Πλουτ. *Ελλάδος Περιήγησις*, x.18.5· Πλουτ.

περιλαμβάνεται και η πεδιάδα του Καισαρίου και τα τμήματα δυτικά της.¹ Στα νότια της Σικυωνίας, η Θυαμία αποτελούσε το κοινό όριο ανάμεσα στις πόλεις της Σικυόνας και του Φλιούντα.²

Η κατοίκηση στη Σικυωνία

Στην αρχαία "Ασωπεία" που εκτείνεται στην πεδιάδα δυτικά του Ασωπού και μεταξύ του λόφου του χωριού Βασιλικού και του λιμανιού του Κιάτου, αναπτύχθηκε η **Σικυών**, τουλάχιστον από τον πρώιμο 7ο αι. π.Χ., και διατηρήθηκε σε αυτή τη θέση έως το ±303 π.Χ., οπότε καταστράφηκε από το Δημήτριο Πολιορκητή.³ Ωστόσο τμήματα αγγείων της γεωμετρικής εποχής, που εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Σικυόνας, πιστοποιούν την ύπαρξή της και σε αυτή τη χρονική περίοδο.⁴ Τα απομεινάρια κτηρίων που έχουν βρεθεί φαίνεται να παραπέμπουν στην «». Παράλληλα κάποιες κώμες πρέπει να αναπτύχθηκαν ως δορυφόροι γύρω από την πόλη, όπως στο χωριό **Μούλκι**, ευρισκόμενο στους πρόποδες του χωριού Βασιλικού και στη ΝΔ άκρη της σικυωνίας πεδιάδας, όπου εντοπίστηκαν ίχνη πιθανού οικισμού, πιθανόν της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής. (**Χάρτες 12-13**). Άλλες κώμες πρέπει να δημιουργήθηκαν στο επίνειο της πόλης, στο χωριό **Βασιλικό** και στο μικρό ύψωμα στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας.⁵ Η ταύτιση της θέσης της ακρόπολης της αρχαϊκής και κλασικής πόλης έχει προκαλέσει έντονη συζήτηση. Σύμφωνα με μία άποψη η ακρόπολη βρισκόταν στο λόφο της Τσάγκριζας, δυτικά του Ελισσώνα, όπου πιστεύεται ότι υπήρχε πι-

¹Lolos, *Sikyonia*. 44-45. Στην περίπτωση που θεωρηθεί η πεδιάδα του Καισαρίου ως τμήμα της Σικυωνίας, η συνολική έκταση του κράτους πρέπει να ήταν 360τ.χλμ. Ο Φαράκλας (*Σικυωνία*. 3) σημειώνει ότι όταν στα όρια της Σικυωνίας περιλαμβανόταν και η Δονούσσα, η συνολική έκταση του κράτους πρέπει να ήταν 315τ.χλμ., ενώ χωρίς αυτή την προσάρτηση έφθανε τα 270τ.χλμ.

²Lolos, *Sikyonia*. 14, 37-38.

³Sakellariou, *Polis-State*. 405.

⁴Σκιάς, "Σικυώνος τοπογραφικά", 45-49· Χαριτωνίδης, "Σικυών", 124.

⁵Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, ii.7.1. Φαράκλας, *Σικυωνία*. 38.

θανόν και οχυρωμένος ή φυσικά οχυρός οικισμός της αρχαϊκής εποχής.¹ Κατά άλλη άποψη ήταν ο μικρός λόφος στο νοτιοανατολικό άκρο της πεδιάδας, αλλά η απουσία οχύρωσης στη θέση και η εύκολη πρόσβαση σε αυτή από τα δυτικά αποδυναμώνουν την ταύτιση.² Ωστόσο σύμφωνα με τον Πausανία ο Δημήτριος μετέφερε την πόλη στη θέση της παλαιότερης ακρόπολης της Σικυώνας, οδηγώντας στην ταύτιση της με την περιοχή του χωριού Βασιλικού, όπου αναπτύχθηκε η πόλη των ελληνοιστικών χρόνων.³ Στην αγορά της πόλης της Σικυώνας ο Κλεισθένης έκτισε μία στοά από τα λάφυρα του πολέμου κατά της Κίρρας.⁴ Το επίνειο της Σικυώνας έχει εντοπιστεί πλησίον του ανατολικού άκρου της σύγχρονης πόλης Κιάτου, στη θέση "Μαγούλα". Λόγω της υποχώρησης της θάλασσας, η θέση βρίσκεται πλέον σε απόσταση 150μ. νότια από τη σημερινή παράκτια γραμμή.⁵

Στα βορειοδυτικά της Σικυώνας εντοπίστηκαν διάφορες θέσεις της αρχαϊκής εποχής, ως αποτέλεσμα επιφανειακής έρευνας. Στα **Καλύβια Βαλτσέικα**, δυτικά του ρέματος Κυρίλλου, εντοπίστηκαν ίχνη αραιοκατοικημένου οικισμού, πιθανόν και της αρχαϊκής εποχής.⁶ (**Χάρτης 13**). Στη θέση **Κουρκούλα**, δυτικά του ποταμού Σελιάνδρου, βρέθηκε

¹Φαράκλας, *Σικωνία*. 10, 36-37 και Επίμ. II. 2.

²Griffin, *Sikyon*. 23.

³Πaus. *Ελλάδος* *Περιήγησις*, ii.7.1:
 «♦✓○ ☉ ◊□✘ ✘✠✠✠✠✠✠✠✠✠ ✠○ ◊↓ □μ☉◊← □☉✠✠○ ☉☉•♦◊✠□
 □ ετ☉✠✠✠✠✠✠✠✠✠ ☉ ☉☉◊✠✠✠☉□◊ ◊★ □☉✠✠✠ □□◊☉ ☉ετ□□□☉✠✠✠
 □□□•→ετ✠•μ ◊✓○ ○✠☉ □☉✠✠✠» Lolos, *Sikyonia*. 73-74.

⁴Πaus. *Ελλάδος* *Περιήγησις*, ii.9.6:
 «☉☉☉ ετ☉✠ ✠♦◊☉ ετ☉✠□◊•☉○☉ ετ✠✠✠✠✠✠✠✠✠ ☉□☉ ◊□✘
 □✠ετ□☉□•☉☉☉□□☉ ☉ετ□☉☉•☉•μ ☉☉ ☉☉☉ ✠☉☉☉☉☉☉☉☉ ☉☉☉
 ✠•☉☉○☉☉☉ ☉☉♦✓○ ◊☉☉ □□☉☉ ☉☉□□☉ □☉✠✠•□○ •♦•□□✠✠•☉☉
 □ ☉☉☉✠ετ♦☉☉☉» Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 105-106, υποσ. 7. Ο Πρώτος Ιερός Πόλεμος που διεξήγαγε ο Κλεισθένης με τους Αμφικτύονες και τελείωσε με την καταστροφή της Κίρρας ή Κρίσας, του επινείου των Δελφών, χρονολογείται στις αρχές του βου αι. π.Χ.

⁵Lolos, *Sikyonia*. 80-82.

⁶Φαράκλας, *Σικωνία*. 11 και Επίμ. II. 6.

αρχαίας Τιτάνης.¹ (**Χάρτες 12-13**). Σύμφωνα με άλλη άποψη η Τιτάνη ήταν μάλλον ιερός τόπος της Σικυωνίας, περιβαλλόμενος από ένα μικρό οικισμό.²

Στα νότια και νοτιοανατολικά της Σικυωνίας εντοπίστηκαν θέσεις της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής. Η **Θυαμία**, που αποτελούσε το όριο μεταξύ Σικυώνας και Φλιούντα, ταυτίστηκε με την **Ευαγγελίστρια Στιμάγκας (Χάρτες 12-13)**. Κατά μία άποψη στη θέση υπήρχε οχυρωμένος οικισμός κατά τη γεωμετρική και την αρχαϊκή εποχή και οχυρωμένος οικισμός της αρχαϊκής εποχής στη θέση του χωριού Στιμάγκα.³ Σύμφωνα με νεότερη άποψη η **Θυαμία** ταυτίζεται με την υψηλότερη κορυφή του όρους Τρικάρανου, όπου υπήρχε *χωρίον* με τείχος της κλασικής εποχής.⁴ Στη θέση **Λιθαράκια**, στην περιοχή του χωριού Κρήνες (Ιμπραήμπεη), ανατολικά του Ασωπού ποταμού, εντοπίστηκε οχυρωμένος ή φυσικά οχυρός οικισμός της γεωμετρικής εποχής.⁵ Το πρηνές του λόφου υψώνεται απότομα στη δυτική και ανατολική πλευρά, δημιουργώντας φυσικό οχυρό, ενώ μόνο μία από τις πλευρές είναι ομαλή και βατή.

Νεκροταφεία και μεμονωμένες ταφές στη Σικυωνία

Από την περιοχή της Σικυωνίας δεν γνωρίζουμε πολλά στοιχεία για τα ταφικά έθιμα. Μόνο από τυχαία ευρήματα φθάνουν έως τις μέρες μας κάποια στοιχεία για διασκορπισμένες ταφές και τις συνθήκες της εξεταζόμενης περιόδου. Για παράδειγμα από την

¹Φαράκλας, *Σικυωνία*. 13 και Επίμετρο II, 15· Sakellariou, "Εφύρη", 164-168· Meyer, *Wanderungen*. 11-16· Roux, *Pausanias*. 158.

²Lolos, *Sikyonia*. 97-98, 221. Ο Λώλος στηρίζει την άποψή του στην αναφορά του Παιουσία στην Τιτάνη ως «♦◻□◇□○».

³Φαράκλας, *Σικυωνία*. 10 και Επίμετρο II, 4.

⁴Lolos, *Sikyonia*. 37, 101. Ξενοφ. *Ελληνικά*, vii.2.20: «♦◻□◇□○ ♯◎□ ◉□✱ ◆□☆□ ρ□□✕□ •☆○ □♣ ♠✕ετ◆◻○✕□✕ ◆ℓ✕◆◻◆✕○»

⁵Φαράκλας, *Σικυωνία*. 10 και Επίμετρο II. 3· Κρυστάλλη, "Κρήνες", 164· Leekley - Noyes, *Archaeological Excavations*. 80-81.

πρωτογεωμετρική εποχή προέρχεται κεραμική από μία ταφική συστάδα στη θέση **Βέλο**, ανατολικά του Ασωπού ποταμού, στην περιοχή της Σικυώνας.¹ (**Χάρτης 12**).

Στην πεδιάδα της Σικυώνας, βόρεια του σύγχρονου χωριού Βασιλικού και στη θέση «Χτίρι», εντοπίστηκε σε συστηματική ανασκαφή των ετών 1976-1979 τμήμα του νεκροταφείου της αρχαϊκής και κλασικής Σικυώνας (**Χάρτης 13**). Οι πρωιμότεροι τάφοι ανήκουν στο α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. και περιείχαν κυρίως αγγεία με πλούσια διακόσμηση.² Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στους τάφους αυτούς συνηθίζονταν οι πυξίδες και οι κορινθιακοί γαμικοί λέβητες, οι λήκυθοι, οι οινοχοΰσκες, οι σκύφοι και οι κοτύλες.³ Ωστόσο δεν έχουν παραδοθεί στοιχεία για τον τύπο ταφής, για τον προσανατολισμό των τάφων και για την τοποθέτηση του σκελετού στο ταφικό όρυγμα. Σε μία περίπτωση παρατηρείται η ύπαρξη ειδωλίου ισταμένης γυναικείας μορφής, προάγγελος του ταφικού εθίμου της κλασικής εποχής στην περιοχή, όπου τα ειδώλια γυναικείων θεοτήτων συνηθίζονταν ως κτερίσματα στις ταφές, σε αντίθεση με τους σύγχρονους τάφους της αρχαίας Κορίνθου στο Βόρειο Νεκροταφείο, όπου κυριαρχούσαν τα αγγεία.⁴

Από την υπόλοιπη περιοχή της Σικυωνίας κατά την αρχαϊκή εποχή προέρχονται στοιχεία για τάφους στη θέση **Καλύβια Βαλτσέικα**, δυτικά του ρέματος του Κυρίλλου,

¹Dunbabin, "History of Corinth", 60· Weinberg, "Pottery", 6-8, αρ. 6-19· Shear, "Roman Chamber Tombs", 426, εικ. 3.

²Τα συμπεράσματα της ανασκαφής δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί. Κατά τη διάρκεια εργασιών επανέκθεσης στο Μουσείο Αρχαίας Σικυώνας κατά τα έτη 2000-2002, υπό την επίβλεψη της επιτίμου διευθύντριας του ΥΠΠΟ κας Ελ. Σπαθάρη, απασχολήθηκαν ως συμβασιούχοι αρχαιολόγοι η υπογράφουσα και οι Β. Παπαθανασίου και Β. Τασίνος. Στα πλαίσια αυτών των εργασιών απέληξαν σε ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τα κτερίσματα των τάφων.

³Τάφος 38 (575-550 π.Χ.): Λήκυθος, δύο τριφυλλόστομες οινοχόες, τρεις πυξίδες (ή γαμικούς λέβητες) και ένας σκύφος. - Τάφος XIII (μέσα βου αι. π.Χ.): Τέσσερις λήκυθοι, δύο πυξίδες, δύο σκύφοι και δύο μικκύλοι σκυφίσκοι, ένα μικκύλο αγγείο και ένα ειδώλιο ισταμένης γυναικείας μορφής. - Τάφος 65 (μέσα βου αι. π.Χ.): Πέντε πυξίδες, μία οινοχοΰσκη, μία κοτυλίσκη και μία λήκυθος.

⁴Όπως παρατηρείται στο επόμενο κεφάλαιο για τις λατρείες στη Σικυωνία, σε δύο σπήλαια που ανασκάφηκαν στην ευρύτερη περιοχή παρατηρείται η έντονη παρουσία ειδωλίων γυναικείων μορφών (πιθανόν θεοτήτων), αλλά και γενικότερα ειδωλίων ανδρικών και γυναικείων μορφών, σε ίδιο ποσοστό με τα αγγεία, ως αναθήματα λατρείας. Οι τύποι ειδωλίων είναι ίδιοι ή παρόμοιοι και σύγχρονοι με τους τύπους ειδωλίων που εντοπίζονται στους κλασικούς τάφους της Σικυώνας.

όπου βρέθηκαν πώρινες ταφικές πλάκες.¹ Στην περιοχή μεταξύ των θέσεων **Μπαρίτσα και Κουρκούλα**, δυτικά του ποταμού Σελιάνδρου, είναι πιθανόν να υπήρχε νεκροταφείο της αρχαϊκής εποχής, όπως και στα νοτιοδυτικά της **Γαϊδουρορράχης**.² Μία από τις παραπάνω θέσεις πρέπει να είναι αυτή που αναφέρει ο Meyer βόρεια από το χωριό Λαλιώτη.³ Στην περιοχή του Θροφαρίου και στις θέσεις **Προφήτης Ηλίας** και **Άγιοι Ταξιάρχες** εντοπίστηκαν νεκροταφεία πιθανόν της αρχαϊκής εποχής.⁴ Τέλος, στο **Καστράκι (Μάζι)**, νότια της Τιτάνης, υπάρχει νεκροταφείο, πιθανόν της αρχαϊκής εποχής.⁵ Ωστόσο δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν συμπεράσματα από αυτά τα ταφικά στοιχεία, συγκρίνοντάς τα με όσα διαθέτουμε από την περιοχή της Κορινθίας, καθώς η ένδεια των δεδομένων δεν αφήνει περιθώρια για περαιτέρω παρατηρήσεις.

Ιερά και χώροι λατρείας στη Σικωνία

Η αρχαϊκή Σικωνία απλωνόταν βόρεια του χωριού Βασιλικού, στον κάμπο όπου αναπτύχθηκαν συστηματικές καλλιέργειες από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, αποτρέποντας την ανασκαφική έρευνα. Είναι ωστόσο πιθανόν κάποιοι από τους πρώιμους λατρευτικούς χώρους της πόλης να βρίσκονταν στη θέση, όπου μεταφέρθηκε η πόλη από τον Δημήτριο Πολιορκητή.

Το βόρειο τμήμα του λόφου του Βασιλικού, όπου αργότερα αναπτύχθηκε η αγορά της ελληνιστικής πόλης, ίσως φιλοξένησε την αρχαϊκή ακρόπολη, όπου είναι αναμενόμενο να αναγέρθηκαν ναϊκά οικοδομήματα. Σε αυτό συνηγορούν και αποσπασματικά ανασκαφικά ευρήματα από το χώρο που ανήκουν στην πρωιμότερη περίοδο χρήσης του χώρου. Νότια του ρωμαϊκού οικοδομήματος που ταυτίστηκε με «Θέρμες» βρέθηκαν τα

¹Φαράκλας, *Σικωνία*. 11 και Επίμ. Π. 6.

²Φαράκλας, *Σικωνία*. 11 και Επίμ. Π. 7 και 9-10.

³Meyer, *Wanderungen*. 7.

⁴Φαράκλας, *Σικωνία*. 12 και Επίμ. Π. 12.

⁵Φαράκλας, *Σικωνία*. 13 και Επίμ. Π, 17· Χαριτωνίδης, “Καστράκι”. 125.

μία τοποθεσία, όμως, που μεταγενέστερα ονομάστηκε Φόβος, τρόμαξαν και αναχώρησαν για την Κρήτη, κοντά στον Καρμάνορα, ενώ οι κάτοικοι της Αιγιάλειας ασθένησαν από κάποια νόσο. Προκειμένου να επιστρέψει ο Απόλλων στην πόλη, οι Σικυώνιοι παρακινήθηκαν από τους μάντεις να εξιλεώσουν τα θεϊκά αδέρφια και έστειλαν ως ικέτες εφτά αγόρια και εφτά παρθένες στο Σύθα ποταμό. Οι θεοί πείσθηκαν και ήρθαν στην ακρόπολη της αρχικής πόλης, αφού πρώτα έφθασαν στον τόπο, όπου αργότερα κατασκευάστηκε ο ιερός περίβολος της Πειθούς.¹ Ο ναός του Απόλλωνος που βρισκόταν επίσης στην αγορά σχετιζόταν με το ιερό της Πειθούς, καθώς σύμφωνα με την παράδοση κατά τη γιορτή του Απόλλωνος μετέφεραν από το ναό του τα αγάλματα των θεών (Απόλλωνος και Αρτέμιδος;) στο ιερό της θεότητας και μετά το τέλος της γιορτής τα επανέφεραν. Ο ναός που βρέθηκε στην αγορά της ελληνιστικής Σικυώνας ταυτίστηκε αρχικά με το ναό της Λιμναίας Αρτέμιδος, αλλά σύμφωνα με νεότερες μελέτες ίσως πρόκειται για το ναό του Απόλλωνος. Γι'αυτόν παραδίδεται ότι κτίστηκε από τον Προίτο, βασιλιά της Τίρυνθας, γιατί σε αυτό το μέρος θεραπεύτηκαν οι κόρες του από μανία.²

Το ιερό του Ηρακλή που υπήρχε στην ελληνιστική πόλη μάλλον αντικατέστησε παλαιότερο ιερό του ήρωα στην πεδιάδα, καθώς φιλοξενούσε αρχαίο ξόανο, έργο του φιλιάσιου Λαφάουζ.³ Κοντά στην Ιερά Πύλη αναφέρεται ο ναός της Αθηνάς με βωμό και το

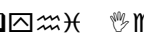

Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 100-101, υποσ. 1· Πλουτ. *Ελληνικών κεφαλαίων καταγραφαι*, 12.

¹Κατά τον Φαράκλα το ιερό της Πειθούς, στο οποίο αναφέρεται ο Πausανίας, είχε αντικαταστήσει το όμοιο του στην παλαιότερη ακρόπολη, που πιστεύει πως βρισκόταν στο λόφο της Τσάγκριζας. Ο λόφος της Τσάγκριζας βρίσκεται δυτικά της Σικυώνας και του Ελισσώνα ποταμού. Πρβλ.: Φαράκλας, *Σικωνία*. 10, 39 και 58, υποσ. 20.

²Απολλόδ. ii.2.1.

³Πaus. *Ελλάδος* *Περιήγησις*,

ii.10.1: «

Σικυωνία και ίδρυσε το Ασκληπιείο στην Τιτάνη. Στην Τιτάνη πρέπει να υπήρχε αρχαιότατη λατρεία, ίσως του τοπικού θεού Τιτάνα ή τοπικών θεραπευτών θεών και στη συνέχεια του Ασκληπιού.

Νότια του Κρυονερίου, στον ορεινό όγκο της Βέσεζας, εντοπίστηκε το 1993 το Σπήλαιο της Λεχόβης.¹ Είχε δεχτεί αλλεπάλληλες λαθρανασκαφικές επεμβάσεις, ενώ τμήμα της οροφής του είχε καταρρεύσει, πιθανόν ήδη από την αρχαιότητα, μετατρέποντάς το σε σπηλαιοβάραθρο. Τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η λατρεία στο σπήλαιο ίσως ξεκίνησε κατά το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ και συνεχίστηκε αδιάλειπτα έως και τους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους. Ωστόσο πριν την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας δεν μπορούν να αναφερθούν περισσότερα στοιχεία με επαρκή ασφάλεια.

Στις δυτικές παρυφές της Σικυωνίας εντοπίστηκε το σημαντικό λατρευτικό Σπήλαιο των Πισών, που ίσως αποτέλεσε τμήμα της επικράτειάς της κατά τον 7^ο αι. π.Χ. Σύμφωνα με την παράδοση η περιοχή υποτάχθηκε για μικρό χρονικό διάστημα στη Σικυωνία.² Η λατρεία στο σπήλαιο εκτείνεται από τα μέσα του 7^{ου} αι. έως και τον 2^ο αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τη μελέτη των ειδωλίων και των αγγείων.³ Ιδιαίτερα γνωστοί

111-113, υποσ. 1.

¹Το σπήλαιο ανασκάπτεται υπό την εποπτεία της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας - Σπηλαιολογίας και οφείλω τα στοιχεία στις παρατηρήσεις των ανασκαφών.

²Παυσ. *Ελλάδος Περιήγησις*, vii.26.13.

³Στα ειδώλια των μέσων του 7^{ου} αι. π.Χ. έως και τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. κυριαρχούν οι γυναικείες μορφές, ιστάμενες ή καθήμενες, ενώ συλλέχθηκαν συγκριτικά λίγα ειδώλια ανδρικών μορφών του ύστερου 7^{ου} αι. π.Χ. ή του πρώιμου 6^{ου} αι. π.Χ. Στα αγγεία του 6^{ου} αι. π.Χ. συνηθίζονταν οι πυξίδες, οι κρατηρίσκοι, οι μικκύλοι δίνιοι, οι αμφορίσκοι, οι τριφυλλόστομες οινοχοΰσκες, οι μόνωτες και άωτες φιάλες και τα

ξεκινούσε από το λιμάνι, επομένως τουλάχιστον στην έναρξή της ήταν παραλιακή. Στη συνέχεια έτεμνε τον Ελισσώνα ποταμό και ακολουθούσε την παράκτια γραμμή προς τα δυτικά, αλλά ίσως νοτιότερα της σημερινής, καθώς η θάλασσα έχει υποχωρήσει.¹ Φθάνοντας στο Σύθα ποταμό η οδός συνέχιζε περαιτέρω δυτικά έως το σημείο που θεωρείται ότι βρισκόταν το επίνειο της Πελλήνης, οι Αριστοναύται, πιθανόν μεταξύ Καμαρίου και Ξυλοκάστρου.² Η οδός πρέπει στη συνέχεια να στρεφόταν προς τα νότια, κατευθυνόμενη προς την Πελλήνη.

Η αναμενόμενη ανασκαφική δραστηριότητα κατά μήκος της παράκτιας οδού Κορίνθου - Πατρών, προκειμένου να κατασκευαστεί η νέα σιδηρογραμμική γραμμή ταχείας μεταφοράς, είναι πιθανόν να προσφέρει αρκετές πληροφορίες για την επικοινωνία των περιοχών από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Αντίθετα οι οδικοί άξονες με κατεύθυνση βορρά-νότο απαιτούν επισταμένη επιφανειακή έρευνα των φυσικών περασμάτων, κυρίως κατά μήκος των ποταμών της Σικυωνίας, προκειμένου να διαπιστωθούν πιθανοί οδοί επικοινωνίας με την περιοχή της Φλειασίας και τις όμορες.

✳ ☉◐◑ ◑◒◓◔◕◖◗◘◙◚◛◜◝◞◟◠◡◢◣◤◥◦◧◨◩◪◫◬◭◮◯◰◱◲◳◴◵◶◷◸◹◺◻◼◽◾◿⊖⊗⊘⊙⊚⊛⊜⊝⊞⊟⊠⊡⊢⊣⊤⊥⊦⊧⊨⊩⊬⊭⊮⊯⊰⊱⊲⊳⊴⊵⊶⊷⊸⊹⊺⊻⊼⊽⊾⊿ⓀⓁⓍⓎⓏⓐⓑⓓⓔⓖⓗⓙⓜⓝⓞⓠⓡⓢⓤⓥⓦⓧⓨⓩ⓪⓬⓭⓮⓯⓰⓱⓲⓳⓴⓵⓶⓷⓸⓹⓺⓻⓼⓽⓾⓿ⓀⓁⓍⓎⓏⓐⓑⓓⓔⓖⓗⓙⓜⓝⓞⓠⓡⓢⓤⓥⓦⓧⓨⓩ⓪⓬⓭⓮⓯⓰⓱⓲⓳⓴⓵⓶⓷⓸⓹⓺⓻⓼⓽⓾⓿ Παπαχατζής, *Κορινθιακά*. 100-101, υποσ. 1. Ο Πλούταρχος (*Ελληνικών κεφαλαίων καταγραφαι*, 12) αναφέρεται στην πιο συνηθισμένη παράδοση ότι ο Απόλλων μετά το φόνο του Πύθωνα στους Δελφούς πήγε για καθαρισμό στα Τέμπη.

¹Lolos, *Sikyonia*. 175-176, υποσ. 122· 177.

²Rizakis, *Achaie*. I. 224.

Συμπεράσματα

Φαίνεται ότι μετά την τρωική εκστρατεία, η οποία πρέπει να εξασθένησε οικονομικά και τα πιο ισχυρά οικονομικά κέντρα, και τις εκτεταμένες οχυρωματικές επεμβάσεις που ακολούθησαν αμέσως μετά την επιστροφή των νικητών στους τόπους τους, ακόμα και μία μικρή σε έκταση ή δυναμικότητα εισβολή ήταν ικανή να κλυδωνίσει τις ευαίσθητες ισορροπίες που επικρατούσαν. Οι αναστατώσεις που ακολούθησαν, οδήγησαν σε συρρίκνωση των θέσεων, καθώς οι πληθυσμοί ήταν φυσικό και επόμενο να συγκεντρωθούν στις πιο οχυρές από αυτές. Παράλληλα αυτή η κατάσταση οδήγησε και σε σταδιακή συρρίκνωση των εξαγωγικών δραστηριοτήτων, όπου η μυκηναϊκή οικονομία δεν είχε υποστεί απόλυτα καίριο πλήγμα.

Το λεγόμενο δωρικό στοιχείο που φαίνεται ότι εισέβαλε ή απλά κινήθηκε προς νότο, είναι πολύ πιθανόν να προέρχεται από κάποιο μυκηναϊκό απόθεμα στις παρυφές του ελλαδικού χώρου. Το πρώτο κύμα αναστατώσεων (± 1210 π.Χ.) ταυτίζεται με την ανεπιτυχή προσπάθεια εισβολής των Ηρακλειδών, ενώ το δεύτερο ($\pm 1075/1050$ π.Χ.) με φύλα από τη ΒΔ Ελλάδα, που εισέβαλαν στη νοτιότερη Ελλάδα. Συγκεκριμένα τρία φύλα (Υλλείς, Δυμάνες, Πάμφυλοι) ενώθηκαν με τον Όξυλο, τον αρχηγό των Αιτωλών, και περαιώθηκαν στο δυτικό τμήμα του Κορινθιακού κόλπου. Το κύριο φύλο μέσω Αρκαδίας έφθασε στην Αργολίδα και από εκεί κινήθηκε προς την Κορινθία και την Αττική, ενώ οι Αιτωλοί με αρχηγό τον Όξυλο πέρασαν στην Ηλεία, όπου και εγκαταστάθηκαν. Ωστόσο παρά την αναστάτωση, δεν πρέπει να κόπηκαν οι δρόμοι επικοινωνίας, καθώς κάποιοι από τους εκδιωχθέντες αυτόχθονες Αχαιούς κινήθηκαν προς την Αχαΐα και την Κεφαλληνία, δηλαδή προς την περιοχή από όπου πέρασαν οι εισβολείς, επομένως δεν πρέπει να υπήρχε σπουδαίο πρόβλημα μετακίνησης σε αυτές τις περιοχές μετά το πέρασμα των εισβολέων. Επίσης δεν παρατηρείται απόλυτη αναδιάρθρωση, καθώς επιβίωσαν σημαντικοί οχυροί οικισμοί, από όσο γνωρίζουμε έως τώρα, ενώ διατηρήθηκαν χώροι λατρείας (άρα δεν άλλαξαν οι θρησκευτικές συνήθειες) και επανήλθαν παλαιότερα έθιμα σχετιζό-

μενα με τη ζωή (κεραμική, οικιστική αρχιτεκτονική) και το θάνατο (τύποι τάφων και ταφικά έθιμα). Αντίθετα οι οικονομικές δυσκολίες που πρέπει να ακολούθησαν, σε συνδυασμό με διαμάχες στο εσωτερικό του μυκηναϊκού κόσμου, οφειλόμενες ίσως και στην επικράτηση κακών καιρικών συνθηκών, πρέπει να αποτέλεσαν ένα δυναμικό εσωτερικό παράγοντα κατάλυσης, που δεν άφηνε πολλά περιθώρια για αναδιοργάνωση. Παράλληλα μία μεγάλη θαλάσσια κίνηση που συνέβη στα τέλη του 13^{ου} αι. στην Ανατολική Μεσόγειο επηρέασε αρνητικά όσους δεν είχαν πλέον δυνάμεις να αντιδράσουν. Ανάμεσα στα μεγάλα βασίλεια που πληγώθηκαν ήταν και αυτά των Χιτιτών και των Αιγυπτίων. Η υπερεκτίμηση των δυνάμεων που κατείχαν και των αντοχών που διέθεταν σε συνδυασμό με τις επιθέσεις από εξωτερικά μέτωπα και δυσμενείς οικονομικές συγκυρίες δεν άφησαν πολλά περιθώρια γενικής ανασυγκρότησης.

Στην περιοχή της ΒΑ Πελοποννήσου οι αναστατώσεις αυτές αποτυπώνονται στις αρχές του 12^{ου} αι. π.Χ. με την καταστροφή του οικισμού των Ζυγουριών (Κλεωναία) και την εγκατάλειψη της θέσης της Νέας Κορίνθου (Κορινθία). Ωστόσο η κατοίκηση συνεχίστηκε, καθώς επιβίωσαν οι θέσεις Γωνιά, Κοράκου, αρχαία Κόρινθος και Ισθμία. Στα τέλη του ίδιου αιώνα οι πρώτες αναστατώσεις πρέπει να είχαν πλέον αποδυναμωθεί, αφού στα ±1125 π.Χ. επανακατοικήθηκε η Νέα Κόρινθος. Πιο εκτεταμένη ήταν η αναστάτωση που υπέστη η περιοχή στα ±1075/1050 π.Χ. με την καταστροφή ή την εγκατάλειψη θέσεων που είχαν καταφέρει να περάσουν αλώβητες από την πρώτη επίθεση. Καταστράφηκαν οι θέσεις Κοράκου και Γωνιά και εγκαταλείφθηκαν η Αετόπετρα, η Αγία Κυριακή και το Ηραίο (Κορινθία). Ωστόσο δεν πρέπει να συντελέστηκε παντελής ερήμωση, καθώς και σε αυτή την περίπτωση επιβίωσε η αρχαία Κόρινθος και η Ισθμία. Την ίδια εποχή (μέσα 11^{ου} αι. π.Χ.) δέχτηκαν επίθεση τα εδάφη της Κλεωναίας και της Σικωνίας, ενώ η Φλειασία υπέστη εισβολή στο β' μισό του ίδιου αιώνα, αλλά μάλλον ο εκδωρισμός της ήταν ειρηνικός. Παρά ταύτα η απουσία ανασκαφικών δεδομένων δεν αφήνει πολλά περιθώρια για τη διευκρίνιση της κατάστασης που επικράτησε στις τρεις αυτές περιοχές. Αξίζει να αντιπαρατεθεί ο αριθμός θέσεων της Κορινθίας που έχουν ερευνηθεί ανασκαφικά ή από επιφανειακές έρευνες στον **Πίνακα Ι** (29 θέσεις) και των 3 υπολοίπων περιοχών στον **Πίνακα ΙΙ**: Κλεωναία (5 θέσεις), Φλειασία (5 θέσεις) και Σικωνία (17 θέσεις). Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι τόσο οι εναπομείναντες κάτοικοι

των περιοχών αυτών, όσο και τα νέα πληθυσμιακά στοιχεία που έφθαναν κατά καιρούς, πρέπει να συγκεντρώθηκαν σε οικισμούς που μπορεί να παρήκμασαν σταδιακά λόγω των αντίξωων συνθηκών, αλλά δεν μπορεί να έσβησαν χωρίς αντίδραση. Είναι πιθανόν η επιμελής επιφανειακή έρευνα των επικρατειών αυτών να δώσουν περισσότερα στοιχεία ανθρώπινης παρουσίας.

Κατά τους γεωμετρικούς χρόνους παρατηρείται αύξηση του αριθμού των οικιστικών θέσεων, ενώ δημιουργήθηκαν οι συνθήκες γένεσης της πόλης (αρχ. 8^{ου} αι. π.Χ.), στοιχεία που διέπουν και τους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους. Η εικόνα είναι πιο ομαλή στο κράτος της Κορινθίας, ενώ στις υπόλοιπες περιοχές η απουσία στοιχείων για πρωιμότερες φάσεις των οικισμών, δημιουργεί την εντύπωση "εκρηκτικής" αύξησης. Ωστόσο αν συγκριθούν τα στοιχεία με αυτά της Κορινθίας είναι φυσικό να υποθέσουμε πως και οι τέσσερις επικράτειες της βορειοανατολικής Πελοποννήσου είχαν αρμονική εξέλιξη και ανάπτυξη.

Σύμφωνα με παλαιότερες μελέτες η τυραννίδα παρουσιάστηκε στα ±660 π.Χ. στην πρώτα Κόρινθο (Κυψελίδες) και στη Σικυώνα (Ορθαγορίδες). Από νεότερες μελέτες προκύπτει ότι αυτή η αλλαγή πρέπει να συνέβη μόλις στα 620 π.Χ. και διατηρήθηκε έως το τελευταίο τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ., οπότε παρενέβη η Σπάρτη στην πολιτική εξέλιξη των πραγμάτων. Η διακυβέρνηση των τυράννων έδωσε σημαντική ώθηση σε αυτά τα δύο κράτη, καθώς αναπτύχθηκαν οι τέχνες και τα γράμματα, ενώ σπουδαία οικοδομήματα και αναθήματα κόσμησαν τις πόλεις τους και τα σπουδαία ιερά των Δελφών και της Ολυμπίας. Παράλληλα αναπτύχθηκε το εμπόριο, ενώ τις αυλές των τυράννων επισκέφτηκαν σπουδαίοι καλλιτέχνες της γλυπτικής, της μουσικής και της ποίησης. Με την πτώση της τυραννίδας ανοίχτηκε σιγά-σιγά ο δρόμος για το δημοκρατικό πολίτευμα, αλλά ταυτόχρονα μετατοπίστηκε το ενδιαφέρον στην Αθήνα.

Όπως προαναφέρθηκε η σποραδική ανασκαφική δραστηριότητα στην Κλεωναία, τη Φλειασία, και τη Σικυωνία δεν επιτρέπουν παρά μόνο τη διατύπωση σχετικών τοπογραφικών συμπερασμάτων για τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Πιο ικανοποιητική είναι η εικόνα που διαμορφώνεται στις ερευνηθείσες θέσεις κατά τη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή. Στην Κορινθία οι ανασκαφές "φωτίζουν" ιδιαίτερα την αρχαία Κόρινθο, την Ισθμία και την Περαχώρα - Ηραίο, ενώ σωστικές ανασκαφές στις υπόλοιπες θέσεις του αρχαίου κράτους δεν προσφέρουν σε πολλές περιπτώσεις στοιχεία για χρόνους πριν την

αρχαϊκή εποχή. Ωστόσο είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί μία εικόνα για την οικιστική και τη ναοδομία, τα ταφικά έθιμα και τα οδικά πλέγματα. Τα συμπεράσματα για την ανθρωπινή δραστηριότητα στην περιοχή, τόσο στη ζωή όσο και στο θάνατο, διατυπώνονται με την επιφύλαξη ότι μπορεί να αφορούν σε τοπικές συνήθειες, ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα να αγνοείται η ύπαρξη και άλλων τύπων κτηρίων και ταφών, ιδίως σε ό,τι αφορά στο δυτικότερο τμήμα της εξεταζόμενης περιοχής.

Αρχιτεκτονική

Από το 800 έως το 720 π.Χ. στον αιγαιακό χώρο επικράτησαν οι επιμήκεις, αμυδωτοί ναοί και οικίες, κατασκευασμένοι από πηλόπλινθους πάνω σε λίθινο θεμέλιο, ενώ η οροφή καλυπτόταν με αχυροσκεπή (ή καλαμοσκεπή).¹ Από το χώρο της ΒΑ Πελοποννήσου προέρχονται αρκετά στοιχεία για τις πρώιμες κατασκευές κυρίως από τα ναϊκά οικοδομήματα, που διασώζουν τη σταδιακή εξέλιξη της αρχιτεκτονικής δομής και της χρήσης των υλικών.

Από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. κυριάρχησαν οι επιμήκεις κατασκευές με σηκό, που έφεραν σκεπή με κεραμίδες. Κατά τον 7^ο αι. π.Χ. ο σηκός σταδιακά χωρίστηκε σε δύο κλίτη, ενώ εδραιώθηκε η παρουσία της πρόστασης (πρόναος) και εμφανίστηκε η περίσταση. Κατά τον 6^ο αι. π.Χ. υπήρχε πλέον και οπισθόδομος που συμπλήρωσε την τελική εικόνα του επιμήκους ναού που ήταν πλέον κατασκευασμένος από πωρόλιθο.

Για την οικιστική αρχιτεκτονική διασώζονται λιγότερα στοιχεία. Οι οικίες κατασκευάζονταν επίσης με απλά υλικά (υποθεμελίωση από λίθους και ανωδομή από πλίνθους), αλλά η κάτοψή τους ήταν τραπεζιόσχημη. Ωστόσο διατηρήθηκαν ελάχιστα λείψανα από την πρώιμη περίοδο και μόνο από την περιοχή της αρχαίας Κορίνθου, οπότε δεν μπορούν να δοθούν ασφαλή συμπεράσματα. Στα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. φαίνεται ότι επικράτησαν οι μεγαρόσχημες οικίες (οικία από το Ηραίο), με στέγη καλυμμένη από άχυρο και δάπεδο από πατημένο χώμα.

Γενικά δεν μπορούν να διατυπωθούν τελικά συμπεράσματα για την αρχιτεκτονική των πρώιμων ιστορικών χρόνων, είτε στα δημόσια είτε στα ιδιωτικά κτήρια, καθώς δεν είναι σαφές πότε ακριβώς εγκαταλείφθηκαν οι αμυδωτές κατασκευές και αν κάποια κτή-

¹GG. 327, 339, υποσ. 6.

ρια διατήρησαν παλαιότερους τύπους, ούτε για το πότε περίπου επικράτησαν οι μεγαρόσχημες κατασκευές. Ωστόσο φαίνεται να ακολουθούν το γενικότερο πνεύμα της εποχής και είτε πρόσφεραν κάποια νέα δεδομένα, είτε οικειοποιήθηκαν πολύ σύντομα ό,τι παρουσιάστηκε στις όμορες επικράτειες.

Ταφικά έθιμα

Η εύρεση σποραδικά διατηρημένων τάφων της ύστερης ΥΕΠΠ2 εποχής στη θέση της μεταγενέστερης αγοράς στην αρχαία Κόρινθο και η απουσία στοιχείων από τις υπόλοιπες περιοχές δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για τα ταφικά έθιμα σε αυτή την πρώιμη περίοδο. Οι πρώτες ενδείξεις προέρχονται από ταφές στην αρχαία Κόρινθο της Πρωτογεωμετρικής εποχής, όπου οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι και έφεραν σήματα. Οι ταφές καταλάμβαναν τον ίδιο χώρο με τις παλαιότερές τους, ενώ η περιοχή συνέχισε να χρησιμοποιείται ως ταφική έως τη Μέση Γεωμετρική εποχή, οπότε επεκτάθηκε ο οικισμός προς αυτή την κατεύθυνση. Η σημαντικότερη παρατήρηση ωστόσο είναι πως δεν εμφανίζεται η καύση ως ταφικό έθιμο, αν και σύμφωνα με την παράδοση και τα ανασκαφικά δεδομένα εισέβαλαν κατά διαστήματα νέα πληθυσμιακά στοιχεία στην περιοχή.

Από τους γεωμετρικούς χρόνους προέρχονται περισσότερα στοιχεία με ταφές τόσο από την αρχαία Κόρινθο, όσο και από το Μούλκι των Αγίων Θεοδώρων. Ο ενταφιασμός παρέμεινε ο τύπος ταφής σε αυτές τις περιοχές, ενώ δεν εντοπίστηκαν ίχνη καύσεων. Στην αρχαία Κόρινθο κατά την Πρώιμη Γεωμετρική εποχή οι ενταφιασμοί γίνονταν σε λακκοειδείς τάφους που έφεραν καλυπτήριες λίθινες πλάκες. Πολύ σπάνια εμφανίζεται η ταφή σε πόρινη σαρκοφάγο, ενώ σε κάθε περίπτωση ο νεκρός ήταν σε εκτεταμένη στάση και συνοδευόταν από κτερίσματα. Κατά τη Μέση Γεωμετρική εποχή οι τάφοι ήταν λαξεύματα στο φυσικό βράχο, απλαισίοι, αλλά καλυμμένοι με απλές πλάκες από ψαμμόλιθο. Κάποιοι τάφοι έφεραν ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα, τόσο στις ταφές των ενηλίκων, όσων και των παιδιών. Σε κάποιες περιπτώσεις εντοπίστηκαν εκτός των τάφων νεκρόδειπνα με καμμένα οστά ζώων, ενώ συνοδεύονταν από υδρία με αγγείο ως πόμα, κυρίως σκύφο. Κατά την Ύστερη Γεωμετρική εποχή οι τάφοι παρέμειναν λακκοειδείς, αλλά επενδύονταν με μονολιθικές πλάκες, καλύπτονταν με απλές πλάκες από ψαμμόλιθο και κοντά στην κεφαλή υπήρχε διαμέρισμα για τα κτερίσματα. Τα μεγάλα

παιδιά ενταφιάζονταν σε μικρούς κιβωτιόσχημους τάφους ή πώρινες σαρκοφάγους, ενώ τα βρέφη εγχυτρίζονταν, συνήθως σε διακοσμημένους ή χειροποίητους κρατήρες. Ο νεκρός τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση, με τα χέρια στο στήθος, ενώ εκτός τάφου ο κρατήρας αντικατέστησε την υδρία. Στο Μούλκι των Αγίων Θεοδώρων οι τάφοι της Γεωμετρικής εποχής ήταν λακκοειδείς, απλαισίωτοι, με ξεχωριστό διαμέρισμα για τα κτερίσματα ή τις παιδικές ταφές, και καλυμμένοι με απλές πλάκες. Ωστόσο υπήρχε και μία ταφή σε πώρινη σαρκοφάγο και ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα.

Κατά την Πρωτοκορινθιακή εποχή στο Βόρειο Νεκροταφείο της αρχαίας Κορίνθου οι ταφές γίνονταν σε σαρκοφάγους, όπου οι νεκροί τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη στάση, ενώ για τα παιδιά επικρατούσε ο εγχυτρισμός. Κατά την Κορινθιακή εποχή στο Βόρειο Νεκροταφείο της αρχαίας Κορίνθου διπλασιάστηκαν οι τάφοι. Από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. και σε όλο τον 6^ο αι. π.Χ. οι ταφές γίνονταν πλέον μόνο σε πώρινες σαρκοφάγους, σε συνεσταλμένη στάση, ενώ παρατηρείται ότι κατά το α' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. συνυπάρχουν ενταφιασμοί και σε εκτεταμένη στάση. Ανασκαφικά στοιχεία για τάφους του 6^{ου} αι. π.Χ. προέρχονται και από την Αρχαία Σικυώνα, στη θέση «Χτίρι», από όπου έχει πραγματοποιηθεί μελέτη μόνο των κτερισμάτων, καθώς από την ανασκαφεία δεν έχουν παραδοθεί τα ανασκαφικά δεδομένα. Επομένως δεν γνωρίζουμε τον τύπο των τάφων και τη στάση των νεκρών. Ωστόσο από προφορικές μαρτυρίες παραδίδεται ότι δεν υπήρχαν καύσεις και εγχυτρισμοί. Ιδιαίτερης σημασίας είναι η έντονη παρουσία των ειδωλίων, κυρίως γυναικείων μορφών, ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε κατά τον επόμενο αιώνα.

Τα ελλιπή στοιχεία από τις υπόλοιπες περιοχές δεν αφήνουν πολλά περιθώρια για διατύπωση ασφαλέστερων συμπερασμάτων. Μία λύση που μπορεί να προταθεί είναι η μελέτη λησμονημένου υλικού από σωστικές και συστηματικές ανασκαφές, που φυλάσσεται στις αποθήκες των μουσείων. Τα ανασκαφικά ημερολόγια που παλιώνουν στα αρχεία των αρμόδιων υπηρεσιών μπορούν επίσης να βοηθήσουν αρκετά στην ανασύνθεση της εικόνας. Παράλληλα η οργάνωση αυτοψιών και επιφανειακών ερευνών θα πλούτιζε σημαντικά τις γνώσεις μας, πριν η εκτεταμένη καλλιεργητική δραστηριότητα και η αυξανόμενη οικοδόμηση σε ορισμένες από αυτές τις περιοχές - γεγονότα αναπόφευκτα - προκαλέσουν ανεπανόρθωτες φθορές σε ανέγγιχτες έως τώρα θέσεις.

Επίλογος

Η πυκνή κατοίκηση και η έντονη γεωργική εκμετάλλευση της ΒΑ Πελοποννήσου τη σύγχρονη εποχή εμποδίζουν σε μεγάλο βαθμό τις νεότερες έρευνες. Σε αυτό συνέβαλε και η απουσία συστηματικών ανασκαφών σε θέσεις της σύγχρονης Κορινθίας μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, χρηματοδοτούμενες από το ελληνικό δημόσιο. Αλλά και όταν τις δεκαετίες του 1960/1970 πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες ανασκαφές για τις ανάγκες κατασκευής της Εθνικής Οδού Κορίνθου-Πατρών και μίας αγροτικής οδού στην πεδιάδα της Σικυώνας, δεν προέκυψαν περισσότερα στοιχεία, καθώς τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20ου αι. η κατάσταση δεν έχει βελτιωθεί, αφού εκτελούνται μόνο σωστικές ανασκαφές, που δεν παρακολουθούνται σε κάθε περίπτωση από αρχαιολόγους, ούτε καν διεξάγονται πάντα από ειδικευμένους τεχνίτες. Αυτά σε συνδυασμό με τη συνεχή οικοδόμηση και την ανεξέλεγκτη βαθειά άρωση σε αγρούς έχουν ως αποτέλεσμα να χάνονται πολύτιμα στοιχεία.

Η παρούσα μελέτη στηρίχθηκε στη συγκέντρωση και μελέτη όλων των μονογραφιών και άρθρων που ασχολούνται με την εποχή και την περιοχή που μας αφορά. Το ιστορικό πρόβλημα της καθόδου των “Δωριέων” ή η επιστροφή των Ηρακλειδών έχει απασχολήσει για αρκετές δεκαετίες τους μελετητές, καθώς οι αλλαγές που κυριάρχησαν από τα τέλη του 13ου αι. π.Χ. δημιούργησαν ένα κλίμα αβεβαιότητας για την καθεστηκυία τάξη των μυκηναϊκών ανακτόρων. Είναι ωστόσο πιθανόν να πρόκειται απλά για το όνομα κάποιου φύλου που στις διηγήσεις των αρχαίων συγγραφέων μεγαλοποιήθηκε και θεωρήθηκε κάποια στιγμή ως η κύρια αιτία που έθεσε τέρμα στην ζωή των μυκηναϊκών ανακτόρων. Η νεότερη έρευνα σε όλο τον ελλαδικό χώρο και ο επανέλεγχος παλαιότερων συμπερασμάτων με βάση νεότερες παρατηρήσεις, φώτισε περισσότερο τους επονομαζόμενους “Σκοτεινούς Χρόνους”, οδηγώντας στο μόνο ίσως βέβαιο έως τώρα συμπέρασμα: ότι δεν υπάρχουν σκοτεινές εποχές στην ανθρώπινη ιστορία, αλλά ελλιπή και ασύνδετα μεταξύ τους στοιχεία, που δημιουργούν αρχικά “ημιφωτισμένες εικόνες” και με το πέρα-

σμα του χρόνου συμπληρώνονται μέσα από την έρευνα και την παρατήρηση των δεδομένων. Υπό αυτό το πρίσμα είναι απαραίτητο να ελεγχθούν στοιχεία που προέρχονται από την επιφανειακή έρευνα και την άμεση γνωριμία με το φυσικό τοπίο. Παράλληλα πρέπει να αξιοποιηθούν όσα προκύπτουν από τη μελέτη υλικού που είναι αποθηκευμένο στα μουσεία, σε μερικές περιπτώσεις πάνω από μισό αιώνα.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

I. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

<i>AAAL</i>	<i>Annals of Archaeology and Anthropology</i>
<i>AA</i>	<i>Archaeologischer Anzeiger</i>
<i>AE</i>	<i>Αρχαιολογική Εφημερίς</i>
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>AJAH</i>	<i>American Journal of Ancient History</i>
<i>AM</i>	<i>Athenische Mittheilungen</i>
<i>BullAIA</i>	<i>Bulletin. Archaeological Institute of America</i>
<i>BICS</i>	<i>Bulletin. Institute of Classical Studies</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletine Correspondance Hellenique</i>
<i>BSA</i>	<i>Annual of the British School at Athens</i>
<i>CAH</i>	<i>Cambridge Ancient History</i>
<i>CP</i>	<i>Classical Philology</i>
<i>CQ</i>	<i>Classical Quarterly</i>
<i>CSCA</i>	<i>California Studies in Classical Antiquity</i>
<i>DHA</i>	<i>Dialogues d' Histoire Ancienne</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek-Roman and Byzantine Studies</i>
<i>HSPC</i>	<i>Harvard Studies in Classical Philology</i>
<i>JHS</i>	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
<i>IEE</i>	<i>Ιστορία Ελληνικού Έθνους</i>
<i>Oath</i>	<i>Opuscula Atheniensa</i>
<i>PP</i>	<i>La Parola del Passato</i>
<i>PPS</i>	<i>Proceedings of the Prehistoric Society</i>
<i>REG</i>	<i>Revue des Etudes Grecques</i>
<i>RSA</i>	<i>Rivista Storice dell' Antichita</i>
<i>TAPA</i>	<i>Transactions and Proceedings of American Philological Association</i>
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>

II. ΜΟΝΟΓΡΑΦΙΕΣ

- DAG* Snodgrass, A.M., *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries B.C.* Edinburgh 1971.
- EMF* Ålin, P., *Das Ende der mykenischen Fundstätten auf dem griechischen Festlande (SIMA, 1)*. Lund 1962
- GAMS* Hope-Simpson, R., *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*. London 1965.
- GDA* Desborough, V.R.d'A., *The Greek Dark Ages*. London 1972.
- GG* Coldstream, J.N., *Geometric Greece*. London 1977.
- HCT* Gomme, A.W. - Andrewes, A. - Dover, K.J., *A Historical Commentary on Thucydides*. Oxford 1945κ.ε.
- LMTS* Desborough, V.R. d'A., *The Last Mycenaeans and their Successors*. Oxford 1964.
- Perachora* Payne H. - Dunbabin, T.J., *Perachora. The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia. Excavations of the British School of Archaeology at Athens in the Years 1930-1933*. I. Oxford 1940, II. Oxford 1962.
- S-S* Styrenius, C.G., *Submycenaean Studies*. Lund 1967.

III. ΣΕΙΡΕΣ

- Corinth* *Corinth. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*.
- SIMA* *Studies in Mediterranean Archaeology*

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Περηνητές

- Bursian, *Geographie* Bursian, C., *Geographie von Griechenland*. Τόμ. II. Leipzig 1872.
- Buchon, *Carte de la Grèce* Buchon, J.A.C., *Carte de la Grèce*. Paris 1832.
- Clark, *Peloponnesus* Clark, W.G., *Peloponnesus: Notes of Study and Travel*. London 1958.
- Curtius, *Peloponnesos* Curtius, E., *Peloponnesos, Eine historisch-geographische Beschreibung der Halbinsel*. Τόμ. II. Gotha 1852.
- Dodwell, *Tour* Dodwell, E., *A Classical and Topographical Tour through Greece*. II. London 1819.
- Forchhammer, *Halcyonia* Forchhammer, P.W., *Halcyonia. Wanderungen an den Ufern des halkyonischen Meeres*. Berlin 1857.
- Gell, *Itinerary* Gell, W., *The Itinerary of Greece with a Commentary on Pausanias and Strabo*. London 1810.
- Guides-Joanne, *Grèce* Guides-Joanne, *Grèce*. Τόμ. II. Paris 1891.
- Kiepert, *Atlas* Kiepert, H., *Neuer Atlas von Hellas*. Berlin 1884.
- Leake, *Travels* Leake, W., *Travels in the Morea*. Τόμ. I-III. London 1830.
- Leake, *Peloponnesiaca* Leake, W.M., *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Peloponnese*. London 1846.
- Meyer, *Wanderungen* Meyer, E., *Peloponnesische Wanderungen*. Zürich 1939.
- Puillon Boblaye, *Recherches* Puillon Boblaye, E., *Recherches géographiques sur les ruines de la Morée*. Paris/Strassbourg 1836.

- Rangabé, *Souvenirs* Rangabé, ., *Souvenirs d' une excursion d' Athènes en Arcadie (Mémoires présentés à l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. 1e série, V)*. Paris 1857.
- Ross, *Reisen* Ross, L., *Reisen und Reisenrouten durch Griechenland. I. Reisen im Peloponnes*. Berlin 1841.
- Vischer, *Erinnerungen* Vischer, W., *Erinnerungen und Eindrücke aus Griechenland*. Basel 1875².

Ιστορία και Ιστοριογραφία

- Adshead, *Politics* Adshead, J., *Politics of the Archaic Peloponnesse: the Transition from Achaic to Classical Politics*. Aldershot 1986.
- Allan, “Magna Moralia” Allan, D.J., “Magna Moralia and Nicomachian Ethics”, *JHS* 77 (1957) 7-11.
- Baur, *Νεών Κατάλογος* Baur, V., *Νεών Κατάλογος*. Scientia Aalen 1961.
- Berve, *Tyrannis* Berve, H., *Die Tyrannis bei den Griechen*. Τόμ. I-II. München 1967.
- Betancourt, “Greek Bronze Age” Betancourt, P., “The End of the Greek Bronze Age”, *Antiquity* 50 (1976) 40-47.
- Bicknell, “Racial Policy” Bicknell, P.J., “Herodotos 5.68 and the Racial Policy of Kleisthenes of Sikyon”, *GRBS* 23 (1982) 193-201.
- Beaumont, “Greek Influence” Beaumont, R.L., “Greek Influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B.C.”, *JHS* 56 (1936) 159-194.
- Blegen, “Corinth” Blegen, C., “Corinth in Prehistoric Times”, *AJA* 24

- (1920) 1-13.
- Blegen, *Mycenaean Age* Blegen, C., *The Mycenaean Age. The Trojan War, the Dorian Invasion and Other Problems*. Cincinnati 1962.
- Boardman, *Greek Overseas* Boardman, J., *The Greek Overseas*. London 1980.
- Boardman, "Material Culture" Boardman, J., "The Material Culture of Archaic Greece", ες *CAH³* III.3. *The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 442-462.
- Bölte, "Gonoussa" Bölte, F., *RE* VII. 2 (1912) 1587, λ. "Gonoussa".
- Bölte, "Kenchreai" Bölte, F., *RE* XI.1 (1921) 167-170, λ. "Kenchreai".
- Bölte, "Kleonai" Bölte, F., *RE* XXI (1921), 721-728, λ. "Kleonai".
- Bölte, "Speiraion" Bölte, F., *RE* Suppl., III.2 (1929) 1592-1599, λ. "Speiraion".
- Bölte, "Mausos" Bölte, F., *RE* XIV2 (1930), 2114, λ. "Mausos"
- Broneer, "Dorian Invasion" Broneer, O., "The Dorian Invasion: What happened at Athens?", *AJA* LII (1948) 111-114.
- Broneer, "Athens" Broneer, O., "Athens in the Late Bronze Age", *Antiquity* XXX (1956) 9-18.
- Boardman, "Vase from Egypt" Boardman, J., "A Greek Vase from Egypt", *JHS* 78 (1958) 4-12.
- Bury, *Nemean Odes* Bury, J.B., *The Nemean Odes of Pindar*. London 1890.
- Busolt, *Geschichte* Busolt, G., *Griechische Geschichte*. Gotha 1893²
- Carpenter, *Discontinuity* Carpenter, R., *Discontinuity in Greek Civilisation*. Cambridge 1968.
- Coulson, *Dark Ages* Coulson, W.D.E., *The Greek Dark Ages. A Review of the Evidence and Suggestions for Future Research*. Athens 1990.

- Daniel, “Dorian Invasion” Daniel, J.F., “The Dorian Invasion: The Setting”, *AJA* LII (1948) 107-110.
- Desborough, “Protogeometric” Desborough, V.R., “What is Protogeometric?”, *BSA* 43 (1948) 260-272.
- Desborough - Hammond, “End of Mycenaean Civilization” Desborough, V.R.d’A. - Hammond, N.G.L., “The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age”, εις *CAH²* II. Κεφ. XXXVI. Cambridge 1962.
- Desborough, “End of Mycenaean Civilization” Desborough, V.R.d’A., “The End of Mycenaean Civilization and the Dark Age”, εις *CAH³* II.2. *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* (I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, C.J. Cadd, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1975. 658-677.
- Dunbabin, “History of Corinth” Dunbabin, T.J., “The Early History of Corinth”, *JHS* 68 (1948) 59-69.
- Forsdyke, *Greece* Forsdyke, J., *Greece before Homer*. London 1956.
- Geiger, “Kontoporeia” Geiger, *RE* XI (1922) 1343-1344, λ. “Kontoporeia”
- Geisau, “Kelossa” Geisau, J. Von, *RE* XI (1921), 150, λ. “Kelossa”.
- Glitz, *Ελληνική «Πόλις»* Glitz, G., *Η ελληνική «Πόλις»*. Αθήνα 1994(4). (Μτφρ. Αγ. Σακελλαρίου).
- Graham, *Colony* Graham, A.J., *Colony and Mother City in Ancient Greece*. Manchester 1971.
- Graham, “Colonial Expansion ” Graham, A.J., “The Colonial Expansion of Greece”, εις *CAH²* III.3. *The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 83-162.
- Griffin, *Sikyon* Griffin, A., *Sikyon*. Oxford 1982.
- Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική ιστορία* Γριτσόπουλος, Τ.Α., *Εκκλησιαστική ιστορία και Χριστιανικά Μνημεία Κορινθίας*. I. Αθήνα 1973.

- Hammond, “Dorian Invasion” Hammond, N.G.L., “Epirus and the Dorian Invasion”, *BSA* 32 (1931-1932) 131-179, πίν. 32-34.
- Hammond, “Literary Tradition” Hammond, N.G.L., “The Literary Tradition for the Migrations”, εις *CAH³ II.2. History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* (I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, C.J. Cadd, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1975. 678-712.
- Hammond, *Migrations* Hammond, N.G.L., *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*. New Jersey 1976.
- Hammond, *History* Hammond, N.G.L., *A History of Greece to 322B.C.* Oxford 1986³.
- Hammond, “The Peloponnese”, *CAH² III.1* Hammond, N.G.L., “The Peloponnese”, εις *CAH² III.1. The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean World, Tenth to Eighth Centuries B.C.* (J. Boardman, I.E.S., Edwards, N.G.L. Hammond, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1982. 669-744.
- Hammond, “Illyris” Hammond, N.G.L., “Illyris, Epirus and Macedonia”, εις *CAH² III.3. The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 261-285.
- Hammond, “The Peloponnese”, *CAH² III.3* Hammond, N.G.L., “The Peloponnese”, εις *CAH² III.3 The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 321-359.
- Heurtley, “Prehistoric Site” Heurtley, W.A., “A Prehistoric Site in Western Macedonia and the Dorinan Invasion”, *BSA* 28 (1926-1927) 158-194, πίν. XIII-XIV.
- Hirschfield, “Araithyrea” Hirschfield, G., *RE* II (1896) 374, λ. “Araithyrea”

- Hirschfield, “Arantia”
Jeffery, *Local Scripts*
- Kilian, “Συμβολή”
- Kirk, “Homeric Poems”
- Kolonas - Faisst, “Akropole”
- Κορδώσης, *Συμβολή*
- Κουτίβας, *Ιστορία*
May, *Damastion*
- Meyer, “Nemea”
Meyer, “Oinoe”
- Meyer, “Orneai”
Meyer, “Pellene”
Meyer, “Phleious”
Meyer, “Tenea”
Meyer, “Titane”
Miller, “Kleonai”
- Hirschfield, *RE* II (1896) 379, λ. “Arantia”
Jeffery, L.H., *The Local Scripts of Archaic Greece*.
Oxford 1961.
- Kilian, ΚΙ., “Συμβολή στην Αρχαιολογία της
“Καθόδου” των Δωριέων”, εις *Πελοποννησιακά -
Παράρτημα 13: Πρακτικά του Γ’ Διεθνούς Συνε-
δρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Καλαμάτα 8-15
Σεπτεμβρίου 1985*. Αθήνα 1987-1988. Τόμος Ι. 150-
156.
- Kirk, G.S., “The Homeric Poems as History”, εις
CAH² II. Κεφ. XXXIX(b). Cambridge 1964. 25-28.
- Kolonas, L. - Faisst, G.W., “Eine neu entdeckte
Akropole in Akarnanien”, *AA* 107 (1992) 571.
- Κορδώσης, Μ., *Συμβολή στην ιστορία και τοπογρα-
φία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*.
Αθήνα 1981.
- Κουτίβας, Σ., *Ιστορία της Κορινθίας*. Αθήνα 1966.
- May, J.M.F., *The Coinage of Damastion*. London
1939.
- Meyer, E., *RE* XVI (1935) 2310-2322, λ. “Nemea”
Meyer, E., *RE* XVII.2 (1937) 2236-2237, λ.
“Oinoe”.
- Meyer, E., *RE* XVIII (1939) 1123-1124, λ. “Orneai”
Meyer, E., *RE* XIX.1 (1937) 359, λ. “Pellene”.
- Meyer, E., *RE* XX.1 (1941) 269-290, λ. “Phleious”.
- Meyer, E., *RE* VA (1934) 492-3, λ. “Tenea”.
- Meyer, E., *RE* XIX.2 (1937) 1490, λ. “Titane”.
- Miller, S.G., “Kleonai, the Nemean Games, and the
Lamian War”, εις *Studies in Athenian Architecture,
Sculpture and Topography presented to Homer A.*

- Thompson. (*Hesperia* Suppl. 20). Princeton 1982.
- Milojčić, “Wanderung” Milojčić, “Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde”, *AA* 63-64 (1948-1949) 12-36.
- Miltner, “Wanderung” Miltner, F., “Die dorische Wanderung”, *Klio* 27 (1934) 54-68.
- Μυλωνάς, “Προϊστορικοί κάτοικοι” Μυλωνάς, Γ.Ε., “Οι προϊστορικοί κάτοικοι της Ελλάδας και τα ιστορικά ελληνικά φύλα”, *AE* (1930) 1-29.
- Mylonas, “Troy” Mylonas, G., “Priam’s Troy and the Date of its Fall”, *Hesperia* 33 (1964) 352-380.
- Mylonas, *Mycenae* Mylonas, G., *Mycenae and the Mycenaean Age*. Princeton 1966.
- Nilsson, “Griechenland” Nilsson, M.P., “Das frühe Griechenland von innen gesehen”, *Historia* III (1954-1955) 257-282.
- Nixon, *Dorians* Nixon, I.G., *The Rise of the Dorians*. New York 1968.
- Parker, “Dates of the Orthagorids” Parker, V., “The Dates of the Orthagorids of Sikyon”, *Tyche* 7 (1992) 165-175.
- Parker, “Kypselidenchronologie” Parker, V., “Zur griechischen und vorderasiatischen Chronologie des sechsten Jahrhunderts unter besonderer Berücksichtigung der Kypselidenchronologie”, *Historia* 42 (1993) 385-417.
- Parker, “Foreign and Domestic Policy” Parker, V., “Some Aspects of the Foreign and Domestic Policy of Cleisthenes of Sicyon”, *Hermes* 122 (1994) 404-424.
- Roebuck, “Urbanization in Corinth” Roebuck, C., “Some Aspects of Urbanization in Corinth”, *Hesperia* 41 (1972) 96-127.
- Σακελλαρίου, “Ανασύνταξη” Σακελλαρίου, Μ., “Εθνική και πολιτική ανασύνταξη (1125-700 π.Χ.)”, *IEE*, τ.Β'. 14-65.

- Σακελλαρίου, “Ακμή” Σακελλαρίου, Μ., “Η ακμή του αρχαϊκού ελληνισμού”, *ΙΕΕ*, τ.Β. 204-277.
- Salmon, *Corinth* Salmon, J.B., *Wealthy Corinth: a History of the City to 338 B.C.* Oxford 1984.
- Sandars, “Last Mycenaeans” Sandars, N.K., “The Last Mycenaeans and the European Last Bronze Age”, *Antiquity* 38 (1964) 258-261.
- Simpson- Lazeuby, *Catalogue* Simpson, R.H. - Lazeuby, J.F., *The Catalogue of the Ships in Homer’s Iliad.* Oxford 1970.
- Skeat, *Dorians* Skeat, T.C., *The Dorians in Archaeology.* London 1932.
- Stubbings, “Mycenaean Civilization” Stubbings, F.H., “The Recession of Mycenaean Civilization”, εις *CAH²* II. Κεφ. XXVII. Cambridge 1965. 13-20.
- Stubbings, “Recession” Stubbings, F.H., “The Recession of Mycenaean Civilization”, εις *CAH³* II.2. *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* (I.E.S. Edwards, N.G.L. Hammond, C.J. Cadd, E. Sollberger, εκδ.). Cambridge 1975. 338-358.
- Συριόπουλος, *Προϊστορία Πελοποννήσου* Συριόπουλος, Κ.Θ., *Η Προϊστορία της Πελοποννήσου.* Αθήνα 1964.
- Ure, *Tyranny* Ure, P.N., *The Origin of Tyranny.* Cambridge 1922.
- Wace, “Crete and Mycenae” Wace, A.J.B., “Crete and Mycenae - The Supremacy of Mycenae”, εις *CAH* II. *The Egyptian and Hittite Empires to c. 1000 B.C.* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1924. 465-468.
- Wace, *Mycenae* Wace, A.J., *Mycenae, an Archaeological History and Guide.* Princeton 1949.

- Wace, "History" Wace, A.J.B., "The History of Greece in the Third and Second Millenium B.C.", *Historia* II (1953-1954) 74-94.
- Wade-Gery, "The Dorians" Wade-Gery, H.T., "The Dorians", εις *CAH* II. *The Egyptian and Hittite Empire to c. 1000 B.C.* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1924. 518-541.
- Walbank, *Polybius* Walbank, F.W., *A Historical Commentary on Polybius*. Oxford 1967.
- Will, *Korinthiaka* Will, E., *Korinthiaka. Recherches sur l'histoire et la Civilisation de Corinthe des origins aux guerres mēdiques*. Paris 1955.
- Υψηλάντης, "Μιλησιακός Πόλεμος" Υψηλάντης, Π.Α., "Ο Μιλησιακός Πόλεμος, 624-612/611 π.Χ. και η εμπλοκή της Κορίνθου", *Διαχρονία* 3-4 (Δεκέμβριος 1998) 256-262.

Θρησκεία και Ταφικά Έθιμα

- Hägg, “Submycenaean Cremation Burials” Hägg, R., “Submycenaean Cremation Burials in the Argolid”, εις *Thanatos: les coutumes funéraires en Egée à l' age du Bronze* (R. Laffineur, ed.). Liège, 21-23 avril 1986. *Aegaeum* 1 (1987) 207-212.
- Nilsson, *Griechische Feste* Nilsson, M.P., *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der attischen*. Leipzig 1906.

Τοπογραφία και Αρχιτεκτονική

Γενικά

- Alcock - Cherry - Davis, “Intensive Survey”
Alcock, S. - Cherry, J.F. - Davis, J.L., “Intensive Survey, Agricultural Practice and the Classical Landscape of Greece”, εις *Classical Greece, Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Ian Morris (ed.), Cambridge 1994. 137-170.
- Bommelear, *Delphes*
Bommelear, I.F., *Quide de Delphes*. Paris 1991.
- Αντωνακάτου, *Αργολίδος Περιήγησις*
Αντωνακάτου, Ντ., *Αργολίδος Περιήγησις*. Έκδοσις Νομαρχίας Αργολίδας 1973.
- Broneer, “Mycenaean Fountain”
Broneer, O., “A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis”, *Hesperia* VIII (1939) 317-429.
- De La Coste-Messalière, *Delphes*
De La Coste-Messalière, P., *Au musée des Delphes*. Paris 1936.
- Courby, “Topographie et architecture”
Courby, F., “Topographie et architecture”, εις *Fouilles de Delphes*. II. Paris 1920-1927.
- Deshayes, *Deiras*
Deshayes, J., *Argos: les fouilles de la Deiras*. Paris 1966.
- Drerup, *Griechische Baukunst*
Drerup, H., *Griechische Baukunst in geometrischer Zeit, Ahom* II. Göttingen 1969.
- Glaser, *Antike Brunnenbauten*
Glaser, F., *Antike Brunnenbauten (KPHNAI) in Griechenland*. Wien 1983.
- Hermann, *Olympia*
Hermann, H.v., *Olympia, Heiligtum und Wettkampfstätte*. Munich 1972.
- Hitzig - Blümner, *Descriptio*
Hitzig, H. - Blümner, H., *Pausaniae Graeciae Descriptio*. Vol. 2. Leipzig 1899.

- Hope Simpson - Dickinson, *Gazetteer* Hope Simpson, R. - Dickinson, O.T.P.K., *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*. Τόμ. 1: *The Mainland and Islands*. Göteborg 1979.
- Καρούζος, *Δελφοί* Καρούζος, Χρ., *Δελφοί*. Αθήνα 1974.
- Kirsten - Kraiker, *Griechenlandkunde*. Kirsten, E. - Kraiker, W., *Griechenlandkunde*. Heidelberg 1967(5).
- Lang, *Archaische Siedlungen* Lang, F., *Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung*. Berlin 1996.
- Lavery, "Mycenaean Topography" Lavery, J., "Some Aspects of Mycenaean Topography", *BICS* 37 (1990) 165-171.
- Lehmann-Hartleben, *Antiken Hafenlagen* Lehmann-Hartleben, K., *Die Antiken Hafenlagen des Mittelmeeres*. Leipzig 1923.
- Lolling, "Hellenische Landeskunde und Topographie" Lolling, H.G., "Hellenische Landeskunde und Topographie", εις *Geographie und politische Geschichte des klassischen Altertums*. Nördlingen 1889.
- Matz, *Handbuch* Matz, F., *Handbuch der Archäologie*. II. 1954
- Pâris, "Ports antiques" Pâris, J., "Contributions à l' étude des ports antiques du monde grec", *BCH* 39 (1915) 5-16.
- Philippson-Kirsten, *Griechischen Landschaften* Philippson, A. - Kirsten, E., *Die griechischen Landschaften*. Τόμ. III.1. Frankfurt/Main 1959.
- Pritchett, *Ancient Greek Topography*. II Pritchett, W.K., *Studies in Ancient Greek Topography*. Vol. II. University of California, Classical Studies 4. Berkeley 1969.
- Pritchett, *Ancient Greek Topography*. III Pritchett, W.K., *Studies in Ancient Greek Topography*. Vol. III. University of California, Classical Studies 22. Berkeley 1980.

- Pritchett, *Ancient Greek Topography*. VI
 Pritchett, W.K., *Studies in Ancient Greek Topography*. Vol. VI. University of California, Classical Studies 33. Berkeley 1989.
- Rizakis, *Achaie*. I
 Rizakis, A.D., *Achaie*. I. *Sources textuelles et histoire regionale*, εις *Μελετήματα*, Αρ. 20. Athenes 1995.
- Rupp, *Altars*
 Rupp, D.W., *Greek Altars of the Northeastern Peloponnes c. 750/725 - 300/275 B.C.* Brun Mawr 1974.
- Sakellariou, *Polis-State*
 Sakellariou, M.B., *The Polis-State: Definition and Origin*. Athens 1989.
- Σερμπέτη, *Οινιάδες*
 Σερμπέτη, Ελ., *Οινιάδες. Δημόσια οικοδομήματα από την Αρχαία Αγορά*. Αθήνα 2001.
- Wells - Runnels - Zanggrer, “Berbati-Limnes”
 Wells, B. - Runnels, C. - Zanggrer, E., “The Berbati-Limnes Archaeological Survey: The 1988 Season”, *Oath* 18 (1990) 207-238.
- Wells, “Environmental Catastrophe”
 Wells, B., “A Prehistoric Enviromental Catastrophe: The Case of Berbati and Limnes”, εις *Archaeology in the Peloponnese* (Sheedy, K.A., ed.). *Oxbow Monograph* 48 (1994) 65-76
- Winter, *Fortifications*
 Winter, F.E., *Greek Fortifications*. London 1971.
- Φαράκλας, *Αχαΐα*
 Φαράκλας, Ν., *Η γεωπολιτική οργάνωση της Πελοποννησιακής Αχαΐας*, εις *Ρίθυμνα*, Αρ. 9. Ρέθυμνο 2001.

Κορινθία - Κλεωναία

- Βαγιακάκος, “Χερσονήσος Περαίας” Βαγιακάκος, Δ.Β., “Ιστορική κατά τας πηγάς γεωγραφία της Χερσονήσου Περαίας (Περαχώρας - Λουτρακίου)”, εις *Πελοποννησιακά - Παράρτημα 12: Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών, Λουτράκι, 25-27 Μαΐου 1984*. Αθήνα 1986. 329-370.
- Curtius, “Peräa” Curtius, E., “Die Peräa von Korinth und die Eschatiotis”, *RhM* 4 (1846) 200-207.
- Δεσποτόπουλος, “Οδοποιΐα” Δεσποτόπουλος, Θ., “Η οδοποιΐα εν Ελλάδι”, *Τεχνικά Χρονικά* 17, 255-261, 329-338, 530-540.
- Fossey, “Χερσονήσος Περαχώρας” Fossey, J.M., “Η εξέλιξις της αρχαίας κατοίκησης της Χερσονήσου Περαχώρας”, εις *Πελοποννησιακά - Παράρτημα 13: Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*. Τόμ. Β'. Αθήνα 1987-1988. 423-424, πίν. ΞΑ-ΞΒ.
- Fowler, “Corinthia” Fowler, H.N., “Corinth and the Corinthia”, εις *Corinth* I.1. Harvard 1932. 18-114.
- Frazer, *Pausanias* Frazer, J.G., *Pausanias's Description of Greece*. Part II. Τόμ. III. London 1898, 1913² (Ανατύπωση 1965).
- Gerster, “Isthme de Corinth” Gerster, H. “L' Isthme de Corinth. Tentatives de perçement dans l' Antiquité”, *BCH* 8 (1884) 225-232.
- Hammond, “Heraium” Hammond, N.G.L., “The Heraium at Perachora and Corinthian Encroachment”, *BSA* 49 (1954) 93-102.
- Κουρίνου - Πίκουλας - Φάκλαρης, “Αγιονόρι” Κουρίνου, Ε. - Πίκουλας, Ι. - Φάκλαρης, Π., “Αγιονόρι. Αρχαία Χρόνια”, *Ιστοριογεωγραφικά* 2

- (1988) 227-231, Πίν. 21/4.
- Λοράνδου-Παπαντωνίου, *Σολύγεια* Λοράνδου-Παπαντωνίου, Ρ., *Σολύγεια. Η ανασκαφή του 1957-1958*. Αθήνα 1999.
- Μηλιαράκης, *Γεωγραφία* Μηλιαράκης, Αντ., *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Αργολίδος και Κορινθίας*. Αθήνα 1886.
- Miller, *Nemea* Miller, S.G., *Nemea. A Guide to the Site and Museum*. Berkeley 1990.
- Miller, *Οδηγός* Miller, *Οδηγός του αρχαιολογικού χώρου και του Μουσείου* (υπό έκδοση).
- Παπαχατζής, *Κορινθιακά* Ν. Παπαχατζής, *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. II: Κορινθιακά*. Αθήνα 1989².
- Παχύγιαννη, “Αρχαίο λατομείο” Παχύγιαννη-Καλούδη, Φ., “Το αρχαίο λατομείο περιοχής Κλεωνών”, *Αρχαιολογία* 39 (1991) 99.
- Πίκουλας, *Οδικό δίκτυο* Πίκουλας, Γ.Α., *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*. Αθήνα 1995.
- Roux, *Pausanias* Roux, G., *Pausanias en Corinthie*. Paris 1958.
- Sakellariou - Faraklas, *Corinthia - Cleonaea* Sakellariou, M. - Faraklas, N., *Corinthia - Cleonaea*. Athens 1971.
- Σακελλαρίου - Φαράκλας, *Μεγαρίς* Σακελλαρίου, Μ. - Φαράκλας, Ν., *Μεγαρίς, Αιγόσθενα, Ερένεια*. Αθήνα 1972.
- Salmon, “Heraeum” Salmon, J., “The Heraeum at Perachora and the Early History of Corinth and Megara”, *BSA* 67 (1972) 159-204.
- Χαρίτος, *Κλεωναί* Χαρίτος, Κ.Β., *Κλεωναί*. Αθήνα 1968.
- Wiseman, *Land* Wiseman, J., *The Land of the Ancient Corinthians*. Göteborg 1978.

Κόρινθος

- Broneer, "Cyclopean Wall" Broneer, O., "The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth and its Bearing on Late Bronze Age Chronology" *Hesperia* 35 (1966) 346-362, Πiv. 80-84.
- Broneer, "Cyclopean Wall, *Addendum*" Broneer, O., "The Cyclopean Wall on the Isthmus of Corinth, *Addendum*", *Hesperia* 37 (1968), 25-35, Πiv. 3, 4.
- Carpenter, "Topography. I" Carpenter, R., "Researches in the Topography of Ancient Corinth. I", *AJA* 33 (1929) 345-360.
- Carpenter - Bon, "Defenses" Carpenter, R. - Bon, A., "The Defenses of Acrocorinth and the Lower Town", εις *Corinth* III - Part II. Cambridge 1936.
- Dörpfeld, "Tempel" Dörpfeld, W., "Der Tempel in Korinth", *AM* 11 (1886) 297-308.
- Hill - Elderkin, "The Springs" Hill, B.H. - Elderkin, G.W., "The Springs Peirene, Sacred Spring, Glauke", *Corinth* I.6. Princeton 1964.
- Leaf - Blegen, "Corinth" Leaf, W., - Blegen, C.W., "Corinth in Prehistoric Times", *AJA* 27 (1923) 151-163.
- O'Neill, *Ancient Corinth* O'Neill, J.G., *Ancient Corinth - with a topographical Sketch of the Corinthia*. Part I: *From the Earliest Times to 404 B.C.* Baltimore 1930.
- Newhall, "Corinthian Kerameikos" Newhall, A., "The Corinthian Kerameikos", *AJA* 35 (1931) 1-30.
- Palmer, *North Cemetery* Palmer, H., "The Classical and Roman Periods", εις *Corinth* XIII. *The North Cemetery*. Princeton 1964.
- Richardson, "Pirene" Richardson, R.B., "Pirene", *AJA* 4 (1900) 204-239.
- Richardson, "Fountain of Glauke" Richardson, R.B., "The Fountain of Glauke at

- Corinth”, *AJA* 4 (1900) 458-475.
- Robinson, “Corinth”
Robinson, C.A., “Corinth and Corinthia”, εις *Corinth* I.1. Harvard 1932.
- Robinson, *Urban Development*
Robinson, H.S., *The Urban Development of Ancient Corinth*. Athens 1965.
- Sakellariou, “Ἐφύρη”
Sakellariou, M., “Ἐφύρη μυχωι Ἀργεος ιπποβότου”, εις *Atti e Memorie del Io Congresso Internazionale di Micenologia*, II. Roma 1967. 164-168.
- Scranton, “Monuments”
Scranton, R.L., “Monuments in the Lower Agora and North of the Archaic Temple”, εις *Corinth* I - Part III. Princeton 1951.
- Stillwell, “Temple of Apollo”
Stillwell, A.N., “The Temple of Apollo”, εις *Corinth* I.1. Harvard 1932. 115-134.
- Stroud, “Sanctuary of Demeter and Kore: 1961/62”
Stroud, R.S., “The Sanctuary of Demeter and Kore of Acrocorinth, Preliminary Report I: 1961/62”, *Hesperia* 34 (1965) 1-24.
- Young, *North Cemetery*
Young, R.S., “The Geometric Period - The Proto-corinthian Period”, εις *Corinth* XIII. *The North Cemetery*. Princeton 1964.
- Weinberg, *Corinth* I.5
Weinberg, S.S., “The Southeast Building, the Basilicas and the Mosaic House”, εις *Corinth* I.5. Princeton 1960.
- Weller, “Opus Incertum”
Weller, Ch.H., “A Foundation of Opus Incertum”, *AJA* 5 (1901) 341-342.

Φλειασία

- Russel, “Topography of Phlius”
Russel, A.G., “The Topography of Phlius and the Phliasian Plain”, *Annals of Archaeology and Anthropology* 11 (1924) 37-47.
- Φαράκλας, *Φλειασία*
Φαράκλας, Ν., *Φλειασία*. Αθήνα 1972.

Σικωνία

- Bobrik, *Sikyoniae Topographia* Bobrik, K.H., *De Sikyoniae Topographia*. Königsberg 1839.
- Lolos, *Sikyonia* Lolos, G.J., *Studies in the Topography of Sikyonia*. Berkeley 1998.
- Πυριοβόλη, “Αρχαιότητες της Στιμάγκας” Πυριοβόλη, Π.Γ., “Αι αρχαιότητες της Στιμάγκας Κορινθίας και το Ιερόν Προστασίας Δήμητρος και Κόρης”, εις *Πελοποννησιακά - Παράρτημα 12: Πρακτικά Β' Τοπικού Συνεδρίου Κορινθιακών Ερευνών*, Λουτράκι 25-27 Μαΐου 1984. Αθήνα 1986, 289-320.
- Ross, “Sicyonie” Ross, L., “Les forteresses de la Sicyonie et le temple d' Asklepios à Titene”, *Bulletino dell' Istituto di Corrispondenza Archeologica 1839* (1840) 21-28.
- Skalet, *Ancient Sicyon* Skalet, Ch., *Ancient Sicyon with a Prosopographia Sikyonia*. Baltimore 1928. Βελτιωμένη απόδοση στα ελληνικά από το Ν. Χαρλαύτη. Αθήνα 1975.
- Σκιάς, “Σικυώνος τοπογραφικά” Σκιάς, Α., “Ανακοινώσεις υπό Α. Σκιά: Ζ'. Σικυώνος τοπογραφικά”, *AE* 1919, 45-48.
- Φαράκλας, *Σικωνία* Φαράκλας, Ν., *Σικωνία. Ancient Greek Cities*. No. 8. Athens 1971.

Γλυπτική

- Gardiner, “Sculptures” Gardiner, E.M., “A Series of Sculptures from Corinth”, *AJA* 13 (1909) 304-327.
- Richardson, “Head” Richardson, R.B., “Head of a Youth from Corinth”, *AM* 28 (1903) 451-461.

Κεραμική

- Nicols, “Vases” Nicols, M.L., “Geometric Vases from Corinth”, *AJA* 9 (1905) 411-421.
- Stillwell - Benson, “Potter’s Quarter” Stillwell, A.N. - Benson, J.L., “The Potter’s Quarter. The Pottery”, εις *Corinth* XV - Part III. Princeton 1984.
- Weinberg, “Pottery” Weinberg, S.S., “The Geometric and Orientalizing Pottery”, εις *Corinth* VII.1. Harvard 1943.

Μεγάλη Ζωγραφική

- Shear, “Colour” Shear, T.L., “Colour in Corinth”, *AJA* 32 (1928) 330-332.

Ειδωλοπλαστική

- Richardson, “Terracotta Figurines” Richardson, R.B., “Terracotta Figurines from Corinth”, *AJA* 2 (1898) 206-222.
- Robinson, “Terra-cottas” Robinson, D.M., “Terra-cottas from Corinth”, *AJA* 10 (1906) 159-173, Pls. 10-13.

Μεταλλοτεχνία

- Βοκοτοπούλου, *Πρόχοι* Βοκοτοπούλου, I., *Χαλκαί Κορινθιουργείες πρόχοι*. Αθήνα 1975.

Επιγραφική

Grenfell - Hunt, *Oxyrhynchus Papyri*

Grenfell - Hunt, *The Oxyrhynchus Papyri*. London 1898.

Martha, “Inscriptions”

Martha, J., “Inscriptions du Péloponnèse”, *BCH* 3 (1879) 192-193.

Roelh, *Inscriptiones*

Roelh, H., *Inscriptiones Graecae Antiquissimae praeter atticas in Attica repertas*. Berolini 1882.

Ανασκαφικές αναφορές

Γενικά

- Βοκοτοπούλου, “Βίτσα Ζαγορίου” Βοκοτοπούλου, Ι., “Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου: Νομός Ιωαννίνων, Βίτσα Ζαγορίου”, *ΑΔ* 26 (1971) Β2, 333-334, Πίν. 310.
- Δάκαρης, “Ανακτόριον” Δάκαρης, Σ.Ι., “Εκ του αρχαίου νεκροταφείου του Ανακτορίου”, *ΑΕ* 1953-1954 (τόμ. 3) 77-88.
- Gebauer, “Forschungen” Gebauer, Κ., “Forschungen in der Argolis”, *ΑΑ* 1939, 268-294.
- Heurtley, “Vardar?ftsa” Heurtley, W.A., “Report on Excavations at the Toumba and Tables of Vardar?ftsa, Macedonia, 1925-1926”, *BSA* 27 (1925-1926) 1-66, πίν. I-XXII.
- Homolle, *Fouilles des Delphes* Homolle, Τ., *Fouilles des Delphes*. IV. Paris 1909.
- Καββαδίας, “Εκθεσις, 1903” Καββαδίας, Π., “Εκθεσις των Πεπραγμένων της Εταιρείας κατά το έτος 1903”, *ΠΑΕ* (1903) 14-17.
- Payne, “Peloponnese” Payne, H.G.G., “Archaeology in Greece, 1932-1933. Peloponnese”, *JHS* 33 (1933) 276.
- Ure, *Aryballoi* Ure, P.N., *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia*. Cambridge 1934.
- Vanderpool, “Peloponneses” Vanderpool, E., “News Letter from Greece. Peloponneses”, *AJA* 58 (1954) 232.

Κορινθία

Άγιοι Θεόδωροι

- Βερδελής - Αλεξανδρή, “Άγιοι Θεόδωροι” Βερδελής, Ν. - Αλεξανδρή, Ο., “Άγιοι Θεόδωροι Κορινθίας”, *ΑΔ* 17 Β1 (1961-1962) 52-54, Πίν. 54-56.

Περαχώρα

- Fossey, “Perachora” Fossey, J.M., “Perachora. Excavation at the Early Helladic Settlement by Lake Vouliagmeni”, *AA* 28 B1 (1973) 150.
- Παπαχριστοδούλου, “Καλά Νησιά Περαχώρας” Παπαχριστοδούλου, Ι., “Ερευναι εις Καλά Νησιά Περαχώρας”, *AAA* 1 (1968) 116-117.
- Tomlinson, “Perachora, (1966)” Tomlinson, R.A., “Perachora, 1965”, *AA* 21 B1 (1966) 145-147.

Ηραίον

- Tomlinson, “The Heraion” Tomlinson, R.A., “Perachora, The Heraion”, *AA* 20 B1 (1965) 152-154, σχέδ. 1-2.

Διόλκος

- Verdelis, “Diolkos” Verdelis, N., “Der Diolkos am Isthmus von Korinth”, *AM* 71 (1956) 51-59.
- Βερδελής, “Ανασκαφή Διόλκου” Βερδελής, Ν., “Ανασκαφή Διόλκου”, *AA* 16 B1 (1960) 79, πίν. 59α, γ και 60α-β και σκαρίφημα.
- Βερδελής, “Διόλκος” Βερδελής, Ν., “Ανασκαφή του Διόλκου”, *ΠΑΕ* (1960) 136-143.
- Βερδελής, “Διόλκος της Κορίνθου” Βερδελής, Ν., “Ο Διόλκος της Κορίνθου”, *Κορινθιακή Πρωτοχρονιά* (1960) 27-31.
- Βερδελής, “Ανασκαφή” Βερδελής, Ν., “Ανασκαφή του Διόλκου”, *ΠΑΕ* (1962) 48-50.
- Ορλάνδος, *Έργον-1960* Ορλάνδος, Α., *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1960* (1961) 117-122.
- Ορλάνδος, *Έργον-1962* Ορλάνδος, Α., *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το 1962* (1963) 77-81.

Ισθμία

- Broneer, "Excavations, 1952" Broneer, O., "Isthmia Excavations, 1952", *Hesperia* 22 (1953) 27, 182-195.
- Broneer, "Sanctuary of Poseidon" Broneer, O., "The Isthmian Sanctuary of Poseidon", *Archaeology* 8 (1955) 56-62.
- Broneer, "Excavations, 1954" Broneer, O., "Excavations at Isthmia, 1954", *Hesperia* 24 (1955) 110-141.
- Broneer, "Excavations, 1955-1956" Broneer, O., "Excavations at Isthmia, Third Campaign, 1955-1956", *Hesperia* 27 (1958) 1-37.
- Broneer, "Corinthian Isthmus" Broneer, O., "The Corinthian Isthmus and the Isthmian Sanctuary", *Antiquity* 32 (1958) 60f. and 80-88.
- Broneer, "Excavations, 1957-1958" Broneer, O., "Excavations at Isthmia, Fourth Campaign, 1957-1958", *Hesperia* 28 (1959) 298-343.
- Broneer, "Isthmia" Broneer, O., "Isthmia: Campaign of 1959", *Archaeology* 13 (1960) 105-109.
- Broneer, "Isthmian Sanctuary" Broneer, O., "The Isthmian Sanctuary", *ΑΔ* 16 B1 (1960) 85-88, σελ. 1-2, πίν. 64-67.
- Broneer, "Discoveries" Broneer, O., "Discoveries at Isthmia", *ΑΔ* 17 B1 (1961/1962) 63-64.
- Broneer, "Excavations, 1959-1961" Broneer, O., "Excavations at Isthmia, 1959-1961", *Hesperia* 31 (1962) 1-25.
- Broneer, "Excavations" Broneer, O., "Excavations at Isthmia", *ΑΔ* 18 B1 (1963) 80-81.
- Caskey, "Objects" Caskey, J.L., "Objects from a Well at Isthmia", *Hesperia* 29 (1960) 168-176.
- Clement, "Isthmia" Clement, P.A., "Isthmia", *ΑΔ* 23 B1 (1968) 139.
- Clement, "Lambrou Cemetery" Clement, P.A., "Isthmia - Lambrou Cemetery", *ΑΔ* 24 B1 (1969) 119.

- Gebhard, “Ισθμία (1987)” Gebhard, E.P., “Ισθμία”, *ΑΔ* 42 Β1 (1987) 122.
- Gebhard, “Ισθμία, (1988)” Gebhard, E.P., “Ισθμία”, *ΑΔ* 43 Β1 ((1988) 106-107.
- Gregory - Gebhard, “Ισθμία” Gregory, T.E. - Gebhard, E.R., “Ισθμία”, *ΑΔ* 44 Β1 (1989) 91-92.
- Gebhard, “Ισθμία (1990)” Gebhard, E.R., “Ισθμία”, *ΑΔ* 45 Β1 (1990) 100-101.
- Gebhard, “Ιερό Ποσειδώνα” Gebhard, E.R., “Ισθμία - Ιερό Ποσειδώνα και οικισμός Ράχης”, *ΑΔ* 46 Β1 (1991) 108.
- Monceaux, “Fouilles” Monceaux, P., “Fouilles et Recherches archéologiques au Sanctuaire des Jeux Isthmiques”, *GazArch* 9 (1884) 273-285, 354-363.
- Monceaux, “Fouilles et Recherches” Monceaux, P., “Fouilles et Recherches archéologiques au Sanctuaire des Jeux Isthmiques”, *GazArch* 10 (1885) 205-214.
- Κόρινθος**
- Béquignon, “Corinth” Béquignon, V., “Chronique des Fouilles et découvertes Archéologiques. Péloponnèse. Corinth et Chiliomodion”, *BCH* 54 (1930) 479.
- Broneer, “Area” Broneer, O., “Area North of Basilica”, *AJA* 30 (1926) 49-57.
- Broneer, “Excavations, 1928” Broneer, O., “Excavations in the Odeum at Corinth, 1928”, *AJA* 32 (1928) 447-473, Πίν. 5-6.
- Broneer, “Excavations, 1933” Broneer, O., “Excavations in the Agora at Corinth, 1933”, *AJA* 37 (1933) 554-572, Πίν. LXI-LXIV.
- Broneer, “Excavations, 1934” Broneer, O., “Excavations at Corinth, 1934”, *AJA* 39 (1935) 53-75, Πίν. 16-20.
- Broneer, “Corinth, 1950” Broneer, O., “Investigations at Corinth, 1950”, *Hesperia* 20 (1951) 291-300.
- Brueckner, “Ανασκαφαί” Brueckner, A., “Ανασκαφαί και άλλαι εργασίαι ξένων αρχαιολογικών σχολών”, *ΑΔ* 2 (1916) Παράρ-

- τητα, 55-57.
- Cooley, “American Excavations” Cooley, A.S., “The American Excavations at Corinth”, *AJA* 11 (1907) 52.
- Heermance, “Excavations, 1903” Heermance, T.W., “Excavations at Corinth”, *AJA* 7 (1903) 350.
- Heermance, “Excavations, 1904” Heermance, T.W., “Excavations at Corinth in 1904. Preliminary Report”, *AJA* 8 (1904) 433-441, Πfv. 17-18.
- Heermance, “Report, 1903-1904” Heermance, T.W., “Report of the Director, 1903-1904”, *AJA* 8 (1904) Suppl. 23-26.
- Hill, “Report, 1906-1907” Hill, B.H., “Report of the Director, 1906-1907”, *AJA* 11 (1907) Suppl. 19-21.
- Hill, “Report, 1909-1910” Hill, B.H., “Report of the Director, 1909-1910”, *BullAIA* 1 (1909/1910) 271.
- Hill, “Excavations, 1925” Hill, B.H., “Excavations at Corinth, 1925. Preliminary Report”, *AJA* 30 (1926) 44-49.
- Hill, “Excavations, 1926” Hill, B.H., “Excavations at Corinth, 1926”, *AJA* 31 (1927) 70-79.
- Meritt, “Excavations, 1927” Meritt, B.D., “Excavations at Corinth, 1927. Preliminary Report”, *AJA* 31 (1927) 450-461.
- Morgan, “Excavations, 1935-1936” Morgan, C.H., “Excavations at Corinth, 1935-1936”, *AJA* 40 (1936) 466-484.
- Morgan, “Excavations, 1936-1937” Morgan, C.H., “Excavations at Corinth, 1936-1937”, *AJA* 41 (1937) 539-552.
- Morgan, “Excavations, 1937” Morgan, C.H., “Excavations at Corinth, Autumn 1937”, *AJA* 42 (1938) 362-370.
- Morgan, “Excavations, 1938” Morgan, C.H., “Excavations at Corinth, 1938”, *AJA* 43 (1939) 255-267.
- Μπανάκα-Δημάκη, “Κόρινθος - Οικόπεδο Θ. Τσιωτάκη” Μπανάκα-Δημάκη, Α., “Ανασκαφικές εργασίες - Νομός Κορινθίας. Κόρινθος - Οικόπεδο Θ. Τσιω-

- τάκη”, *ΑΔ* 36 Β1 (1981) 86.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, “Κόρινθος”, *ΑΔ* 23 Β1 (1968) 122-127, πίν. 67-69.
- Πρωτονοταρίου-Δειλάκη, “Κορινθία, Αρχαία Κόρινθος”, *ΑΔ* 26 Β1 (1971) 68, Πίν. 58β-ε.
- Richardson, “Report, 1896-1897” Richardson, R.B., “Report of the Director, 1896-1897”, *AJA* 1 (1897) 110-112.
- Richardson, “Excavations, 1896” Richardson, R.B., “The Excavations at Corinth in 1896” *AJA* 1 (1897) 455-480, Πίν. 14-17.
- Richardson, “Excavations, 1898” Richardson, R.B., “The Excavations at Corinth in 1898. Preliminary Report”, *AJA* 2 (1898) 233-236, 499-501.
- Richardson, “Report, 1898-1899” Richardson, R.B., “Report of the Director, 1898-1899”, *AJA* 3 (1899) 682-686.
- Richardson, “Report, 1899-1900” Richardson, R.B., “Report of the Director, 1899-1900”, *AJA* 4 (1900) Suppl., 22-26.
- Richardson, “Report, 1900-1901” Richardson, R.B., “Report of the Director, 1900-1901”, *AJA* 5 (1901) Suppl. 27-31.
- Richardson, “Fountain” Richardson, R.B., “An ancient Fountain in the Agora of Corinth”, *AJA* 6 (1902) 306-320, Πίν. 7-10.
- Richardson, “Report, 1901-1902” Richardson, R.B., “Report of the Director, 1901-1902”, *AJA* 6 (1902) Suppl. 19-23.
- Richardson, “Report, 1902-1903” Richardson, R.B., “Report of the Director, 1902-1903”, *AJA* 7 (1903) Suppl. 19.
- Robinson, “Corinth” Robinson, D.M., “Corinth”, *AJA* 12 (1908) 67-68.
- Robinson, “Investigations (1946-1960)” Robinson, H., “Investigations at Corinth (1946-1960)”, *ΑΔ* 16 Β1 (1960) 82-85, σελ.1.
- Robinson, “Excavations, 1960” Robinson, H.S., “Excavations at Corinth, 1960”, *Hesperia* 31 (1962) 95-133, Πίν. 33-48.
- Robinson, “Excavations, (1961)” Robinson, H.S., “Corinth Excavations (1961)”, *ΑΔ* 17

- B1 (1961/1962) 61-63.
- Robinson, "Excavation, (1963)" Robinson, H.S., "Excavation at Corinth", *AA* 18 B1 (1963) 76-80.
- Robinson, "Excavations, (1964)" Robinson, H.S., "American Excavations at Corinth", *AA* 19 B1 (1964) 100-102.
- Robinson, "Excavations, (1965)" Robinson, H.S., "Excavations in Corinth, 1964", *AA* 20 B1 (1965) 144-145.
- Robinson, "Excavations, (1966)" Robinson, H.S., "Excavations at Corinth", *AA* 21 B1 (1966) 133-141.
- Robinson, "Temple Hill, (1971)" Robinson, H.S., "Excavations on Temple Hill", *AA* 26 B1 (1971) 96, Σχέδ. 1-2, Πίθ. 76α.
- Shear, "Excavations, 1925" Shear, T.L., "Excavations at Corinth in 1925", *AJA* 29 (1925) 381-397, Πίθ. 4.
- Shear, "Excavations, 1926" Shear, T.L., "Excavations in the Theatre District of Corinth in 1926", *AJA* 30 (1926) 444-463, Πίθ. 6.
- Shear, "Excavations, 1928" Shear, T.L., "Excavations in the Theatre District and Tombs of Corinth in 1928", *AJA* 32 (1928) 474-495, Πίθ. 7.
- Shear, "Excavations, 1930" Shear, T.L., "Excavations in the North Cemetery at Corinth in 1930", *AJA* 34 (1930) 403-431.
- Shear, "Roman Chamber Tombs" Shear, T.S., "The excavation of Roman Chamber Tombs at Corinth in 1931", *AJA* 35 (1931) 424-441.
- Stillwell, "Excavations, 1934-1935" Stillwell, R., "Excavations at Corinth, 1934-1935", *AJA* 40 (1936) 21-45, Πίθ. 1-2.
- Swindler, "Terracotta Altar" Swindler, M.H., "A Terracotta Altar in Corinth", *AJA* 36 (1932) 512-520.
- Washburn, "Excavations, 1905" Washburn, D.M., "Excavations at Corinth in 1905. Preliminary Report", *AJA* 10 (1906) 17-20, Πίθ. 5.
- Weinberg, "Excavations, 1938-1939" Weinberg, S.S., "Excavations at Corinth, 1938-1939", *AJA* 43 (1939) 592-600.

- Weinberg, "Excavations of 1940" Weinberg, S.S., "A Cross-Section of Corinthian Antiquities (Excavations of 1940)", *Hesperia* 17 (1948) 197-241, Πίτν. 70-88.
- Wheeler, "Annual Report" Wheeler, J.R., "Thirtieth Annual Report of the Managing Committee of the American School of Classical Studies at Athens", *BullAIA* 3 (1911-1912) 134.
- Wheeler, "Annual Report, 1913-1914" Wheeler, J.R., "Thirty-third Annual Report of the American School of Classical Studies at Athens, 1913-1914", *BullAIA* 6 (1914) 29-30.
- Wheeler, "Corinth, 1914" Wheeler, J.R., "Corinth - Discoveries in 1914", *AJA* 19 (1915) 92-93.
- Williams, "Excavations, (1967)" Williams, C.K., "Excavations at Corinth", *AA* 22 B1 (1967) 184.
- Williams, "Excavations, (1969)" Williams, C.K., "Excavations at Corinth", *AA* 24 B1 (1969) 114, πίτν. 93α-γ.
- Williams, "Excavations, (1970)" Williams, C.K., "Excavations at Corinth", *AA* 25 B1 (1970) 161.
- Williams, "Corinth, 1969" Williams, C.K., "Corinth, 1969: Forum Area", *Hesperia* 39 (1970) 1-39.
- Williams, "Excavations (1971)" Williams, C.K., "Excavations at Corinth", *AA* 26 B1 (1971) 94-96, πίτν. 72-75.
- Williams - Fisher, "Corinth, 1970" Williams, Ch., - Fisher, J.E., "Corinth, 1970: Forum Area", *Hesperia* 40 (1971) 1-51.
- Williams, "Demeter Sanctuary, (1972)" Williams, C.K., "Corinth Excavations- Demeter Sanctuary", *AA* 27 B1 (1972) 220.
- Williams, "Roman Forum" Williams, C.K., "Corinth Excavations- Roman Forum", *AA* 27 B1 (1972) 220-221.
- Williams, "Temple Hill, (1972)" Williams, C.K., "Corinth Excavation - Temple Hill",

- AA* 27 B1 (1972) 221-223, Πίθ. 153, 154β.
- Williams, "Temple Hill, (1973)" Williams, C.K., "Excavations at Corinth - Temple Hill", *AA* 28 B1 (1973) 136.
- Williams, "Hero Shrine, (1973)" Williams, C.K., "Excavations at Corinth - Hero Shrine", *AA* 28 B1 (1973) 138-139, Πίθ. 123α.
- Williams, "Sacred Spring" Williams, C.K., "Excavations at Corinth - The Sacred Spring", *AA* 28 B1 (1973) 141-142.
- Williams, "Protocorinthian and Corinthian Levels" Williams, C.K., "Excavations at Corinth - Protocorinthian and Corinthian Levels of the Sacred Spring", *AA* 28 B1 (1973) 142.
- Williams, "Demeter Sanctuary, (1973)" Williams, C.K., "Corinth Excavations - Demeter Sanctuary", *AA* 28 B1 (1973) 142-143, Πίθ. 125α.
- Williams - Fisher, "Corinth, 1972" Williams, C.K. - Fisher, J.E., "Corinth, 1972: The Forum Area", *Hesperia* 42 (1973) 1-43, Πίθ. 1-12.
- Williams, "Roman Hemicycle" Williams, C.K., "Excavations at Corinth. 1973. Area of the Roman Hemicycle", *AA* 29 B2 (1973/1974) 252-253.
- Williams - MacIntosh - Fisher, "Corinth, 1973" Williams, C.K. - MacIntosh J. - Fisher, J.E., "Excavations at Corinth, 1973", *Hesperia* 43 (1974) 1-76. Πίθ. 1-10.
- Williams, "Excavations, 1973" Williams, C.K., "Excavations at Corinth. 1973", *AA* 29 B2 (1973/1974) 255.
- Williams, "Temple Hill, (1975)" Williams, C.K., "Corinth - Temple Hill", *AA* 30 B1 (1975) 61-62.
- Williams, "Temple Hill, (1977)" Williams, C.K., "Corinth - Temple Hill", *AA* 32 B1 (1977) 54.
- Williams, "1976, Forum Southwest" Williams, C.K., "Corinth 1976, Forum Southwest", *Hesperia* 46 (1977) 40-81, Pls 19-32.
- Williams, "Temple Hill, (1978)" Williams, C.K. "Corinth - Temple Hill", *AA* 33 B1 (1978) 63-69.

- Williams, “1977, Forum Southwest”
- Williams, “Building”
- Williams, “1978: Forum Southwest”
- Williams, “Corinth, 1979”
- Williams, “Corinth, (1981)”
- Williams, “Corinth, 1980”
- Williams - Zervos, “Corinth, 1982”
- Williams, “Corinth, (1985)”
- Wiseman, *Ancient Corinth*
- Χαριτωνίδης, “Κόρινθος”
- Williams, C.K., “Corinth 1977, Forum Southwest”, *Hesperia* 47 (1978) 1-39, Πίτν. 1-6.
- Williams, C.K., “Punic Amphora Building and its Northern Neighbour”, *ΑΔ* 34 Β1 (1979) 126, εικ. 1.
- Williams, C.K., “Corinth, 1978: Forum Southwest”, *Hesperia* 48 (1979) 105-144, Πίτν. 41-52.
- Williams, C.K., “Corinth Excavations, 1979”, *Hesperia* 49 (1980) 107-134, Πίτν. 17-27.
- Williams, C.K., “Ancient Corinth”, *ΑΔ* 36 Β1 (1981) 116.
- Williams, C.K., “Corinth Excavations of 1980”, *Hesperia* 50 (1981) 1-44, Πίτν. 1-9.
- Williams, C.K. - Zervos, O.H., “Corinth, 1982: East of the Theater”, *Hesperia* 52 (1983) 1-47, Πίτν. 1-12.
- Williams, C.K., “Ancient Corinth”, *ΑΔ* 40 Β1 (1985) 95-96.
- Wiseman, J., *New Excavations at Ancient Corinth*. 1967.
- Χαριτωνίδης, Σ., “Κορινθία: Κόρινθος - Ανασκαφαί Εθνικής Οδοῦ”, *ΑΔ* 21 Β1 (1966) 122-123.

Λέγαιο

- Πάλλας, “Ανασκαφή Βασιλικής Λεχαίου”
- Πάλλας, Δ., “Ανασκαφή Βασιλικής Λεχαίου. 4: Αρχαιότερα κτήρια - Λιμενικά έργα”, *ΠΑΕ* 1959, 139-140.
- Πάλλας, “Ανασκαφαί εν Λεχαίω”
- Πάλλας, Δ., “Ανασκαφαί εν Λεχαίω. 3: Ο αρχαίος λιμήν”, *ΠΑΕ* 1960, 165-169.
- Πάλλας, “Ανασκαφές Λεχαίου (1956/1960)”
- Πάλλας, Δ., “Ανασκαφές Λεχαίου (1956/1960) - γ. Ο Αρχαίος Λιμήν”, *ΑΔ* 17 Β1 (1961/1962) 75-78, Πίν. 88α.
- Πάλλας, “Ανασκαφικάί έρευναι”
- Πάλλας, Δ., “Ανασκαφικάί έρευναι εν Λεχαίω”, *ΠΑΕ* 1965, 137-166.

Κεγγρεές

- Hawthorne, “Cenchreae”
- Hawthorne, J.G., “Cenchreae, Port of Corinth”, *Archaeology* 18 (1965) 191-200.
- Ramage-Scranton, “Kenchreai, 1963”
- Ramage, E.S. - Scranton, R.L., “Investigations at Kenchreai, 1963”, *Hesperia* 33 (1964) 134-145.
- Ramage-Scranton, “Corinthian Kenchreai”
- Ramage, E.S. - Scranton, R.L., “Investigations at Corinthian Kenchreai”, *Hesperia* 36 (1967) 124-186.
- Scranton-Ramage, “Investigations, (1964)”
- Scranton, R.L. - Ramage, E.S., “Investigations at Kenchreai”, *ΑΔ* 19 Β1 (1964) 103-106.
- Scranton-Ramage, “Investigations, (1965)”
- Scranton, R.L. - Ramage, E.S., “Investigations at Kenchreai”, *ΑΔ* 20 Β1 (1965) 145-152.
- Scranton, “Kenchreai, (1966)”
- Scranton, R.L., “Corinthian Kenchreai”, *ΑΔ* 21 Β1 (1966) 141-145.
- Scranton - Ramage, “Kenchreai, (1967)”
- Scranton, R.L. - Ramage, E.S., “Corinthian Kenchreai”, *ΑΔ* 22 Β1 (1967) 185-190.

Χιλιόμοδι

Δειλάκη, “Χιλιόμοδι”

Δειλάκη, Ε., “Κορινθία. 1. Εξαμίλια. Κτήμα Διδασκάλου. 2. Χιλιόμοδι. 3. Σικυών (Βασιλικό) - Οικόπεδο Λεονάρδου”, *ΑΔ* 25 Β1 (1970) 159-160.

Αετόπετρα

Χατζηπούλιου-Καλλήρη,
“Λείψανα”

Χατζηπούλιου-Καλλήρη, Ε., “Λείψανα Πρωτοελλαδικού και Μεσοελλαδικού οικισμού στο λόφο Αετόπετρα. Πρώτα αποτελέσματα δοκιμαστικής ανασκαφικής έρευνας”, *ΑΔ* 33 Α' (1978) 325-336, Πίν. 90-100.

Αρχαία Σολύγεια

Βερδελής, “Γαλατάκι”

Βερδελής, Ν.Μ., “Σύντομος έκθεσις - 4. Ανασκαφή παρά το χωρίον Γαλατάκι”, *ΑΕ* 1956, Παράρτημα - Αρχαιολογικά Χρονικά, 8-13.

Βερδελής, “Σολύγεια”

Βερδελής, Ν.Μ., “Κορινθία, Σολύγεια (Γαλατάκι)”, *Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1958*, 112-118.

Βερδελής, “Αρχαία Σολύγεια”

Βερδελής, Ν.Μ., “Ανασκαφή στην Αρχαία Σολύγειαν”, *ΠΑΕ* 1958, 135-145, Πίν. 108-116.

Βερδελής, “Ανασκαφή Γαλατακίου”

Βερδελής, Ν.Μ., “Αρχαιότητες Αργολιδοκορινθίας - Ανασκαφή Γαλατακίου”, *ΑΔ* 16 Β1 (1960) 81, Πίν. 59β.

Κλεωναία

Κλεωνές

Karo, "Archäologische Funde, 1912"

Schmidt, "Mittheilungen"

Karo, G., "Archäologische Funde im Jahre 1912", *AA* 1913, 114-116.

Schmidt, J., "Mittheilungen aus Griechenland", *AM* 6 (1881) 355-356.

Νεμέα

Miller, "Nemea, (1976)"

Miller, "Nemea, (1979)"

Miller, "Excavation, 1979"

Miller, "Nemea, (1981)"

Παπαχριστοδούλου, "Κορινθία"

Wright, "Νεμέα, (1984)"

Wright, "Νεμέα, (1985)"

Wright - Cherry - Davis - Μαντζουράνη, "Κοιλάδα Νεμέας, 1984-1985"

Wright et al., "Nemea Valey"

Χαριτωνίδης, "Νεμέα"

Miller, S.G., "Nemea", *AA* 31 B1 (1976) 70.

Miller, St.G., "Nemea", *AA* 34 B1 (1979) 128.

Miller, S.G., "Excavations at Nemea, 1979", *Hesperia* 49 (1980) 178-205, Πίν. 35-52.

Miller, St.G., "Nemea", *AA* 36 B1 (1981) 118.

Παπαχριστοδούλου, I., "Κορινθία. Ανασκαφή Εθνικής Οδού Κορίνθου - Πατρών", *AA* 22 B1 (1967) 166-169, πίν. 124γ,δ-125.

Wright, J.C., "Νεμέα", *AA* 39 B1 (1984) 76.

Wright, J.C., "Νεμέα", *AA* 40 B1 (1985) 96.

Wright, J.C. - Cherry, J. - Davis, J. - Μαντζουράνη, E., "Το ερευνητικό αρχαιολογικό πρόγραμμα στην κοιλάδα της Νεμέας κατά τα έτη 1984-1985", *AAA* 18 (1985) 86-104.

Wright, J.C. - Cherry, J.F. - Davis, J.L. - Mantzourani, E., "The Nemea Valey Archaeological Project: a Preliminary Report", *Hesperia* 59 (1990) 579-659, Pls. 93-97.

Χαριτωνίδης, Σ., "Αρχαιότητες και Μνημεία Αργολιδοκορινθίας. Κορινθία - Νεμέα", *AA* 21 B1 (1966) 125.

Φλειασία

Φλιούς

- Alcock, "Polis of Phlius" Alcock, S.E., "Urban Survey and the Polis of Phlius", *Hesperia* 60 (1991), 421-463.
- Biers, "Phlius, 1924" Biers, W.R., "Excavations at Phlius, 1924: The Votive Deposit", *Hesperia* 40 (1971) 397-423.

Σικωνία

- Κρυστάλλη, "Κρήνες" Κρυστάλλη, Κ., "Κρήνες (Τοποθεσία Μπραΐμπεη)", *ΑΔ* 22 Β1 (1967) 164.
- Χαριτωνίδης, "Σικυών" Χαριτωνίδης, Σ., "Κορινθία - Σικυών", *ΑΔ* 21 Β1 (1966) 124.
- Χαριτωνίδης, "Καστράκι" Χαριτωνίδης, Σ., "Αρχαιότητες και Μνημεία Αργολιδοκορινθίας. Κορινθία - Καστράκι", *ΑΔ* 21 Β1 (1966) 125.

Κορινθία - Ανασκαφικές αναφορές

- Lawrence, "Five Grave Groups" Lawrence, P., "Five Grave Groups from the Corinthia", *Hesperia* 33 (1964) 89-107.
- Leekley - Noyes, *Archaeological Excavations* Leekley, D. - Noyes, R., *Archaeological Excavations in Southern Greece*. New Jersey 1976.
- Χαριτωνίδης, "Κορινθία" Χαριτωνίδης, Σ., "Κορινθία: Κόρινθος - Ανασκαφαί Εθνικής Οδού, Κρήναι, Στιμάγκα, Σικυών, Καμάρι, Νεμέα", *ΑΔ* 21 Β1 (1966) 121-125, Πίν. 120-122.

Γενική Βιβλιογραφία

- Anderson-Stojanovic, V.R., “A Well in the Rachi Settlement at Isthmia”, *Hesperia* 62 (1993) 257-302.
- Anderson-Stojanovic, V.R., “The University of Chicago Excavations in the Rachi Settlement at Isthmia, 1989”, *Hesperia* 65 (1996) 57-98, Πίτν. 1-30.
- Beloch, O K.J., *Griechische Geschichte*, III.1. Strassburd 1914² - III.1. Berlin/Leipzig 1922² - III. 2. Berlin/Leipzig 1923².
- Benton, S., “Further Excavations at Aetos”, *BSA* 48 (1953) 255-361.
- Berthiaume, G., *Les rôles du mageiros*. Leiden 1982.ά
- Berve, H. - Gruben, G., *Griechische Tempel und Heiligtümer*. München 1961.
- Bilabel, F., *Die kleineren Historikerfragmente auf Papyrus*. Bonn 1922.
- Biers, W.R., “Excavations at Phlius, 1924”, *Hesperia* 38 (1969) 443-458.
- Blegen, C.W., “Excavations at Phlius, 1924”, n.d. (unpublished mss. in the possession of W.R. Biers).
- Blegen, C.W., “Excavation at Phlius”, *Art and Archaeology* 20 (1925) 23-33.
- Blegen, C.W., “The American Excavation at Nemea, Season of 1924”, *ArtAIIIIMag* 19 (1925) 175-184.
- Blegen, C.W., “The December Excavation at Nemea”, *ArtAIIIIMag* 22 (1926) 127-134.
- Blegen, C.W., “Excavation at Nemea 1926”, *AJA* 31 (1927) 421-440.
- Blegen, C.W., *Zygouries - A Prehistoric Settlement in the Valley of Cleonae*. Cambridge - Massachusetts 1928.
- Blouet, A., *Expedition scientifique de Morée*. Paris 1831-1838.
- Bockisch, G., “Zur sozialen und ethnischen Herkunft der Tyrannen von Sikyon”, *Klio* 58 (1976) 527-534.
- Bookidis, N. - Fisher, J.E., “The Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report IV: 1969-1970”, *Hesperia* 41 (1972) 283-331.
- Bookidis, N. - Fisher, J.E., “Sanctuary of Demeter and Kore on Acrocorinth. Preliminary Report V: 1971-1973”, *Hesperia* 43 (1974) 267-307. Πίτν. 53-60.

- Bookidis, N. - Stroud, R.S., “The Sanctuary of Demeter and Kore. Topography and Architecture”, εις *Corinth XVIII*, 3. Princeton 1997.
- Boulter, C.G., “A Pottery-Deposit near Temple E at Corinth”, *AJA* 41 (1937) 217-236.
- Brann, E., “A Well of the "Corinthian" Period found in Corinth”, *Hesperia* 25 (1956) 350-374, Pls 52-60.
- Brodersen, K., “Zur Datierung der ersten Pythien”, *ZPE* 82 (1990) 26 ff.
- Broneer, O., “Excavations at Corinth, 1946-1947”, *Hesperia* 16 (1947) 233-247, Πίv. 59-66.
- Broneer, O., “Excavations at Isthmia, 1959-1961”, *Hesperia* 31 (1962) 1-25.
- Broneer, O., *Isthmia, Excavations by the University of Chicago, under the Auspices of the American School of Classical Studies at Athens*. Τόμ. I. *Temple of Poseidon*. Princeton 1971.
- Broneer, O., *Isthmia*. Τόμ. II *Topography and Architecture*. Princeton 1973.
- Broneer, O., “The Isthmian Sanctuary of Poseidon”, εις *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern* (U. Jantzen, εκδ.). Tübingen 1976. 39-62.
- Burkert, W., *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία. Αρχαϊκή και κλασική εποχή*. Αθήνα 1993 (Μτφρ.).
- Campbell, M.T., “A Well of the Black-figured Period at Corinth”, *Hesperia* 7 (1938) 557-611.
- Cassola, F., “Note sulla guerra crisea”, εις *Miscellanea di studi classici in onore di E. Manni*. Roma 1980. 420ff.
- Cavaignac, E., “A propos d’ un document nouveau sur les Orthagorides”, *REG* 32 (1919) 65ff.
- Charitonides, S., “A Geometric Grave at Clenia in Corinthia”, *AJA* 59 (1955) 125-128, Πίv. 39-40.
- Chronique des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1954”, *BCH* 79 (1955) 228.
- Clement, P.A., “Isthmia Excavations”, *AA* 26 B1 (1971) 100-111.
- Clement, P.A. - MacVeagh Thorne, M., “From the West Cemetery at Isthmia”, *Hesperia* 43 (1974) 401-411. Πίv. 81-87.

- Costanzi, V., “La tirannide degli Ortagoridi alla luce di un nuovo documento”, *RivFil* 44 (1916) 370ff.
- Davies, J.K., *Athenian Propertied Families*. Oxford 1971.
- Denicolai, M., “La genealogia dei tiranni di Sicione secondo un nuovo frammento storico”, *Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino* 51 (1916) 1225.
- Desborough, “Mycenae 1939-1953. Part V. Four Tombs”, *BSA* 49 (1954) 258-266, Πίτν. 43-46.
- Dow, S., “Corinthiaca”, *HSPC* 53 (1942) 89-119.
- Ducat, J., “Clisthène, le porc et l’ âne”, *DHA* 2 (1976) 359-368.
- Eder, B., “The Dorian Migration. Religious Consequences in the Argolid”, εις *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid* (εκδ. R. Hägg - G. C. Nordquist). *Proceedings of the Sixth International Symposium of the Swedish Institute at Athens, 11-13 June 1988*. Stockholm 1990. 207-211.
- Forrest, W.G., “The First Sacred War”, *BCH* 80 (1956) 33-34.
- Forrest, W.G.G., “Central Greece and Thessaly”, εις *CAH² III.3. The Expansion of the Greek World, Eight to Sixth Centuries B.C.* (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 286-320.
- Fossey, J.M. - Tomlinson, R.A., “Perachora”, *AI* 28 B1 (1973) 101, Πίτν. 50γ.
- Gebhard, E.P., - Hemans, E.P., “University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: I”, *Hesperia* 61 (1992) 1-77, Πίτν. 1-19.
- Gebhard, E.R. - Hemans, F. P., “University of Chicago Excavations at Isthmia, 1989: II”, *Hesperia* 67 (1998) 1-63, Πίτν. 1-8.
- Gebhard, E.R. - Hemans, E.P. - Hayes, J.W., “University of Chicago Excavations at Isthmia, III”, *Hesperia* (υπό έκδοση).
- Gebhard, E.R., “Small Dedications in the Archaic Temple of Poseidon at Isthmia”, εις *Ancient Greek Cult Practice from the Archaeological Evidence (SkrAth 15)* (R. Hägg, εκδ.). Stockholm 1998.
- Gell, W., *Itinerary of the Morea*. London 1817.
- Gell, W., *Itinerary of Greece*. London 1819.
- Gell, W., *Narrative of a Journey in the Morea*. London 1823.

- Gitti, A., “Clistene di Sicione e le sue leggi”, *Memorie della Reale Accademia Nazionale dei Lincei II*. Ser. 6 (1926) 589ff.
- Gitti, A., “Clisthene di Sicione e le sue riforme. Studi sulla storia arcaica di Sicione”, *Atti della reale Accademia Nazionale dei Lincei. Memorie della di scienze morali storiche e filologiche 2* (1926) Ser. 6. 535-625.
- Hammond, N.G.L., “The Main Road from Boeotia to the Peloponnese through the Northern Megarid”, *BSA* 49 (1954) 103-122, Pls. 4-5.
- Hammond, N.G.L., “The Family of Orthagoras”, *CQ* 49 (1956) 51-52.
- Jeffery, L.H., *Archaic Greece*. London 1976.
- Jenkin, R.J.H., “The Isthmian Sanctuary”, *BSA* 1931/1932, 266-267.
- Jenkin, R.J.H., “Isthmia”, *BSA* 1932/1933, 216-217.
- Jones, H.S., “The Chest of Kypselos”, *JHS* 14 (1894) 30-80, Pl. I.
- Jones, N.F., “The Civic Organization of Corinth”, *TAPA* 110 (1980) 161-193.
- Kahrstedt, U., *RE* 619, λ. “Kleisthenes”
- Kinzl, K.H., “Betrachtungen zur älteren griechischen Tyrannis”, *AJAH* 4 (1979) 30ff.
- Λαμπρινουδάκης, Β., “Σχέσεις Επιδαύρου και Κορίνθου υπό το φως των ανασκαφών”, εις *Πρακτικά Α' Συνεδρίου Αρχαιολογικών Σπουδών*. Αθήναι 1979. 28-36, Πίν. Α-Δ.
- Leahy, D.M., “Chilon and Aeschines: A Further Consideration of Ryland Greek Papyrus fr. 18”, *Bulletin of the John Ryland Library* 38 (1956) 419-423.
- Leahy, D.M., “The Dating of the Orthagorid Dynasty”, *Historia* 17 (1968) 6ff.
- Lehmann, G.A., “Der ‘Erste Heilige Krieg’ - eine Funktion?”, *Historia* 29 (1980) 245ff.
- Lenchantin de Gubernatis, M., “Il nuovo storici di Sicione e la dinastia degli Ortogoridi”, *Atti Reale Accademia delle Scienze di Torino* 51 (1916) 300ff.
- Lenschau, T., “Forschungen zur griechischen Geschichte im VII. und VI. Jahrhundert” *Philologus* 91 (1936) 396-410.
- Lippold, G., *RE* 2536, λ. “Sikyon”
- McGregor, M.F., “Cleisthenes of Sicyon and the Panhellenic Festivals”, *TAPA* 72 (1941) 266-287.
- Megaw, A.S.H., “Perachroira”, *AA* 19 B (1964) 107.

- Miller, S.G., “Nemea - 1974”, *AA* 29 (1973/1974) 258.
- Miller, S.G., “Excavations at Nemea, 1973-1974”, *Hesperia* 44 (1975) 143-172.
- Miller, S.G., “Excavations at Nemea, 1975”, *Hesperia* 45 (1976) 174-202, Πίτν. 29-44.
- Miller, S.G., “Excavations at Nemea, 1976”, *Hesperia* 46 (1977) 1-26, Πίτν. 1-16.
- Miller, S.G., “Excavations at Nemea, 1977”, *Hesperia* 47 (1978) 58-88, Πίτν. 9-31.
- Miller, S.G., “Excavations at Nemea, 1978”, *Hesperia* 48 (1979) 73-103, Πίτν. 19-40.
- Miller, St.G., “Excavation at Nemea, 1980”, *Hesperia* 50 (1981) 45-67, Πίτν. 10-26.
- Miller, St.G., “Excavations at Nemea, 1981”, *Hesperia* 51 (1982) 19-40, Πίτν. 7-18.
- Miller, Stella G., “Excavations at Nemea, 1982”, *Hesperia* 52 (1983) 70-95, Πίτν. 17-28.
- Miller, Stella, G., “Excavations at Nemea, 1983”, *Hesperia* 53 (1984) 171-192, Πίτν. 33-46.
- Mitchel, F., “Megacles”, *TAPA* 88 (1957) 127-130.
- Momigliano, A., “La genealogia degli Ortogoridi”, εις *Quinto Contributo I*. Roma 1975. 437ff.
- Morgan, Ch.H., “Investigations at Corinth, 1953. A Tavern of Aphrodite”, *Hesperia* 22 (1953) 131-140, Πίτν. 45-46.
- Μπανάκα-Δημάκη, Α., “Νομός Κορινθίας”, *AA* 36 B1 (1981) 85-94, Πίτν. 33-34.
- Myres, J.B., “The Colonial Expansion of Greece”, εις *CAH III. The Assyrian Empire*. (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1925. 631-686.
- Nilsson, ., *Geschichte der griechischen Religion*. München 1954-1955.
- Oost, S.I., “Two Notes on the Orthogorids of Sikyon”, *CP* 69 (1974) 118-120.
- Ορλάνδος, Α., “Ανασκαφαί εν Στυμφάλω (1930)”, *ΠΑΕ* 1930, 88-91.
- Peek, W., “Griechische Inschriften, "Krommyon"”, *AM* 59 (1934) 44-45.
- Pfaff, C.A., “A Geometric Well at Corinth: Well 1981-6”, *Hesperia* 57 (1988) 21-80, Πίτν. 27-32.
- Pomtow, H., “Die alte Tholos und das Schatzhaus der Sikyonier zu Delphi”, *Zeitschrift für Geschichte der Architektur* 3 (1910) 116ff.
- Pouqueville, F.C., *Voyage de la Gréce*. Vol. I. Paris 1826.
- Powell, B., “The Temple of Apollo at Corinth”, *AJA* 9 (1905) 44-63.

- Rhodes, R., "Early Corinthian Architecture and the Origins of the Doric Order", *AJA* 91 (1987) 477-480.
- Ridgeway, W., *The Early Age of Greece*. Cambridge 1901.
- Robertson, N., "The Myth of the First Sacred War", *CQ* 72 (1978) 38-73.
- Robinson, H.S. - Weinberg, S.S., "Excavations at Corinth, 1959", *Hesperia* 29 (1960) 225-253.
- Robinson, H.S., "Corinth - Temple Hill", *AA* 30 B1 (1975) 61-62.
- Robinson, H.S., "Excavations at Corinth: Temple Hill, 1968-1972", *Hesperia* 45 (1976) 203-239, Πίτ. 45-58.
- Robinson, H.S., "Corinth - Temple Hill", *AA* 32 B1 (1977) 54.
- Robinson, H.S., "Corinth - Temple Hill", *AA* 33 B1 (1978) 63-67.
- Robinson, S.G., "The Date of the First Pythiad", *CSCA* 11 (1978) 127-158.
- Roebuck, C.K., "Excavation at Corinth: 1954", *Hesperia* 24 (1955) 145-157.
- Romano, D.G., "An Early Stadium at Nemea", *Hesperia* 46 (1977) 27-31, Πίτ. 17.
- Rostoker, W. - Gebhard, E.R., "The Sanctuary of Poseidon at Isthmia: Techniques of Metal Manufacture", *Hesperia* 49 (1950) 347-363, Πίτ. 102-108.
- Rudolf, H., "Die ältere Tyrannis in Sikyon", *Chiron* 1 (1971) 75-83
- Schachermeyr, F., *RE* 1431-1432, λ. "Orthagoriden"
- Shear, Th.L., "Excavations in the Theatre District and Tombs of Corinth in 1929", *AJA* 33 (1929) 525-546, Πίτ. IX-X.
- Starr, C.G., "Economic and Social Conditions in the Greek World", εις *CAH²* III.3. (J. Boardman, N.G.L. Hammond, εκδ.). Cambridge 1982. 417-441.
- Steffen, H., *Karten von Mykenai*. Berlin 1884.
- Stiros, S., Pirazzoli, P., Rothaus, R., Papageorgiou, S., Laborel, J., Arnold, M., "On the Date of Construction of Lechaion, Western Harbor of Ancient Corinth, Greece", *Geoarchaeology: An International Journal* 11 (1996) 251-263.
- Συριόπουλος, Κ.Θ., "Πιθανά υστερομυκηναϊκά μετακινήσεις Βοιωτών προς την Πελοπόννησο και η κάθοδος των Δωριέων", εις *Πρακτικά Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών. Μολάοι, 5-7 Ιουνίου 1982* (Αθήνα 1983). 177-192.

- Συριόπουλος, Κ.Θ., *Εισαγωγή εις την αρχαίαν ελληνικήν ιστορίαν. Οι μεταβατικοί χρόνοι από της μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περίοδον (1200-700 π.Χ.)* Αθήνα 1983.
- Συριόπουλος, Κ.Θ., “Η κατάρρευσις του μυκηναϊκού πολιτισμού και η λεγόμενη κάθοδος των Δωριέων εις την Πελοπόννησον”, εις *Πελοποννησιακά, τ. ΙΣΤ. Φίλιον Δώρημα εις τον Τ.Α. Γριτσόπουλον* (1985-1986) 223-232.
- Συριόπουλος, Κ.Θ., “Το Άργος κατά τους υστερομυκηναϊκούς και μεταμυκηναϊκούς χρόνους και η εγκατάστασις των Δωριέων εις αυτό”, εις *Πρακτικά του Β' Τοπικού Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών. Άργος, 30 Μαΐου - 1 Ιουνίου 1986* (Αθήνα 1989) 321-338.
- Szeliga, G.N., “The Composition of the Argo Metopes from the Monopteros at Delphi”, *AJA* 90 (1986) 297-305.
- Tausend, K., “Die Koalitionen im ersthe Heiligen Krieg”, *RSA* 16 (1986) 49-66.
- Tomlinson, R.A., “Perachrora, 1966”, *AA* 22 B (1967) 190-192.
- Τραυλός, Ι., *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*. Αθήνα 1960.
- Verdelis, N., “Die Ausgrabung des Diolkos während der Jahre 1957-1959”, *AM* 73 (1958) 140-145.
- Vojatzi, M., “Frühe Argonautenbilder”, εις *Beiträge zur Archäologie* 14. Würzburg 1982. 47ff.
- Wace, A.J.B., “Excavations at Mycenae. X. The Cyclopean Terrace Building”, *BSA* 25 (1921-1923) 406-407, Πίν. 62.
- Wade-Gery, H.T., “The Growth of the Dorian States”, εις *CAH* III. *The Assyrian Empire* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1925. 527-570.
- Wade-Gery, H.T., “The Cypselids”, εις *CAH* III. *The Assyrian Empire* (J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock, εκδ.). Cambridge 1925. 764-765.
- de Waele, F.-J., *Corinthe et Saint Paul*. Paris 1961.
- Weinberg, S.S., “Remains from Prehistoric Corinth”, *Hesperia* 6 (1937) 487-524.
- Weinberg, S.S., “Investigations at Corinth, 1947-1948”, *Hesperia* 18 (1949) 148-157, Πίν. 13-24.

- Wells, B., “*The Kontoporeia - a Road from Argos to Korinth*”. Phoenix (υπό έκδοση' ανακοίνωση στο International Colloquium *Land Routes in Greece*. Αθήνα 23-25/5/1991).
- White, M., “The Dates of the Orthagorids”, *Phoenix* 12 (1958) 10ff.
- Williams, C.K., “Excavations at Corinth” *ΑΔ* 23A (1968) 134-136.
- Williams, Ch.K. - Fisher, J.E., “Corinth, 1971: Forum Area”, *Hesperia* 41 (1972) 143-184, Pls 19-29.
- Williams, C.K. - Fisher, J.E., “Corinth, 1975: Forum Southwest”, *Hesperia* 45 (1976) 99-162, Πίv. 13-25.
- Williams, C.K. - Zervos, O.H., “Corinth, 1981: East of the Theater”, *Hesperia* 51 (1982) 115-163, Πίv. 37-46.
- Williams, C.K., - Zervos, O.H., “Corinth, 1983: The Route tou Sikyon”, *Hesperia* 53 (1984) 83-22, Πίv. 21-30.
- Williams, C.K. - Zervos, O., “Corinth, 1984: East of the Theater”, *Hesperia* 54 (1985) 55-96, Πίv. 6-18.
- Williams, C.K. - Zervos, O., “Corinth, 1985: East of the Theater”, *Hesperia* 55 (1986) 129-175.
- Williams, C.K. - Zervos, O., “Corinth, 1986: Temple E and East of Theater”, *Hesperia* 56 (1987) 1-46, Πίv. 1-8.
- Williams, C.K. - Zervos, O., “Corinth, 1987: South of Temple E and East of the Theater”, *Hesperia* 57 (1988) 95-146, Πίv. 33-44.
- Williams, C.K. - Zervos, O., “Corinth, 1988: East of the Theater”, *Hesperia* 58 (1989) 1-50, Πίv. 1-13.
- Williams, C.K. - Zervos, O.H., “Excavations at Corinth, 1989. The Temenos of Temple E”, *Hesperia* 59 (1990) 325-369, Πίv. 57-68.
- Williams, C.K. - Zervos, O.H., “Corinth, 1990: Southeast Corner of Temenos E”, *Hesperia* 60 (1991) 1-58, Πίv. 1-13.
- Wright, J.C., “Excavations at Tzoungiza (Archaia Nemea): 1981”, *Hesperia* 51 (1982) 375-397, Pls, 89-92.

- Φιλαδελφεύς, Α., “Ανασκαφαί Σικυώνος. Αποκάλυψις θεμελίων ναού (1920-1926)”, *ΑΔ* 10 (1926) 46-50.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

ΘΕΣΗ	Ύστερη ΥΕΠΠΓ2	ΠΡΓ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	Πρωτο- κορινθιακή	Κορινθιακή
ΚΟΡΙΝΘΙΑ							
Νέα Κόρινθος	+						
Αρχαία Κόρινθος	+	+	+	+	+	+	+
Γωνιά	+						
Κεγγρεές			+(;)	+(;)	+(;)	+	+
Καλαμάκι (Σχοινούς)						+	+
Γαλατάκι (Σολύγεια)			+(;)	+(;)	+(;)	+	+
Κάτω Αλμυρή			+(;)	+(;)	+(;)	+	+
Λέγαιο			+(;)	+(;)	+(;)	+	+
Αετόπετρα (Πέτρα ή Ορνέες;)		+	+	+	+	+	+
Αγίας Χαράλαμπος-Ζαρατσάνι (Ασαία;)			+(;)	+(;)	+(;)	+	+
Χιλιομόδι (Τενέα)			+	+	+	+	+
Κλένια						+	+
Δύο Βουνά	+(;)	+(;)	+	+	+	+	+
Μαυσός		+	+	+	+	+	+
Άγιος Νικόλαος (Αθήκια)						+	+
Βεληνιάτικα						+(;)	+(;)
Κεφαλάρι - Ευαγγελίστρια						+(;)	+(;)
Ισθμία	+	+	+	+	+	+	+
Κλίσιζα						+	+
Μούλκι			+	+	+		
Άγιοι Θεόδωροι (Κρομμυών)			+(;)	+(;)	+(;)	+	+
Αγία Κυριακή	+						
Ζωοδόχος Πηγή (αρχ. Πείραιον)						+	+
Στέρνα Κτενά						+(;)	+(;)
Μοναστήρι						+	+
Περιοχή Περαχώρας				+	+		
«Ηραϊόν»	+		+	+	+	+	+
Βουλιαγμένη						+	+
Άγιος Βλάσιος			+	+	+	+	+

ΟΙΚΙΣΜΟΙ

ΘΕΣΗ	Υστερη ΥΕΠΠ2	ΠΡΓ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	Αρχαϊκή
ΚΛΕΩΝΑΙΑ						
Κλεωνές		+(;)	+	+	+	+
Ζυγουριές			+	+	+	
Νεμέα			+	+	+	+
Κρητικά Νεμέας			+	+	+	
Βέμβινα			+	+	+	+
ΦΛΕΙΑΣΙΑ						
Προφήτης Ηλίας (Αραντία>Αραιθυρέα;)						+
Φλιούς			+	+	+	+
Παλαιόκαστρο Κούτσι						+
Κελεές - Παλαιόμυλος						+
Πανάγου Όχτος						+
ΣΙΚΥΩΝΙΑ						
Σικυών			+	+	+	+
Μούλκι			+	+	+	+
Κιάτο						+
Τσάγκριζα						+
Καλύβια Βαλτσέικα						+
Κουρκούλα						+
Κοντογιάννη						+
Γαϊδουρορράχη						+
Άγιοι Ταξιάρχες Θροφαρίου						+
Δυτικά Αγίων Ταξιαρχών						+
Λονούσα						+
Ζευγολατιό Κρουνερίου						+
Κάστριζα Λιοπεσίου						+
Τιτάνη			+	+	+	+
Σπιριά			+	+	+	+
Ευαγγελίστρια Στιμάγκας (Θυαμία)			+	+	+	+
Λιθαράκια			+	+	+	

ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ

ΘΕΣΗ	Ύστερη ΥΕΠΠΓ2	ΠΡ-Γ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	Πρωτο- κορινθιακή	Κορινθιακή
ΚΟΡΙΝΘΙΑ							
Αρχαία Κόρινθος - «Αγορά»	+	+	+	+			
Αρχαία Κόρινθος - Βόρειο Νεκροταφείο					+	+	+
Αρχαία Κόρινθος - Συνοικία Κεραμέων				+		+	+
Κοράκου			+(:)	+(:)	+(:)		
Άγιος Χαράλαμπος - Ζαρατσάνι (Ασαία;)						+	+
Χιλιομόδι (Τενέα)				+		+	+
Κλένια				+			
Άγιος Νικόλαος (Αθήκια)				+			
Μούλκι			+	+	+	+	
Γαλατάκι (Σολύγεια)			+(:)	+(:)	+(:)	+	+
Κάτω Αλμυρή			+(:)	+(:)	+(:)	+	+
Ζωοδόχος Πηγή (Πείραιον)						+	
ΚΛΕΩΝΑΙΑ							
Ζυγουριές			+				
ΦΛΕΙΑΣΙΑ							
Φλιούς			+	+			
ΣΙΚΥΩΝΙΑ							
Σικυών							+
Ασωπός - περιοχή Σικυώνας		+					
Βέλο		+					
Καλύβια Βαλτσέικα						+(:)	+(:)
Περιοχή μεταξύ Μπαρίτσα και Κουρκούλα						+(:)	+(:)
Νοτιοδυτικά της Γαϊδουρορράχης						+	+
Προφήτης Ηλίας Θροφαρίου						+	+
Δυτικά Αγίων Ταξιαρχών						+	+
Καστράκι (Μάζι)						+	

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

ΙΕΡΑ

ΘΕΣΗ	Ύστερη ΥΕIIIΓ2	ΠΡ-Γ	ΠΓ	ΜΓ	ΥΓ	ΑΡΧΑΪΚΗ
ΚΟΡΙΝΘΙΑ						
Αρχαία Κόρινθος - Ιερό Δήμητρας - Κόρης						+
Αρχαία Κόρινθος - Ναός Απόλλωνος					+	+
Κοκκινόβρυση						+
Λέχαιο						+
Ισθμία		+	+	+	+	+
Παλαιμόνιο						+
Γαλατάκι (Σολύγεια)			+(:)	+(:)	+(:)	+
Σπήλαιο Νυφίτσας	+	+	+	+	+	+
Ζωοδόχος Πηγή (Πείραιον)						+(:)
Ιερό Ήρας Ακραιάς			+	+	+	+
Ιερό Ήρας Λιμενίας					+	+
ΚΛΕΩΝΑΙΑ						
Κλεωνές						+
Νεμέα			+(:)	+(:)	+(:)	+
Απέσας					+	+
Βέμβινα						+(:)
ΦΛΕΙΑΣΙΑ						
Φλιούς						+
Προφήτης Ηλίας (Αραντία>Αραιθυρέα;)						+
Δυτικά Αηδονιών (Αραιθυρέα;)						+
Κελεές - Παλαιόμυλος						+
Άγιος Νικόλαος (Ηραίων;)						+
Χαβανάκι (Λιοσκούριον;)						+
ΣΙΚΥΩΝΙΑ						
Αγορά ελληνιστικής Σικυώνας						+
Ακρόπολη ελληνιστικής Σικυώνας						+
Τσάγκριζα						+
Τιτάνη						+
Ευαγγελίστρια Στιμάγκας			+	+	+	+